www.kitaphumar.com

تەگرى قامچىسى- ئاتتىلا

ئاپتورى: يۈسۈپجان ياسىن

ئېلكىتاب ئىشلىگۈچى: تۇران 2013-يىلى 8-ئاي
مەنبە: ۋىسال ستودىيىسى

مۇندەرىجە

1 . كىرىش سۆز 4

1ـ باب: ياۋروپا هون ئىمپىرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى 9
1.1 هونلارنىڭ ئىرقى تېپى 9
1.2 هونلارنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈشى 14
1.3 ياۋروپا هون ئىمپىرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى 21
1.4 شەرقىي ۋە غەربىي سەپتىكى يۈرۈش 24
1.5 شەرقىي رىملارنىڭ هونلارغا قارام بولۇشى 27
2ـ باب: ئاتتىلا دەۋرىدىكى هون ئىمپىرىيىسى 30
2.1 «ئاتتىلا» دېگەن ئىسمىنىڭ مەنبەسى ۋە مەنىسى 30
2.2 ئاتتىلا ۋە بىلەدا 31
2.3 ئاتتىلا ۋە شەرقىي رىم ئىمپىرىيىسى 35
2.4 ئاتتىلا ۋە غەربىي رىم ئىمپىرىيىسى 41
2.5 ئاتتىلانىڭ ئۆلىمى 46
2.6 ئاتتىلا قانداق كىشى 47
3ـ باب: ياۋروپا رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا 54
3.1 هونلاردىكى «تەڭرى قىلىچى» رىۋايىتى 54
3.2 شەرقىي رىم رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا 56
3.3 گوت رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا 57
3.4 پولشا رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا 58
3.5 ئىتالىيە رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا 62
3.6 گېرمانىيە رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا 67
3.7 هونگىر رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا 71
4ـ باب: هونلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى 78
4.1 ياۋروپا هون ئىمپىرىيىسىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى 78
4.2 هونئوغۇر خانلىقى 79
4.3 بۇلغارلار ۋە ۋېنگىرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى 84

5-باب: ياۋرۇپا هونلىرىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلاتى، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى 90

5.1 ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى ۋە تەشكىلاتى 90

5.2 ھەربىي تۈزۈم ۋە ئۇرۇش تاكتىكىسى 91

5.3 قانۇن ۋە ئەدلىيە 99

5.4 ئىقتىساد ۋە سودا 102

5.5 مەدەنىيەت ۋە سەنئەت 104

5.6 توتېم ئېتىقادى ۋە كۆكتەڭرى دىنى 113

6-باب: هون-تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى 107

6.1 هونلارنىڭ قەدىمكى شەرىق مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى 107

6.2 تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ياۋرۇپا مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن هونلارنىڭ رولى 130

7-پايدىلانغان ماتېرىياللار..147

كىرىش سۆز

ھــونلار بۇنىڭــدىن تــۆت-بەش مىــڭ يىلــلار ئىلگىــرى ئىلمىزنىــڭ شــىمالى تەرەپلىرىدە ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىـرى بولـۇپ، ئـۇلار مەملىكىتىمىزنىـڭ كەڭ زېمىنىنـى ئـېچىش ۋە پـارلاق مەدەنىيىتىنىـڭ شەكىللىنىشـىدە ناھـايىتى زور رول ئوينىغاندى.

ئىلمىز مەنبەلىرىدىن مەلۇم بولغىنىـدەك، ھـونلار مىلادىيىـدىن بىـر قـانچە مىـڭ يىلـلار بـۇرۇنلا ئوتتـۇرا ئاسـىيادا پائـالىيەت ئېلىـپ بېرىشـقا باشـلىغان. مىلادىيىـدىن بـۇرۇنقى 4- ئەسـىردىن باشـلاپ، ھـونلار ناھـايىتى قۇدرەتلىـك بىـر سىياسـىي كـۈچ سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىدە كۆرۈلۈشكە باشلىغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىرگە كەلگەنــدە، ھـۇنلاردا بـاتۇر تەڭرىقـۇت (مىلادىيىــدىن بـۇرۇنقى 209-174-يىلـلاردا تەختتە ئولتۇرغان) ئىسىملىك بىر مەشھۇر داھىي ئوتتۇرىغا چىقتى. بـاتۇر تەڭرىقۇت قەدىمكى زامان دۇنيا تارىخىـدىكى قۇدرەتلىـك دۆلەت-ئاسـىيا ھـۇن ئىمپېرىيىسـىنى قۇردى، بەزى تارىخشۇناسلار باتۇر تەڭرىقۇتنى ئۇيغـۇر خەلـق ئېغىـز ئەدەبىياتـىدىكى «ئوغۇزخان» بىلەن بىر كىشى دەپ قارايدۇ.

باتۇر تەڭرىقۇتتىن 600 يىل كېيىن، ياۋروپـادا ئوتتۇرىغا چىققـان ئـاتتىلا ئۇلـۇغ بوۋىسى باتۇرنىڭ روھى ۋە ئىش-ئىزلىرىغا ۋارىسـلىق قىلىـپ، ئـۇنى ئېخىمـۇ يـۇقىرى پەللىگە كۆتۈردى. ئاتتىلا ئۆزىنىڭ دۆلەت ئىدارە قىلىش جەھەتتىكى دانىشـمەنلىكى، ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى يۈكسـەك تـالانتى ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتىكـى مـاھىرلىقى بىلەن ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسـىنى ئەينـى دەۋر ياۋروپـا دۇنياسـىدىكى ئەڭ كۈچلـۈك دۆلەتكە ئايلاندۇردى. ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسى ئاتتىلا دەۋرىدە مىسلىسـىز دەرىجـىدە قۇدرەت تېپىپ، ياۋروپا خرىستىئان دۇنياسىنى قـاتتىق چۆچـۈتكەن دەھشـەتلىك بىـر سىياسىي كۈچكە ئايلانـدى. ھەتتا، نامى مەشھۇر رىم ئىمپېرىيىسىمۇ ھۇنلارغا داۋاملىق تۆلەپ باج تاپشۇرۇش شەرتى بىـلەن ئۆزىنىـڭ مەۋجۇدلـۇقىنى ئـاران سـاقلاپ قالغـان. مانا مۇشۇنداق قۇدرەتلىك بىر سىياسـىي كـۈچنى بارلىققا كەلتـۈرگەن كىشـى ئـاتتىلا بولغاچقا، تارىختا ياۋروپا ھـۇنلىرى «ئـاتتىلا ھـۇنلىرى»، ياۋروپـا ھـۇن ئىمپېرىيىسـى بولسا، «ئاتتىلا ئىمپېرىيىسى» دەپ ئاتالغان. ئاتتىلا ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنـى غەربـتە ئاتلانتىك ئوكياندىن، شەرقتە ئىران، ھەتتـا ئالتـايغىچە، شـىمالدا بـالتىق دېڭىزىـدىن

جەنۇبتا دوناي دەرياسىغىچە سوزۇلغان. ئاتتىلانىڭ ياۋروپا خرىستىئان دۇنياسىدا پەيدا قىلغان كۈچلۈك تەسىرى تا بۈگۈنگە قەدەر ياۋروپا مىللەتلىرى تەرىپىدىن ياد ئېتىلىپ كەلمەكتە. مىسال قىلىپ ئېيتىدىغان بولساق، 1900-يىلى گېرمانىيە ئارمىيىسى يىراق شەرققە يۈرۈش قىلغاندا، گېرمانىيە پادىشاھى ۋىلگېلم ئۇلارغا مۇنداق نۇتۇق سۆزلىگەن: «بۈگۈندىن مىڭ نەچچە يۈز يىل بۇرۇن، ئاتتىلانىڭ قوماندانلىقىدىكى ھونلارنىڭ ياۋروپادا ئېلىپ بارغان ھەيۋەتلىك ھەربىي يۈرۈشلىرى ۋە مۇقەددەس غەلىبىلىرى، بۈگۈنگە قەدەر ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ ئەپسانە-رىۋايەتلىرىدە، شېئىر-قوشاق، داستانلىرىدا تەرىپلىنىپ ۋە مەدھىيىلىنىپ كەلمەكتە. خۇددى شۇنىڭدەك، نېمىس مىللىتىنىڭ كۈچ-قۇدرىتىمۇ سىلەر ئارقىلىق بىز ئىگىلىگەن دۆلەتتە داستانغا ئايلىنىپ، نەچچە مىڭ يىللارغىچە تارقىلىپ يۈرسۇن» [1]. مانا بۇ ھونلارنىڭ، شۇنداقلا ئاتتىلانىڭ ياۋروپادىكى تەسىرىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئاتتىلا ھەقىقەتەن ياۋروپا دۇنياسىدا كۈچلۈك تەسىر پەيدا قىلغاچقا، ئۇنىڭ نامى، بۈگۈنگە قەدەر ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ يازما ۋە ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئاساسىي تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى. ئاتتىلاغا بېغىشلانغان نۇرغۇن شېئىر، داستان، سەھنە ئەسەرلىرى، رومان، پوۋېست ۋە ھېكايىلەر يېزىلدى.

ئىتالىيە ئەدەبىيات تارىخىدا روكودېگلى ئارمىنس(1583-يىلى) ۋە ئاسكانىئو لوناتى(16-ئەسىردە) نىڭ ئاتتىلانىڭ ھاياتى تەسۋىرلىنىدىغان داستانلىرى ئەينى ۋاقىتتا قايتا-قايتا نەشر قىلىنغان. بېلمونت كاگنولىنگمۇ (1625-1628-يىللار) ئاتتىلا توغرۇلۇق بىر قانچە شېئىرلىرى بار. ماتئو نورىس «ئاتتىلا» (1672-يىلى) ناملىق بىر ئوپېرا يازغان. سەھنە ئەسەرلىرى ئىچىدە گېئوسېت ۋېردىنىڭ «ئاتتىلا» ناملىق ئوپېراسى ئەڭ مەشھۇر ئىدى. بۇ ئەسەر 1846-يىلى، ۋېنىتسىيە سەھنىلىرىدە ئوينالغان.

ئىسپانىيە ئەدەبىيات تارىخىدا كرىستوبال دى ۋىرۇئېسنىڭ «ئەقىلدىن ئازغان ئاتتىلا» (1609-يىلى)، لۇئىس دى گۇۋارانىڭ «تەڭرى قامچىسى- ئاتتىلا» ناملىق تىراگېدىيىلىرى بار.

فرانسىيىلىك يازغۇچىلاردىن پېئېر كورنىلنىڭ «ئاتتىلا» ناملىق بىر تىراگېدىيىسى بار. ھېنرى بورنىر «ئاتتىلانىڭ تويى» (1880-يىلى) ناملىق درامىنى يازغان.

ئىنگلىزلاردىن ج. جورج ساين رانسفوردنىڭ «ئاتتىلا ۋە ھونلار» ناملىق رومانى 1837-يىلى ئېلان قىلىنغان.
نېمىسلاردىن ئەك بۇرۇن زاكخارئاس ۋېرنېر 1808-يىلى «ھۇن پادىشاھى ئاتتىلا» ناملىق رومانتىك تىراگېدىيىسىنى ئېلان قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ھېنرىخ روستى (1853-يىلى)، جون مىخائىل سولتى(1865-يىلى)، ئالبېرت رومانى (1872-يىلى)، ئوتتو كونسېنت (1881-يىلى) ۋە ھېنرىخ ك. س. فون زىمېرمانى (1883-يىلى) قاتارلىقلارنىڭ دراممىلىرى كەينى- كەينىدىن مەيدانغا كەلگەن. بۇنىڭدىن باشقا يوسېف مارنىل (1847-يىلى) ۋە فىلىپ دان (1884-يىلى) قاتارلىقلارنىڭ ئاتتىلا ھەققىدىكى رومانلىرىمۇ خېلى شۆھرەت قازانغان.
ھونلار (ۋېنگىرلار) ئاتتىلا ھۇنلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى بولغاچقا، ھۇنگىرلارنىڭ ئەدەبىياتىدا ئاتتىلاغا بېغىشلانغان ئەسەرلەر ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. مەشھۇر يازغۇچىلاردىن ئارانىي، گاردونىي، بانفىي، ۋالكاي ئاندراس ۋە گوسار ۋارىي ماتياس قاتارلىقلارنىڭ داستانلىرى ئىنتايىن مەشھۇر. 17- ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر داستانچى مىكلوس يازغان «ئاتتىلا» ناملىق ئېپىگراما ناھايىتى شۆھرەت قازانغان.
سەھنە ئەسەرلىرىدىن بېسېنىي گېئورگىنىڭ «بۇدانىڭ تراگېدىيىسى» (1773-يىلى) ۋە «ئاتتىلا ۋە بۇدانىڭ تراگېدىيىسى» (1787-يىلى)، ۋاژداپېترنىڭ «بۇدانىڭ ئۆلۈمى» كارولىيىنىڭ «ئاتتىلانىڭ ئۆلۈمى» (1890-يىلى) دوپسالاۋۇسنىڭ «ئاتتىلا ۋە ئىلدىكو» ۋە خارسانىي كالماننىڭ «ئىلەك» (1924-يىلى) ناملىق تىراگېدىيىلىرى، ماركۇس لاسزلونىڭ «ئاتتىلا» (1912-يىلى) ۋە كونت بانفى مىكلوسنىڭ «ئۇلۇغ بەگ» (1912-يىلى) ناملىق دراممىلىرى زور شۆھرەتكە ئىگە. بۇلارنىڭ ئىچىدە دوپسا، ماركوس ۋە خارسانىي قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى سەھنىلەشتۈرۈلگەن. ژ ئارانىينىڭ «بۇدانىڭ ئۆلۈمى» (1864-يىلى) ناملىق داستانى، تومپا مىخائىلنىڭ «ھۇن پادىشاھى ئاتتىلا ھەققىدە» (1867-يىلى)، فۇلوپ ئارونىڭ «ئاتتىلا» (1909-يىلى) ۋە «ئاتتىلانىڭ ئوغۇللىرى» (ئۈچ توم، 1885-1908-يىللار)، «پادىشاھ ئاتتىلا ھەققىدە داستان» (1909-يىلى) قاتارلىق ھېكايىلىرى زور تەسىر قوزغىغان. ئاتتىلا توغرىسىدا يېزىلغان رومانلاردىن مەشھۇرلىرى بالفىي ئالبېرت يازغان «تەڭرى قىلىچى ئاتتىلا» (1859-يىلىدىن باشلاپ بەش قېتىم نەشر قىلىنغان)، ئۇلۇغ تارىخى رومان يازغۇچىسى گاردونىي گىزا يازغان «كۆرۈلمىگەن ئىنسان» (1914-يىلى) ۋە پىكار گىيۇلانىڭ «ئاتتىلا» قاتارلىق رومانلىرىدىن ئىبارەت.
تۈرك ئەدەبىياتىدا ئاتتىلاغا بېغىشلانغان ئەسەرلەرمۇ خېلى كۆپ، بۇلارنىڭ

ئىچىدە ئالاھىدە تەسىر قوزغىغانلىرى پەيامى سافانىڭ «ئاتتىلا» (1931-يىلى) ۋە ئاپتۇللاخ زىيا قازان ئوغلۇنىڭ «ئاتلىخان»(1942-يىلى) قاتارلىق رومانلىرى، ئەنۋەر بىخنان شاپولىيونىڭ «ئاتتىلا» ناملىق ھىكايىسى، سەھنە ئەسەرلىرىدىن س. بەخزاتنىڭ «ئاتتىلانىڭ تويى» (1934-يىلى)، بەخچەت كەمال چاغلارنىڭ «ئاتتىلا» (1935-يىلى)، م. كەمال ئەرگىنە قۇتنىڭ «ئاتتىلا» (1935-يىلى) ۋە ناجى تانسەلنىڭ «ئاتتىلا» قاتارلىق دراملىرى بار.

ئاتتىلانىڭ پەۋقۇلئاددە ھاياتى يەنە رەسساملارنىڭمۇ كۆچلۈك ئىلھامىنى قوزغىغان. مەسىلەن، ئىتالىيىلىك داڭلىق رەسسام رافىللو سانتى (1520-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) پاپا جۇلئۇس IIنىڭ ھاۋالىسى بىلەن، ۋاتىكاندىكى ھىلودوروس سارىيىغا بىغىشلاپ «س. لىئو بىلەن ئاتتىلانىڭ ئۇچرىشىشى» ناملىق داڭلىق تام رەسىمنى سىزغان.

نېمىسلاردىن پېتىر كورنىلئوس (1867-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، جولئوس سكنور فون كارولسفلد (1872-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) قاتارلىقلارنىڭ ئاتتىلاغا بىغىشلاپ سىزغان بىردىن رەسىمى بار. نېمىس رەسسامى ۋىلھېم فون كالباك (1878-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) نىڭ «ھۇن ئۇرۇشى» (كاتولونيا ئۇرۇشى) ناملىق تام رەسىمى ناھايىتى داڭلىق ئاسما رەسىم ھېسابلىنىدۇ. ھۇنگىر رەسساملىرىدىن چەممور (1899-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) نىڭ بۇداپېشتتىكى ۋېگادو سەنئەت سارىيىغا سىزغان «ئاتتىلانىڭ زىياپىتى» ناملىق تام رەسىمى ۋە فاكزكا فىرىنىك (1925-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) نىڭ «ئاتتىلارنىڭ توي كېچىسى» ناملىق تام رەسىممۇ زور شۆھرەت قازانغاندى.

ھازىر ھۇنگرىيىنىڭ پايتەختى بۇداپېشتتا ئاتتىلانىڭ ئاتلىق ھەيكىلى تۇرغۇزۇلدى.

يېقىندىن بېرى ئامېرىكا ۋە ياۋروپادا ئاتتىلا ھەققىدە بىر قانچە فىلىم ئىشلەندى.

ئاتتىلا ھەقىقەتەن ئۇلۇغ ئىمپېراتور ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ھونلار ئاتتىلا دەۋرىدە ئۆز تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىگە يېتىپ، دۇنيا تارىخىدا مەڭگۈ ئۇنتۇلماس ئىزلارنى قالدۇرغاندى. بۇ كىتابتا، ئەنە شۇ دۇنياغا مەشھۇر ئاتتىلانىڭ بىر پۈتۈن ھاياتى، ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىنى كۈچەيتىش يولىدىكى تۆرلۈك پائالىيەتلىرى، قوشنا ئەللەر بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ۋە ئۇنىڭ ياۋروپا خرىستىئان دۇنياسىدىكى تەسىرى ھەمدە ياۋروپادىكى ھەر قايسى مىللەتلەر

ئارىسىدا، ئاتتىلا توغرۇلۇق بارلىققا كەلگەن تۈرلۈك رىۋايەتلەر، شۇنداقلا ئاتتىلا هۇنلىرىنىڭ ياۋروپا مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى قاتارلىقلار بايان قىلىنىدۇ.

بىرىنچى باب
ياۋروپا هۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى

1. هونلارنىڭ ئىرقىي تىپى

هونلارنىڭ ئەسلى مەنبەسى بولغان تۈرك ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ مىللەت سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا تۇپرىقىدا كۆرۈلۈشى تارىخنىڭ ناھايىتى قاراڭغۇ چاغلىرىغا يېتىپ بارىدۇ. تۈرك ئېتنىك تۈركۈمى ئاپىرىدە بولغان قەدىم جاي توغرىسىدا، 19-ئەسىردىن بېرى غەرب ئالىملىرى ئوتتۇرىسىدا تۈرلۈك قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ كەلدى. س. كىلاپروت، ھامىېر، ۋ. سموت، ۋىيدىمان، ئا. گاستىېرىن، ھ. ۋامبېرىي، ن. ئارىستوف ۋە ئى. ن. ھوممېر قاتارلىق شەرقشۇناس تۈركولوگلار خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئالتايىنى تۈرك ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ ئانا يۇرتى، دەپ قارىدى. شۇنىڭ بىلەن، غەرب ئالىملىرى ئارىسىدا تۈركى تىللىق مىللەتلەرنى ۋە ئۇلار بىلەن تارىختا يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان مۇڭغۇل-مانجۇ ئېتنىك توپلىرىنى «ئالتاي مىللەتلىرى»، ئۇلارنىڭ تىلىنى «ئالتاي تىللىرى» دەپ ئاتايدىغان خاس ئاتالغۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ ئالىملارنىڭ يازما مەنبەلەر ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان ھۆكۈمى، كېيىن ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە تولۇق ئىسپاتلاندى. رۇس ئارخېئولوگلىرىدىن س. ۋ. كىسېلىېۋ ۋە س. س. چېرنىكولارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ھەرىكىتى نەتىجىسىدە مەلۇم بولدىكى، «براكىسفال (يۇملاق باش) جەڭگىۋار ئاق ئىرق» كىشىلىرى تاش دەۋرىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىن بېرى ئالتاي-سايان تاغلىرىنىڭ غەربى شىمال تەرەپلىرىنىڭ ئاساسلىق خەلقى ئىدى [2]. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، ئافاناسىېۋا مەدەنىيىتى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2500-1700-يىللار)؛ بولۇپمۇ ئاندىرنوۋا مەدەنىيىتى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1700-1200-يىللار) نىڭ ۋەكىللىرى سۈپىتىدە، ئەتراپتىكى دولىكوسفال موڭغۇلوئىدلاردىن، ھەتتا، دولىكوسفال «ئاق دېڭىز تىپى»دىكى ئىنسانلاردىن پەرقلىق بولغان، تۈرك نەسلىنىڭ پىروتو تىپى ھېسابلانغان «براكىسفال جەڭگىۋار ئاق ئىرق» تۈرك نەسلىنىڭ ئاق تەنلىك كىشىلەرگە مەنسۇپ

ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ ئىرق ئىچىدە «ياۋروپىد» دەپ ئاتالغان گۇرۇپپىنىڭ «تۇران» تىپىدىكى بىراكسىفال تۈركلەرنىڭ دولىكو سىفال موڭغۇلوئىدلاردىن ۋە باشقا ئىرقلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئانتوروپولوگىيىلىك بەلگىلەرگە ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدى. مەلۇم بولغىنىدەك، «تەۋرات»تا نەقىل كەلتۈرۈلگەن قەدىمكى ئەنئەنىلەردىمۇ تۈرك نەسلىنىڭ ئاق ئىرقتىن ئىكەن ـلىكى كۆرسىتىلگەن [3]. تۇران تىپىغا ئۆرنەك بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا، ماۋەرەئۇننەھر ۋە يېقىن شەرق تۈركلىرى ئاق تەنلىك، تۈز يۈزلۈك (يۇملاققا مايىل)، قوي كۆزلۈك، قوش قاپاقلىق، قاڭشارلىق، قاۋۇل، ساقال-بۇرۇتلۇق، گۈزەل ئىسكەتلىك، ساغلام بەدەنلىك ئەر-ئاياللىرى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر مەنبەلىرىدە گۈزەللىككە سىمۋول قىلىنغان، ھەتتا ئىران ئەدەبىياتىدا «تۈرك» دېگەن سۆز بەزىدە «گۈزەل» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن.

ئارخېئولوگلار ئالتاينىڭ مالتا دېگەن يېرىدىن پالىئولىد دەۋرى (كونا تاش قورال دەۋرى) گە ئائىت لايدىن ياسالغان ئۆيلەرنىڭ خارابىسىنى تاپتى. بۇ قەدىمدە ئالتايدا ياشايدىغان ئىنسانلارنىڭ كىشىنىڭ خېلىلا دىققىتىنى قوزغىغىدەك دەرىجىدە ئۇلتۇراق تۇرمۇشلۇق ھايات كەچۈرگەنلىكىنى ئىسپات ـلاپ بېرىدۇ[4].

«بىراكسىفال جەڭگىۋار ئاق ئىرق» كىشىلىرىنىڭ بىر تەرەپتىن تەڭرىتېغى ئەتراپلىرىغا يېيىلىپ ماكانلاشسا، يەنە بىر تەرەپتىن بوگۈنكى قازاقىستانغا قاراپ كېڭەيگەنلىكى مەلۇم بولماقتا[5].

سىبىرىيە ۋە بايقالدىن تېپىلغان نىئولىد(يېڭى تاش قورال) دەۋرى ۋە مەدەن دەۋرىگە ئائىت باش سۆڭەكلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلار بۇ يەردە موڭغۇلوئىد ئىنسانلارنىڭ ياشىمىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا. جەنۇبى سىبىرىيىدە موڭغۇلوئىد ئىنسانلار ناھايىتى كېيىنكى چاغلاردا ئوتتۇرىغا چىققان. ئۇلار يىنسەي دەرياسىنىڭ شەرق تەرىپىدە پەيدا بولۇپ، قەدىرقان تاغلىرى تەرەپكە قاراپ كېڭەيگەندى. موڭغۇلوئىد ئىنسان تۈركۈمى ملادىيىدىن بۇرۇنقى 3000-يىللاردا، بىراكسىفال- ئاق تەنلىك كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە جەنۇبى سىبىرىيىدە كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ملادىيىدىن بۇرۇنقى 2000-يىللاردا بىراكسىفاللارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىرق ساپلىقىنى قوغدىغانلىقى ئانتروپولوگىيىلىك تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولماقتا. يەنە بۇ مەزگىلدە جەنۇبى سىبىرىيەدىكى موڭغۇلوئىد ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ئالتايدىن كەلگەن كىشىلەر تەرىپىدىن قوغلانغانلىقى مەلۇم. بۇ مەزگىلدە، بىراكسىفال ئىككىنچى بىر ئېتنىك تىپ ئامۇ ۋە سىر دەرياسى ئارىلىقىدىكى جايلاردا ياشايتتى. ئۇلار پامىر ۋە

ئافغانىستاندا ياشايدىغان ئىنسانلاردىن پەرقلەنسىمۇ، لېكىن ئالتاي ۋە قازاقىستاندىكى بىراكسفال ئىنسانلار بىلەن زور دەرىجىدە ئوخشاشلىققا ئىگە ئىدى [6].

هونلارنىڭ ئىرقى تىپى توغرىسىدا نۇرغۇن ئالىملار ھەر خىل كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بەزىلەر ئۇلارنى مانا شۇ تۇران-تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ مىللەت دەپ قارىسا، يەنە بەزى ئالىملار ئۇلارنى موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ دەپ قاراپ كەلدى. يېقىنقى بىر قانچە ئون يىلدىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلىشىغا ئاساسلانغاندا، هونلارنىڭ تۇران-تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپلىقىنىڭ مۇمكىنچىلىكى زور بولماقتا①.

بۇ توغرىسىدا داڭلىق هۇنشۇناس لىن گەن ئۆزىنىڭ «هونلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق كۆرسەتكەن: «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى نويان تېغىدىن تېپىلغان 25-نومۇرلۇق هون قەبرىستانلىقىدىن هونلارغا مەنسۇپ بىر پارچە كەچتە سۈرەت تېپىلغان. سۈرەتتىكى ئادەم چېچى قويۇق، ئارقىسىغا قىلىپ تارالغان، پېشانىسى كەڭ، كۆزلىرى يوغان، قويۇق بۇرۇتلۇق، چىرايى كېلىشكەن، سۇرلۇك قىياپەتتە بولۇپ، ئىنتايىن ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ. موڭغۇل ئارخېئولوگى س. دورجى بۇ كەشتىدىكى سۈرەت قەبرە ئىگىسىنىڭ بولۇپ، بۇ هون كىشىسى ئىدى، دەپ قارايدۇ. دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، بۇ كىشىنىڭ رەسىمدە كۆز گەرچە قارا رەڭدە ئىشلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن كۆز قارچۇغى كۆك رەڭدە ئىشلەنگەن. مانا بۇ هونلارنىڭ تۇران-تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا كۈچلۈك ماددىي ئاساس بىلەن تەمىنلىدى»[7].

«تۈركى خەلقلەرنىڭ قىياپەت ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى كۆك كۆز، ساقال-بۇرۇتلۇق بولۇشتىن ئىبارەت بولغاچقا، هون قەبرىسىدىن چىققان هون ئادىمىنىڭ كەشتە سۈرىتى دەل كۆك كۆز، ساقال-بۇرۇتلۇق قىياپەتتە ئىشلەنگەن. يەنە بۇ كەشتە سۈرەتتىكى كىشى چىرايى كېلىشكەن، سۇرلۇك، ناھايىتى ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشتە بولۇپ، بۇ «خەننامە» 68-جىلد «جىن مىتىنىڭ تەرجىمىھالى»دىكى: > جىن مىتىنىڭ بويىنىڭ ئېگىزلىكى سەككىز چى، ئىككى سۇڭ بولۇپ، قەددى-قامىتى كېلىشكەن، ھەيۋەتلىك ئىدى < دېگەن باياناتلار بىلەن تامامەن بىردەك. جىن مىتى هونلاردىن بولۇپ، يەنە بىر ئىسمى ۋىنشۇ ئىدى. ئۇ ئەسلىدە هون شىتۇق خانىنىڭ ۋەلىئەھدى ئىدى[8].

«جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتى فېڭشى قېدىرىپ تەكشۈرۈش ئەترىتى 1955- 1957- يىللاردا، شەنشى ئۆلكىسى چاڭئەن ناھىيىسىنىڭ فېڭشى دېگەن يېرىدىن ئىككى قەبرە قازغان. بۇ ھونلارنىڭ قەبرىسى بولۇپ، ئۆلگۈچى ئېھتىمال ھونلارنىڭ ئەلچىسى ياكى ئەلچىلەرنىڭ ھەمراھى بولسا كېرەك. چۈنكى، قەبرىدىن چىققان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ھونلارنىڭ نەرسە كېرەكلىرى ئىدى. قەبرىدىن تېپىلغان ھەمدەمنە بۇيۇملار ئىچىدىكى ئۇزۇن توت چاسا شەكىللىك مىس تاختاي ئالاھىدە دىققەتنى تارتىدۇ. تاختاينىڭ ئوتتۇرىسىغا قاڭشارلىق، ئۇزۇن چاچلىق، ئىشتىنىنىڭ ئايىغىنى تۇرۇۋالغان ئىككى كىشىنىڭ بىر-بىرىنىڭ بەل ۋە پاقالچاقلىرىدىن تۇتۇپ چېلىشىۋاتقان قىياپىتى چۈشۈرۈلگەن. قاڭشارلىق بولۇش تۇركلەرنىڭ قىياپەت ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ئىدى. بۇ ئىككى پارچە مىس تاختاينىڭ ئوتتۇرىسىغا چۈشۈرۈلگەن ھونلارنىڭ قاڭشارلىق قىياپەتتە تەسۋىرلىنىشى، ھونلارنىڭ تۇران-تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپلىقىغا ھۆكۈم قىلىشتا ماددىي پاكىتنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ»[9].

ئالتاينىڭ ئانا يۇرت مەسىلىسى يازما مەنبەلەر ئاساسىدىكى تەتقىقاتلاردا ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا تېپىلغان قېزىلمىلاردىن ئىسپاتلانغىنىدەك، بۇ نۇقتا يەنە تۈركىي مىللەتلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئېتىقاد چۈشەنچىلىرىدىمۇ ئىسپاتلانماقتا. نۇرغۇن مەدەنىيەت بەلگىلىرىنى ئۆز قوينىدا ساقلىغان تەبىئىي قورغانلارنىڭ ئالتايدا كۆپلەپ تېپىلىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىيلىق ئەمەس. ئۇيغۇرلارنىڭ فولكلور تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇلار ئۆز ئېتىقادى بويىچە، ئالتاي تېغىنى ناھايىتى ئۇلۇغ بىلىپ، ئۇنى قوغدىغۇچى روھ، ھەتتا ئۆزلىرىگە تۆرەلگەن ئانا دەپ تونۇيتتى. ئالتاي تېغىنى، ھەتتا ۋەتەنىنىڭ سىمۋولى قىلىشقاندى. شۇڭا، شامانىزىم ئېتىقاتىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئالتاي تېغىغا چوقۇنۇپ مۇناجاتلار ئوقۇيتتى. شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئۆز ئىبادىتىنى ئېگىز تاغلارغا چىقىپ قىلغان. ئالتاي تاغلىرى ئۇلۇغ تاغ روھلىرىنىڭ تۇپلانغان يېرى سۈپىتىدە كۆرسىتىلمەكتە. شۇڭلاشقا، ئالتاي شامانىزمدا يەر روھلىرى «يەر-سۇ» ياكى «ئالتاي» دەپ ئاتىلاتتى①. ئالتاي يەنە شامانىزمنىڭ بۆشۈكى بولغاچقا، ئالتاي مەدەنىيىتى «شامان مەدەنىيىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

«ئالتاي» دېگەن نامنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنىڭ «ئالتۇن» سۆزىگە باغلىنى - دىغانلىقى مەلۇم. مەدەنىيلىك ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەدەنىيەت بەلگىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخى نېئولىت دەۋرىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىغا

يېتىپ بارىدۇ، شۇنداقلا ئالتۇن ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇن تونىغان ۋە ئىبرىتكەن مەدەنلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرى ئىچىدە مەدەن جەھەتتىن ئەڭ باي ۋە مەدەن ئىبرىتىش تېخنىكىسى ئەڭ تەرەققىي قىلغان يەر ئالتاي ۋە بايقال كۆلى ئەتراپلىرى ئىدى [10]. ئالتاينىڭ قەدىمكى ۋەسىقىلەردە «ئالتۇن تاغ» دەپ ئاتالغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىتتىن قارىغاندا، ئالتايدا ئالتۇن قېزىش ۋە ئالتۇن ئىبرىتىش تېخنىكىسىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.«ئالتۇن تاغ» دېگەن ئىسىممۇ بۇ يەردە ئالتۇن كۆپ چىققانلىقىغا قاراپ قويۇلغان. ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدىكى بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە: «بىر كېچىسى زۇلقەرنەيىننىڭ ئالدىن يۈرەر قوشۇنى تۈرك خاقانىنىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىدۇ. بىر تۈرۈك ئەسكىرى زۇلقەرنەيىننىڭ ئەسكەرلىرىدىن بىرىنى بىر قىلىچ بىلەنلا كىندىكىگىچە ئىككىگە بۆلىۋەتكەن. ئۆلتۈرۈلگەن ئەسكەر تىللا سېلىنغان ھەميانىنى بېلىگە ئېسىۋالغان بولۇپ، ئۇمۇ كېسىلىپ، تىللالار قانغا مىلىنىپ يەرگە تۆكۈلگەن. ئەتىسى تۈرك ئەسكەرلىرى قانغا مىلەنگەن تىللالارنى كۆرۈپ، بىر-بىرىدىن بۇ نېمە؟ دەپ سوراشقاندا، ئۇلار«ئالتۇن قان» دېيىشكەن. شۇڭا، مۇشۇ يەردىكى چوڭ بىر تاغ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن بولغان بۇ تاغنىڭ ئەتراپلىرىدا كۆچمەن تۈرك خەلقلىرى ياشايتتى [11]. بۇ رىۋايەتتە تىلغا ئېلىنغان تاغنى ئالتاي تېغى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى، «تۈركى تىللار دىۋانى»دا سۆزلەنگەن ئۇيغۇر ئېلى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا قارىتىلغان. ئالتاي ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ شىمالى چېگرىسىنى تەشكىل قىلغان.

«بۇ تاغنىڭ ئەتراپلىرىدا كۆچمەن تۈرك خەلقلىرى ياشايتى» دېيىلىشىمۇ، تۈركى تىللىق خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تارىخي پائالىيىتى بىلەن بىردەك. بۇ يەردە ئالىم ئالتاي تېغىنىڭ نامى، جۇغراپىيىلىك جايلىشى -شى، مەدەن بايلىقى ۋە تارىخى ئارقا كۆرۈنۈشىنى رىۋايەت شەكلى بىلەن ئىپادە قىلىپ بەرگەن. ئالتاي تېغى «ئورخۇن-يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرى»دا: «ئالتۇن يىش» (ئورمانلىق بىلەن قاپلانغان ئالتۇنتاغ مەنىسىدە) دەپ يېزىلغان. خەنزۇچە كلاسسىك ئەسەرلەردە مۇشۇ سۆزنىڭ مەنە ۋە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە «金山»، «金微山»، «按台山»، «阿勒台山» دەپ يېزىلغان. «ئالتاي» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ۋ. ۋ. بارتولد «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى»، (تۈركچە، 1-توم، 337-بەت) گە يازغان «ئالتاي» ماددىسىدا: «ھازىرقى نامنىڭ ئەسلى ئالتۇن مەنىسىنى ئىپادە قىلىدىغان سۆز بولسا،

بۇنىڭغا مۇقابىل پەقەت موڭغۇلچىدىكى ‹ئالتان› ياكى ‹ئالتە›سۆزى نەزەر-ئېتىبارىغا ئېلىنىدۇ. چۈنكى، ئالتاي سۆزى موغۇللار دەۋرىدە ئوتتۇرىغا چىققاندەك قىلىدۇ. بۈگۈنكى تۈركى تىللىق خەلقلەر ئالتاي سۆزىنىڭ بۇ مەنىسىدىن خەۋەردار ئەمەس. ھەقىقەتەن، بىر ھېكايىدە خەلق ئېتىمولوگىيىسى بۇ سۆزنى «ئالتە ئاي» دېگەن شەكىلدە ئىككى سۆزگە ئايرىپ چۈشەندۈرىدۇ. ئالتاي ›ئېگىز تاغ‹ مەنىسىدە جىنس ئىسىم سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلىدۇ» دەپ يازغان. بارتولد ئالتاي دېگەن نامنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى تۈركى تىلىدىن ئىزدىگەن. ھەممىگە مەلۇمكى، ئالتايدا قارا قارىغاي بىلەن قاپلانغان قىيالىق تاغلار ۋە قويۇق ئورمانلىقلار بار. قەدىمكى ئالتايلىقلار قارا قارىغايلار بىلەن قاپلانغان قىيالىق تاغنى «تايگا» دەپ ئاتىسا، قويۇق ئورمانلىقنى «يىش» دەپ ئاتىغان. رادلوف بۇ خىل تىل پاكىتلىرىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئالتاي دېگەن نام ئالتۇن ۋە تايگا دېگەن سۆزلەردىكى «ئال» ۋە «تاي» دېگەن ئىككى سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان دەپ قارايدۇ. بۇ خىل چۈشەندۈرۈش ئالتاينىڭ «ئورخۇن-يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرى»دىكى «ئالتىن يىش» دېگەن شەكلىگىمۇ ماس كېلىدۇ①. غەرب مەنبەلىرىدىمۇ، ئالتايدا ئالتۇننىڭ كۆپ چىقىدىغانلىقى توغرىسىدا بەزى خاتىرىلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان يازما ۋە ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلارغا ئاساسەن، ھۇنلارنى تۇران-تۈرك ئىرقىغا تەۋە مىللەت دەپ قاراشقا ھەمدە ئالتاينى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ھاياتلىق بۆشۈكلىرىدىن بىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

2. ھونلارنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈشى

ئالتايدا ياشايدىغان بىراكىسفال ئاق تەنلىك كىشىلەرنىڭ قايسى دەۋردىن باشلاپ، ئەتراپقا قاراپ كېڭىيىشكە باشلىغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق بىر مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ئالىملار ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى بولغان بىراكسفال سۇمېرلارنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 5000- يىللاردا ئالتاي دالاسىدىن يولغا چىقىپ، غەربى ئاسىياغا كۆچۈپ بارغان، ئۇلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى تۈرك نەسىللىك ئىدى، دەپ قارايدۇ [12]. بۇ خىل يەكۈن تىل ۋە ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار

ئاساسىدا بەلگىلىك دەرىجىدە ئىسپاتلاندى.

هونلارنىڭ ئالتايدىن سىرتقا قاراپ كېڭىيىش تارىخىمۇ مەنبەلەردە ئېنىق ئەمەس. ئېلىمىز مەنبەلىرىدە، هونلارنىڭ مىلادىيەدىن بىر قانچە مىڭ يىللار بۇرۇن بۇگۇنكى ئىچكى-تاشقى موڭغۇلىيە تەۋەسىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى خاتىرىلەنگەن. مانا بۇ جايلار قەدىمكى غەرب جۇغراپىيە ئالىملىرىدىن ئورىئوس ۋە پىتولومىيىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى قىستۇرما خەرىتىدە «هونلار يېرى» دەپ كۆرسىتىلگەن. بەزى هىندى مەنبەلىرىدە، هونلارنىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 250-يىللاردا كەشمىر ئەتراپلىرىدا كۆرۈلگەنلىكى خاتىرىلەنگەن [13]. زوروئاستېر دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا»دا هونلار «هيۇن» (hiyun) ۋە «هيائونا» (hyaona) دەپ يېزىلغان.

هۇن دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەنىسى توغرىسىدا، هەر قايسى دۆلەت ئالىملىرى ئوتتۇرىسىدا ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار مەۋجۇد. خەنزۇ ۋە بىر قىسىم ئۇيغۇر ئالىملىرى، هۇن دېگەن نام ئورخۇن دەرياسىنىڭ نامىدىكى «خۇن» سۆزىدىن كېلىپ چىققان، دەپ قارايدۇ.

هۇنگىر ئالىمى گ. نېمېز هۇن دېگەن نام تۈركىي تىلىدىكى «ئىنسان، خەلق» دېگەن مەنىدىكى «گۈن» (كۈن) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان، دەيدۇ.

نېمىس ئالىملىرىدىن ئالزىم هۇن دېگەن نامنى تۈركىي تىلىدىكى «كۈچ - قۇۋۋەت» دېگەن مەنىدىكى «قۇن» سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىلىپ چۈشەندۈرسە، ئۆمەليان پېرىتساك هۇن سۆزى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000-يىللارنىڭ باشلىرىدا «»gun ،kwan««، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5-ئەسىرلەردە « »kün khun«« دەپ تەلەپپۇز قىلىناتتى، دەيدۇ.

ئورخۇن سېلىنگا دەرياسى بويلىرى بىلەن تۈركى تىللىق مىللەتلەر مۇقەددەس بىلىدىغان ئۆتۈكەن ۋادىسىنى مەركەز قىلغان هالدا خۇاڭخې ۋە ئوردوسقىچە كېڭەيگەن هونلار، مىلادىدىن بۇرۇنقى نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن تۈرلۈك مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. بۇ خىل مۇناسىۋەت بەزىدە نورمال دوستلۇق خاراكتېرىدە داۋاملاشسا، بەزىدە ئۆز-ئارا ئۇرۇش قىلىش خاراكتېرىدە داۋاملاشقان. شۇ سەۋەبلىك خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدىكى كۆلپەت- ئەلەسلەرگە ئېچىنغان خەنزۇ شائىرلار: «قالدۇق ئۆي -ماكانسىز هونلارنىڭ بالاسىدىن، هەر كۈنى هوشىيار تۇرمىساڭ يېڭىلىسەن هۇنلاردىن» [14]. دەپ نەزمە پۈتۈشكەن. مانا بۇ پاكىتلار ئەينى دەۋردە هونلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۈچۈن ئېغىر تەھدىتكە ئايلانغانلىقىنى

كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ھونلارنىڭ تېخىمۇ قۇدرەتلىك بىر سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە ئوتتۇرا ۋە شەرقى ئاسىيا تارىخ سەھنىسىدە ئۆزىنى كۆرسىتىشى، مىلادىيدىن بۇرۇنقى 4-ئەسىردىن باشلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە جۇ سۇلالىسى زاۋاللىققا يۈزلىنىپ، ئۇنىڭغا قاراشلىق ھەر قايسى بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇستۇنلۇك، زوراۋانلىق تالىشىش ئۇرۇشى ئەۋج ئالغانىدى. چىن بەگلىكىنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىدىن ئەنسىرگەن باشقا بەگلىكلەر، مىلادىيدىن بۇرۇنقى 318-يىلى ھونلار بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ، ھونلارنىڭ ئەسكىرىي كۈچى ئارقىلىق چىن بەگلىكىگە تاقابىل تۇرماقچى بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ھونلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەربىي ھەرىكەتلىرى كۆپىيىشكە باشلىغان. كېيىن چىن بەگلىكىنىڭ بېگى چىن شىخۇاڭ ھونلارنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇش ئۈچۈن، بەزىبىر تەدبىرلەرنىمۇ قوللانغان. ئالدى بىلەن ئۇ ئىلگىرى ئۇرۇشقاق بەگلىكلەرنىڭ ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن ياساتقان سېپىللىرىنى ئاساس قىلىپ ئۇنى غەربكە سوزۇپ ھونلار ھۇجۇم قىلىپ كىرىدىغان جايلاردا سېپىل سوقتۇرغان. شۇنداق قىلىپ ھۇنلارغا قارشى مۇداپىئە سىستېمىسى سۈپىتىدە مەشھۇر سەددىچىن سېپىلىنى (چىن تېمى دېگەن مەنىدە) بارلىققا كەلگەن. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھۇنلارغا قارشى مانا مۇشۇنداق كۈچلۈك تۇردىكى مۇداپىئە سىستېمىسى بارلىققا كەلگەن ۋاقىتتا، ئوتتۇرا ۋە شەرقى ئاسىيا تارىخىدا ئىككى مۇھىم ۋەقە يۈز بەردى. ئۇنىڭ بىرى، باتۇرنىڭ ھۇن ئىمپىراتورى بولۇشى، يەنە بىرى خەن سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ئىدى.

ھۇن مەركىزىدىكى مەلىكىنىڭ ھىمايىسىدىن پايدىلانغان خەن سۇلالىسى دىپلوماتلىرى ۋە ئەلچىلىرى ھۇن ئىمپېرىيىسى زېمىنىدا ئەركىن-ئازادە ئايلىنىپ يۈرەتتى. ئۇلار ھونلار ۋە ھۇنلارغا تەۋە مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ھۇنلارغا قارشى سۆز-چۆچەك تارقىتىپ، ئاستا-ئاستا ھۇن ئىمپېرىيىسىنى يوقىتىشقا ئۇرۇناتتى. بۇنىڭدىن باشقا تىجارەت مېلى سۈپىتىدە ئېلىپ كىرىلىپ، ھۇن ھۆكۈمرانلار تەبىقىلىرى ئارىسىدا يۇقىرى ئېتىبارغا ئېرىشكەن يىپەك رەخت، ھونلارنىڭ مەنمەنچىلىك تۇيغۇسىنى قوزغاپلا قالماي، يەنە ئۇلارنىڭ بوشاڭ-ھۇرۇنلۇقىنىمۇ كۈچەيتىۋەتكەنىدى. كۆك تەڭرىقۇت دەۋرىدە ئانچە كۆپ ھېس قىلىنمىغان بۇ خىل يامان ھادىسە، ئۇنىڭ ئوغلى كۈن-چىن دەۋرىدە (مىلادىيدىن بۇرۇنقى 161-126-يىللار) چوڭ كۆڭۈلسىزلىكنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە ئۆزىنى كۆرسەتتى. يەنە كېلىپ، باتۇر تەڭرىقۇت ۋە كۆك تەڭرىقۇتقا سېلىشتۇرغاندا، كۈن-چىن تەڭرىقۇت ئىقتىدار جەھەتتىن ئاجىزراق بولغاچقا، ھونلارنىڭ كۈچ-قۇدرىتىدە بەزى مەسىلەرنىڭ

كۆرۈلۈشى تەبىئىي ئەھۋال ئىدى [15].

ۋۇدى خەن سۇلالىسىدە تەختكە چىققان مەزگىلدە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 141-89-يىللار)، خەن سۇلالىسى تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، نەزىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىلىنمىگەن رايونلارغا ۋە مىللەتلەرگە يۆتكىدى.

خەن سۇلالىسى ئۆزىنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتىنى ئوڭشىۋالغاندىن كېيىن، تاشقى مەسىلىنى قولغا ئېلىپ، ھەممىدىن ئاۋۋال ھونلارنىڭ تەھدىتىنى يوقىتىشقا قەدەم قويدى. ۋۇدى ئالدى بىلەن نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، تەدبىر-چارىلەرنى تۈزۈپ، تەشۋىقاتنى كۈچەيتتى. ئۇنىڭ مەقسەت-غايىلىرىدىن بىرى، خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ئەڭ چوڭ كىرىم مەنبەسى بولغان يىپەك رەختكە غەرب تەرەپتىكى رايونلاردا يېڭى بازار ئېچىپ، ئىچكى ئاسىيانى كېسىپ ئۆتۈپ، ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىغا قەدەر سوزۇلۇپ بارىدىغان يىپەك يولىنىڭ كونتروللۇق ھوقۇقىنى قولغا ئېلىش ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى يات مىللەتلەرنىڭ توسالغۇسىنى يوقىتىشقا توغرا كېلەتتى.

مەلۇم بولغىنىدەك، تەخمىنەن مىلادىيە 1000-يىللارنىڭ ئاخىرىغا قەدەر داۋاملاشقان، ھۇن-خەن ئۇرۇشى، تۈرك-تاڭ ئۇرۇشىنىڭ ئاساسىي سەۋەبلىرىدىن بىرى، مۇشۇ كارۋان يولىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەسىلىسىنى تالىشىشى ئىدى. ۋۇدىنىڭ يىپەك يولى ئۈستىدىكى مىللەتلەر ۋە مەملىكەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش ۋە ئۇلار بىلەن ھۇنلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈش مەقسىتىدە غەربكە ئەۋەتكەن ئەلچىسى جاڭ چيەن، يېرىم يولدا ھونلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، ئون يىل نازارەت ئاستىدا تۇتۇلغان. شۇنداق بولغىنىغا قارىماي، جاڭ چيەننىڭ بۇ تەرەپلەردە تۇرغان ۋاقتىتا ئېرىشكەن مەلۇماتلىرى، شۇنداقلا ئۇنىڭ يۇقىرىغا سۇنغان تەكلىپلىرى ۋۇدىنى چەكسىز شاتلاندۇرغان. بۇ دوكلات كېيىنكى چاغلاردىكى سۇلالىلەرنىڭ غەربىي يۇرت سىياسىتى ئۈچۈن كۆرسەتمىگە ئايلانغان [16].

ۋۇدى دەۋرىدە خەن سۇلالىسى تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك بىر ئۇتۇققا ئېرىشتى. ئۇ بولسىمۇ خەن سۇلالىسى ئۆز قوشۇنىنى ھۇن ئۇسلۇبىدا تەشكىللەپ، ھۇن قوراللىرى بىلەن قوراللاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 318-يىلىدىكى ئىتتىپاق تۈزۈش كېلىشىمىگە قاتنىشىپ، ھونلارنىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئېرىشكەن جاۋ بەگلىكى دەۋرىدە باشلىنىپ، كېيىن شىمالىي جۇڭگودىكى فېئودال بەگلىكلەرنى يوقىتىپ، چىن سۇلالىسىنى بەرپا قىلغان چىن شىخۇاڭ دەۋرىدە تېز سۈرئەتتە داۋاملاشتۇرۇلغان بۇ ھەربىي ئىسلاھات ھەرىكەتلىرى، خەن سۇلالىسىنىڭ

پادىشاھى ۋۇدى دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇنىڭ قوماندانلىرىدىن ۋەي چىڭ بىلەن خوۋ چۈبىڭ تەرىپىدىن زور ئۇتۇققا ئېرىشتۈرۈلدى.

ئۇلارنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 127-يىلى ۋە 115-يىللاردا ئوردۇستا ھونلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى، ھونلارنىڭ ئاساسلىق پائالىيەت رايونىنىڭ غوبى (گوبى) دىن شىمالغا، ئورخۇن دەرياسى بويلىرىغا سۈرۈلۈشىگە سەۋەب بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ھونلار بۇرۇنقى قۇدرەتلىك ھالىتىگە قايتىپ كېلەلمىدى. خەن سۇلالىسى ئوردىسىنى قاپلىغان «ھۇن قوشۇنى يېڭىلمەستۇر» دېگەن قاراشمۇ ئاستا-ئاستا ئۇنتۇلۇشقا باشلىدى.

ھۇنلارغا قۇلقۇ تەڭرىقۇت بولغاندىن باشلاپ، (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 101-96-يىللار) 40 يىل داۋامىدا غەربىي جەنۇب تەرەپتىكى مۇنبەت ۋە باي تۇپراقلار (جۇڭغارىيە، تەڭرىتېغى ئېتەكلىرى، تۇرپان، كۇچار، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلار) خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەچكە ھونلارنىڭ دۆلەت مالىيىسى ئازلاپ كەتتى. يەنە كېلىپ شۇ ۋاقىتتا قەدەر خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن ھەدىيە ۋە خىراج سۈپىتىدە يوللىنىپ تۇرغان مالىيە كۈچلىرىمۇ ئۈزۈپ تاشلاندى. خەن سۇلالىسى تەشۋىقاتىنىڭ ئۆزىنى كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە، ئىچكى زىددىيەتمۇ بارغانسېرى كۈچىيىپ، ئۇرۇش پارتلاش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتتى، ئىقتىسادى جەھەتتىكى قىسلىق ۋە ھەربىي كۈچ جەھەتتىكى ئاجىزلىق تۈپەيلى، قوغشار تەڭرىقۇت ماددىي ياردەمگە ئېرىشىش مەقسىتىدە خەن سۇلالىسىنىڭ ھىمايىسى ئاستىغا ئۆتتى [17]. بۇ ۋەقە تۈپەيلى ھونلارنىڭ ۋەزىيىتى مۇرەككەپلىشىپلا قالماي، بەلكى يەنە ھونلار شىمالىي ۋە جەنۇبىي ھونلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى.

قوغشار تەڭرىقۇت ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىدە، ئۆز ئىنىسى سول قول بىلگە خان چىچى تەڭرىقۇت تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 52-يىلى خەن سۇلالىسىگە بېقىندى. خەن سۇلالىسى پادىشاھى ئۇنىڭغا جاۋجۈن مەلىكىنى ياتلىق قىلىپ، ئۇنىڭ ھۇن ئىمپېرىيىسىدىكى ئەڭ چوڭ ھوقۇقنى قولغا كەلتۈرۈشىگە ياردەم قىلدى. خەن سۇلالىسى بۇ يول ئارقىلىق ھۇنلارنى ئۆزىنىڭ قولى بىلەن يوقاتماقچى بولدى. چىچى تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ قوغشار تەڭرىقۇتنى قوللىغانلىقىدىن قاتتىق نارازى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. لېكىن، خەن سۇلالىسى بىلەن قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ بىرلەشمە كۈچى ئالدىدا نىسبەتەن ئاجىزراق ئورۇندا تۇرغان چىچى تەڭرىقۇت، شىمالىي ھۇنلارنى باشلاپ يەتتە سۇدىكى تالاسقا كۆچۈپ كەلدى. ئۇ، سەمەرقەند خانلىقى بىلەن ئىتتىپاق

تۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا قايتىدىن ئۆزىنىڭ سىياسىي قۇدرىتىنى تىكلىدى. چىچى تەڭرىقۇت مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 43-يىلى، تالاس دەرياسى بويىدا ئەتراپى سېپىل بىلەن قورشالغان پايتەختىنى سالدۇردى. ئەمما، چىچى تەڭرىقۇتنىڭ بۇ يەردىكى ھۆكۈمرانلىقىمۇ ئۇزۇنغا بارمىدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 36-يىلى خەن سۇلالىسى قوماندانى چېن تاڭ 70مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىپ، سەمەرقەندتە چىچى تەڭرىقۇت بىلەن قاتتىق سوقۇشتى. ئۇرۇشتا چىچى تەڭرىقۇت، شاھزادىلەر، خانىشلار ۋە دۆلەت ئەمەلدارلىرى بولۇپ، 1518 كىشى ھاياتىدىن ئايرىلدى. شۇنىڭ بىلەن، چىچى تەڭرىقۇتنىڭ تالاس دەرياسى بويىدىكى ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشتى.

قوغشار تەڭرىقۇت ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ خەن سۇلالىسى يۆرگۈزگەن ھۆكۈمرانلىقى 70 يىل داۋاملاشتى. غۇتۇئارشى تاۋغانوتى تەڭرىقۇت دەۋرىگە كەلگەندە، (مىلادىيە 18-46-يىللار)، ھونلار خەن سۇلالىسىگە بولغان بېقىندىلىقىنى بىكار قىلىپ، شەرقتە مانجۇرىيىدىن، غەربتە قەشقەرگىچە بولغان جايلارنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈردى. غۇتۇئارشى تاۋغانوتى تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ھونلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا يەنە نىزا كۆتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قۇرغاقچىلىق ۋە چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، سانسىزلىغان چارۋا-ماللار ئۆلۈپ كەتتى. مانا شۇنداق ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر سەۋەبىدىن، مىلادى 48-يىلى، ھونلار قايتىدىن شىمالىي ۋە جەنۇبىي ھونلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى [18].

ھونلار ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، جەنۇبى ھونلار ئورخۇن دەرياسى بويلىرىدىن ئايرىلىپ، بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى شۇفاڭ، يۈنجۇڭ ۋە ۋۇيەن قاتارلىق رايونلارغا كۆچۈپ كېلىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، شىمالىي ھۇنلارغا قارشى كۈچكە ئايلاندى. بۇ مەزگىلدە ھۇنلارغا قاراشلىق موڭغۇل-تۇڭگۇس قەۋملىرىدىن سىيانپىي (سىبىر) ۋە ئوغانلارمۇ خەن سۇلالىسىنىڭ ماسلىششى بىلەن ئىسيان كۆتۈرۈپ، شىمالىي ھۇنلارغا قارشى ھۇجۇمغا ئۆتتى. جەنۇبىي ھۇنلارمۇ خەن سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ، شىمالىي ھۇنلارغا قارشى ھۇجۇمغا ئاتلاندى. مىلادىيە 89- يىلى، شىمالىي ھونلار ئۆزىنىڭ دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي ھونلارنىڭ زور كۆپچىلىكى غەربكە قاراپ كۆچتى. بىر قىسمى ئورخۇن دەرياسى بويىدا تۇرۇپ قالدى [19]. ئۇلار كېيىن سىيانپىيلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. غەربكە قاراپ كۆچكەن شىمالىي ھونلار چىچى تەڭرىقۇت دەۋرىدە، يەتتە سۇ رايونىغا كېلىپ ماكانلىشىپ قالغان

هۇنلارغا قوشۇلۇپ، ھازىرقى قازاقىستان تەۋەسىدە غەربىي ھۇن ئىمپېرىيىسىنى تەشكىل قىلدى. بۇ دۆلەتنىڭ بايرىقى بولسا، ئاچ سېرىق رەڭلىك تۆت چاسا يىپەك بايراق ئىدى. مانا شۇ شىمالىي ھونلار مىلادىيە 2-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياۋروپادا كۆرۈلۈشكە باشلىدى. لېكىن، ھونلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە ياۋروپاغا كۆچۈشى مىلادىيە 4-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يۈز بەردى. مانا بۇ ھونلار تارىختا ياۋروپا ھۇنلىرى، دەپ ئاتىلىدۇ.

جەنۇبقا كۆچكەن جەنۇبىي ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بولسا گاھىدا خەن سۇلالىسىگە قارام بولۇپ، گاھىدا مۇستەقىل ھالدا داۋاملىشىپ، مىلادىيە 188-يىلىغا كەلگەندە خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209-يىلى قۇرۇلغان ھۇن ئىمپېرىيىسى يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئاغدۇرۇلۇپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ جەنۇبىي ھونلارنىڭ تامامەن يوقالغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئەمەس ئىدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە خەن سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ، ھونلار يەنىلا مۇھىم بىر كۈچ سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كۆرسىتىپ كەلدى. مىلادىيە 4-5-ئەسىرلەردە مانا شۇ ھونلار ئىبلىمىز تارىخىدا كېيىنكى خەن (مىلادىيە 304-329-يىللار)، ئالدىنقى جاۋ (مىلادىيە 328-352-يىللار)، كېيىنكى شيا (مىلادىيە 407-431- يىللار)، شىمالىي لياڭ (مىلادىيە 401-439-يىللار) قاتارلىق پادىشاھلىقلارنى قۇردى. شىمالىي لياڭ سۇلالىسى مىلادىيە 439-يىلى تابغاچلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ دۆلەتنى قۇرغان ھونلار ھازىرقى شەرقىي شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ دۆلەت تارىختا «لوپنۇر خانلىقى» (مىلادىيە 442-460-يىللار) دەپ ئاتالدى. بۇ ھونلار كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان تۈركلەرنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئېتنىك مەنبەگە ئايلىنىپ قالدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھونلار بولسا كېيىن خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.

بۇ يەردە ئىككى مەسىلىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. بىرى، غەربنىڭ قەدىمكى جۇغراپىيە ۋە تارىخى ئەسەرلەردە قارا دېڭىزنىڭ شەرقىدىن تارتىپ، تاكى جۇڭگونىڭ شىمالىغىچە بولغان جايلار «سكتىيە» دەپ ئاتالغان بولسا، بۇ جايدا ياشىغان ھەر قايسى كۆچمەن ۋە ئولتۇراق مىللەتلەر قايسى تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار بىردەك ھالدا «سكتلەر» (سىكفلەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەپ ئاتالغاندى. شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەن ھۇنلارمۇ قەدىمكى غەرب ئاپتورلىرى تەرىپىدىن مۇشۇنداق نامدا ئاتىلىشتىن خالىي بولالمىدى. شەرقىي رىم

ئاپتورلىرى ھۇنلارنى ھېرودوت تىلغا ئالغان قەدىمكى شەرق مىللەتلىرى بىلەن بىر دەپ قارىغان. تودۇربىتۇس ۋە پىرىسكوس قاتارلىقلار ھۇنلارنى «سىكىت» دەپ يازغان. زوسموس بولسا ھۇنلارنى «كىرال سىكىتلىرى» دەپ يازغان. بۇنىڭدىن باشقا ئۇ يەنە ھۇنلارنى ئاتاشتا ھېرودوت تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن سىگۇنناي دېگەن نامنىمۇ ئىشلەتكەندى. پىروكوپىئۇس ھۇنلارنى «كىممىروي» ۋە «ماسساگىت» دەپ ئاتىغاندى. يەنە بىر مەسىلە شۇكى، ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا غەرب دۇنياسىدا 18-ئەسىردىلا تەتقىقاتلار باشلانغان. لېكىن، غەرب ئىلىم ساھەسىدە ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ ئاسىيادىن كۆچكەن ھونلار ئىكەنلىكى ئالىملار تەرىپىدىن بىردەك ئېتىراپ قىلىنغانغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا، ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە تۈرلۈك كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئېلىپ ئېيتساق ژ. دېگۇيگەنىس، ژ. كىلاپروت، ك. پ نئومانن، ئا. تىرىي، ۋ. ۋ رادلوف، پ. پېلئوت، ھى. شىراتورى، ئو. فرانكى، ر. گىروسېت قاتارلىقلار ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى ئايرىم-ئايرىم ھالدا فىن، فىن-ئۇغۇر، ئۇيغۇر، موڭغۇل، تۈرك- موڭغۇل ئارىلاشمىسى، تۈرك-موڭغۇل-مانجۇ ئارىلاشمىسى دەپ قارىغان. ۋېنلىن، ئىلئۋايىسكى، زىبىلىن، قاتارلىقلار ھۇنلارنى سلاۋيان مىللىتىگە باغلىغان. موللېنخوف، ئا. فىخ، ر. موُخ، ژ. خۇپىن قاتارلىقلار ھۇنلارنى گېرمان مىللىتىدىن كېلىپ چىققان، دەپ قارىغان بولسا، ل. زىلىچ، قاتارلىقلار ھۇنلارنى كاۋكاز قوۋمىگە باغلىغان. ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا بۇنداق كۆپ خىل تالاش-تارتىشنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىدىكى سەۋەب، ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىنى نۇرغۇنلىغان مىللەتلەر تەشكىل قىلغاندى. ئىمپېرىيە ئىچىدە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى مىللەت ھونلار بولسىمۇ، لېكىن ئىمپېرىيە ۋە ئۇنىڭ قوشۇننى تەشكىل قىلغان كۈچلەر ئىچىدە ھەر ۋاقىت گوتلار، گېپىدلەر، ۋاندالار، سكىلوۋنلار، ئانتىلار، چەرمىشلەر ۋە موردېۋنلەر قاتارلىق سلاۋيان، گېرمان، ۋە فىن-ئۇغۇر خەلقلىرىنىڭ بولۇشى، يەنە شۇنداقلا ئالانلار ۋە سارماتلار قاتارلىق ئىران نەسىللىك خەلقنىڭ بولۇشى، يۇقىرىقىدەك كۆپ خىل تالاش-تارتىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى.

3. ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى

مىلادىيە 350-يىلى ھونلار ھازىرقى قازاقىستان دالىسىدىن ھەيۋەت بىلەن كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇ مەزگىلدە كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا ئالان [20] دۆلىتى بار ئىدى. لاتىن تارىخچىسى ماركىللىنۇسنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ھونلار مىلادىيە 355-يىلى ئالانلارنىڭ دۆلىتىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇلارنى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان. مىلادىيە 360-370-يىللار ئارىسىدا ھونلار ئاناتولىيىدىكى ئۇفراغا قەدەر يۈرۈش قىلىپ بارغان. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، ھونلار كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىدىن غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلغان. ھونلارنىڭ بۇ قېتىمقى يۈرۈش قىلىشى ناھايىتى ھەيۋەتلىك ۋە قورقۇنچلۇق بولغاچقا، بۇ ھەرىكەت شۇ جايلاردىكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان [21]. بەزى مەنبەلەردە ھونلار ياۋروپاغا قاراپ كۆچكەندە، ئۇلارنىڭ ئالدىدا بىر بۇغىنىڭ يول باشلاپ ماڭغانلىقى سۆزلىنىدۇ [22]. يەنە بەزى رىۋايەتلەردە ھونلار مائۇتىس دەرياسىدىن بىر بۇغىنىڭ ياردىمىدە كېسىپ ئۆتكەنلىكى سۆزلىنىدۇ [23].

مىلادىيە 374-يىلى كۈچلۈك ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە ھونلار قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا بېسىپ كەلگەن. لاتىن تارىخچىسى جوردانىسنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلا - نغاندا، بۇ چاغدىكى ھونلارنىڭ داھىيسى بالامبەر (بەزىلەر بالامىر دەپمۇ يازىدۇ. بالامبەر باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ 15-نەۋرىسى، چىچى تەڭرىقۇتنىڭ 9- نەۋرىسى ئىدى) دېگەن كىشى ئىدى.

تارىخ سەھنىسىگە مىلادىيە 372-يىلى چىققان بالامبەر ھاكىمىيەت ئىدارە قىلىش جەھەتتە يېتىشكەن سىياسىيون، ھەربىي تاكتىكا سەنئىتى جەھەتتە جەسۇر ۋە ماھىر قوماندان ئىدى. بالامبەر ئالدى بىلەن بۇ ئەتراپتىكى سارمات ۋە سىكىت قوۋملىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇلاردىن ئۆزىنىڭ ئەسكىري كۈچىنى تولۇقلىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، بالامبەر شەرقىي گوتلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلغان. بۇ چاغدا قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىكى جايلار گېرمان نەسلىلىك گوتلارنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدا بولۇپ، دون-دنىپىر دەرياسى ئارىلىقىدىكى جايلاردا شەرقى گوتلار (ئوستگوتلار)، ئۇنىڭ غەربىدىكى جايلاردا بولسا غەربىي گوتلار (ۋىستگوتلار) ياشايتى. غەربىي گوتلارنىڭ غەربىدىكى ترانسىلۋانىيە ۋە گالچىيىدە گېپىدلار، بۇگۈنكى ھۇنگرىيىدە ۋاندااللار ياشايتتى. بۇ تۆت گېرمان قوۋمىدىن باشقا، يەنە بۇ ئەتراپتا ئىران ۋە سلاۋيان خەلقلىرىمۇ بار ئىدى.

بالامبەر شەرقىي گوتلارنى مەغلۇپ قىلىشتا بىر تەرەپتىن تۈيۈقسىز ھەم شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسىنى قوللانغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن

ھونلارنىڭ دەھشەتلىك ھەيۋىسىنى نامايان قىلىش ئارقىلىق، ئۇلارنى روھى جەھەتتىنمۇ ئاجىزلاشتۇرغان. شەرقىي گوتلارنىڭ پادىشاھى ئەرمانارىك ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۋالغان. ئەرمانارىكنىڭ تەختىكە ۋارىسلىق قىلدىغان ئوغلى بولمىغاچقا، گوتلار خانلىقىنىڭ باشقا بىر جەمەتىدىن بولغان ۋىتخىمىرنى ئۆزىگە خان قىلىپ تىكلىگەن. ۋىتخىمىر تەختكە چىققاندىن كېيىن شەرقىي گوتلارنىڭ بۇرۇنقى ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، قوشنا مىللەتلەر ئۈستىگە يۈرۈش قىلماقچى بولغان. شەرقىي گوتلارنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈشىنى خالىمىغان تاكتىكىلىق بالامبەر شەرقىي گوتلارنىڭ ئارىسىغا ئىتتىپاقسىزلىق ئۇرۇقىنى چېچىپ، ۋىتخىمىرگە قارشى كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. شۇ ئارقىلىق ۋىتخىمىرنىڭ ئۆز مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىغا پۇرسەت بەرمىگەن. مىلادىيە 375 - يىلى ۋىتخىمىر نامەلۇم بىر كىشى تەرىپىدىن ئېتىلغان ئوقتا ئۆلگەن. شۇنىڭ بىلەن، ۋىتخىمىرنىڭ قىسقىغىنا ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشقان. ۋىتخىمىر ـنىڭ تەرەپدارلىرى ئۇنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن، ھونلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش نىيىتىدىن ۋاز كېچىپ، دىنىستىر دەرياسىنىڭ غەربىدىكى غەربىي گوتلار ئىچىگە قېچىپ بارغان. شەرقىي گوتلارنىڭ كۆپچىلىكى بولسا، ئەسلى جايلىرىدا قېلىپ، ھونلارغا بويسۇنغان①. ھونلار شەرقىي گوتلارنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارغا ھۇنمۇد دېگەن كىشىنى خان قىلىپ سايلىغان. شۇنىڭ بىلەن، جەنۇبىي رۇسىيە دالىسى ھونلارنىڭ ئىلكىگە ئۆتكەن. ھونلار بۇ جاينى بازا قىلىپ تۇرۇپ ئەتراپقا قاراپ كېڭەيگەن.

شەرقىي گوتلارنىڭ ھونلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغانلىق خەۋىرى غەربىي گوتلار ئىچىگە يېتىپ بېرىشى بىلەنلا، ئۇلار قورقۇپ قاتتىق ساراسىمىگە چۈشكەن. ھونلارنىڭ ئەمدى ھۇجۇم نىشانىنى ئۆزلىرىگە قاراتقانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەن غەربىي گوتلار، دىنىستىر دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە مۇستەھكەم قورغانلارنى سېلىپ، مۇداپىئەنى كۈچەيتىش ئارقىلىق ھونلارنىڭ دەريادىن ئۆتىشىنى توسماقچى بولغان. غەربىي گوتلارنىڭ پۇختا تەييارلىقىنى كۆرگەن بالامبەر ئايلانما ئۇرۇش قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، غەربىي گوتلار مۇداپىئەسىز قالدۇرغان دىنىستىر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن ئايدىڭ كېچىدە كېسىپ ئۆتۈپ، غەربىي گوتلارنىڭ ئۈستىگە يان تەرەپتىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىغان. ئۇرۇشتا غەربىي گوتلار قاتتىق مەغلۇپ بولغان. پادىشاھ ئاتخانارىك مەغلۇپ بولغان غەربىي گوتلارنى باشلاپ، رىم ئىمپېرىيىسىگە قاراپ قاچقان. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ھونلار ناھايىتى كۆپ ئولجىغا

ئېرىشكەن. غەربىي گوتلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، دىنىستىر دەرياسى بىلەن ئىسپانىيە ئارىلىقىدىكى جايلاردا ياشايدىغان ھەر قايسى مىللەتلەر ھونلارنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ، ئارقا-ئارقىدىن رىم ئىمپېرىيىسىگە قېچىپ كىرگەن. مانا بۇ تارىختا ناھايىتى زور سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلغان مىللەتلەر چوڭ كۆچۈش ھەرىكىتى ئىدى [24]. شۇنداق قىلىپ گوتلار پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بالامبەر مىلادىيە 375-يىلى زېمىنى ئېتىل (ۋولگا) دەرياسىدىن، دوناي دەرياسىغىچە سوزۇلغان ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. بۇ ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى دوناي دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىن بويىدا ئىدى. بۇ جاي ھەر قايسى تەرەپلەرگە بارىدىغان يوللارنى ۋە ھۇنلارغا تەۋە مىللەتلەرنى كونترول قىلىپ تۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە جاي ھېسابلىناتتى.

4. شەرقىي ۋە غەربىي سەپتىكى يۈرۈش

مىلادىيە 375-يىلى بالامبەر ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئۇ ھۇنلارغا بېقىنغان گوتلار، ئالانلار ۋە تەيفاللاردىن ياردەمچى قىسىم تەشكىل قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ھونلارنىڭ ئەسكىرىي كۈچى تېخىمۇ زورىيىپ، ياۋروپادىكى ھەيۋىسى كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ بارغان ۋە ياۋروپا ئۈچۈن قورقۇنچلۇق كۈچكە ئايلانغان.

مىلادىيە 378 - يىلى ھۇن قوشۇنى دوناي دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھېچقانداق قارشىلىقىغا ئۇچرىماستىن (ئەمەلىيەتتە رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۇنلارغا قارشى تۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمىغان)، ھۇنگرىيە تۈزلەڭلىكىگىچە ئىلگىرىلەپ بارغان. ئەمما، ھونلارنىڭ بۇ قېتىمقى سەپەردە ھېچقانداق بىر ئىشغالىيەت مەقسىتى يوق ئىدى. ئۇلار پەقەت يېڭى زېمىن ۋە ئۇ يەردە ياشايدىغان مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ بېقىشنى مەقسەت قىلغانىدى. شۇڭا، ئۇلار بۇ قېتىمقى يۈرۈشنى تېزلا ئاخىرلاشتۇرۇپ قايتقان. ئەسلىدە ھونلار ئۆزى ئىگىلىمەكچى بولغان جايلارنى ئالدىن كۆزىتىپ تەتقىق قىلاتتى. بۇ خىل ماھىيەتتىكى يۈرۈشلەرنىڭ بەزىلىرى، ھەتتا بىر قانچە يىل داۋاملىشاتتى. بۇ ھونلارنىڭ ھەربىي ئىشلار سەنئىتىدىكى بىر تاكتىكا ئىدى.

ھۇنلاردىن قاتتىق چۆچۈگەن ماركومانلار ۋە كۇئادلار (ئۇلار ئاۋستىرىيىدە ياشايتتى) مىلادىيە 381-يىلى رىم ئىمپېرىيىسىگە قېچىپ بېرىشقا تەييارلىنىۋاتقاندا،

سارماتلار ۋە گوتلارمۇ چېگرىدىن ئۆتۈپ رىم ئىمپېرىيىسىگە قېچىپ كىرگەن. بۇ ۋاقىتتا بەزى گېرمان ۋە ئىران نەسىللىك خەلقلەرمۇ غەربىي ھۇنگرىيىدىن يولغا چىقىپ، ئالىپ تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ئىتالىيىگە تەھدىت سالغان. ھۇنلارمۇ مىلادىيە 381-يىلىدىن باشلاپ، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرا بويلىرىدىكى ئۆلكىلەرگە ھۇجۇم قىلىشقا باشلىغان.

ھونلار ئەينى ۋاقىتتا كۈچلۈك دۆلەت ھېسابلانغان رىم ئىمپېرىيىسىگە قارىتا كەڭ كۆلەملىك تېگىش قىلمىغان، ئەمما رىم ئىمپېرىيىسىگە قارىتا ناھايىتى ئەتراپلىق تەييارلىق كۆرگەن. مىلادىيە 391-يىلى ھونلار تىسسا دەرياسى بويىدىكى سارماتلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. شۇ يىلى يەنە چېخىيە تەۋەسىدىكى مىللەتلەر بىلەنمۇ ئىتتىپاق تۈزۈپ، رىم ئىمپېرىيىسىگە قارشى كۈچلەرنى ئۇلغايتقان.

مىلادىيە 395 - يىلى رىم ئىمپېراتورى تىئودو سىئوس ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلەن تەڭلا ئىچكى نىزا يۈز بېرىپ، بىر پۈتۈن رىم ئىمپېرىيىسى شەرقىي ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى دەپ، ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى كونىستانتىنپول (ئىستانبول) نى پايتەخت قىلغان. غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى يەنىلا رىم شەھىرىنى پايتەخت قىلغان. بىر پۈتۈن رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىشى، ئۇنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلىتىۋەتكەنىدى. بۇ ئەھۋال ھونلار ئۈچۈن پايدىلىق بولغان. شۇڭا، ھونلار مىلادىيە395-يىلى ئىككى سەپ بويىچە رىم ئىمپېرىيىسىگە يۈرۈش قىلغان. شەرقىي سەپتىكى يۈرۈشكە باسىق بىلەن قۇرسىق قوماندانلىق قىلغان. بۇ سەپتىكى ھۇن قوشۇنلىرى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىن ئاتلىنىپ، داريال دەرياسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، فىرات دەرياسىنى بويلاپ، ئالدىغا ئۇچرىغان ھەر قانداق قارشى كۈچنى تارمار قىلىپ، ئاناتولىيىدىكى ئەرزىروم، مالاتىيا، ئادانا، ئۇفرا، ئانتاكيا، ئەنقەرە ۋە قەيسەرى ئەتراپلىرىغىچە يۈرۈش قىلىپ بارغان. ئۇنىڭدىن كېيىن سۈرىيىدىكى سۇر ۋە قۇددۇس شەھەرلىرىگىمۇ ئىلگىرىلەپ بېرىپ، ئەزەربەيجان ئارقىلىق قايتقان. بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە ھونلار نۇرغۇن ئولجىغا ئېرىشىپلا قالماي، يەنە 18مىڭ ئادەمنى ئەسىر ئېلىپ يانغان. قايتىش جەريانىدا ھونلار ئىرانغىمۇ تېگىش قىلغاندا، كۈتۈلمىگەن يەردە ھونلار مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، ئولجا ۋە ئەسىرلەرنى ئىرانلىقلارغا تارتقۇزۇپ قويغان [25].

شەرقىي سەپتىكى يۈرۈش ناھايىتى قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغاچقا، شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى بىلەن ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى بۇنىڭدىن ئىنتايىن چۆچۈگەنىدى. شۇڭا، ئەينى ۋاقىتتا ھونلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى توغرىسىدا

كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمىگۈدەك دەرىجىدىكى ئەپسانە-رىۋايەتلەر تارقالغان. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ خىلدىكى ئەپسانە-رىۋايەتلەردىن ھەر كۈنى بىرى پەيدا بولۇپ تۇرغان. بۇ قېتىمقى يۈرۈش ھونلارنىڭ ئاناتولىيىگە قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق سەپىرى ئىدى. مىلادىيە 398-يىلى ھونلار ئاناتولىيىگە ئۈچىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغان. بۇ قېتىممۇ شەرقىي رىمنىڭ ياش ئىمپېراتورى ئاركادى ھۇنلارغا قارىتا ھېچقانداق بىر جىددىي چارە-تەدبىر يۈرگۈزەلمىگەن. ھونلار بۇ يۈرۈشتە نۇرغۇن ئولجىنى غەنىيمەت ئالغان.

غەربىي سەپتە بولسا ھۇن قوشۇنى تىراكىياغىچە يۈرۈش قىلىپ بارغان. لېكىن، بۇ سەپتىكى يۈرۈشكە قاتناشقان ھۇن قوشۇنى سان جەھەتتىن ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى. بۇنىڭ ۋاقتى مىلادىيە 400-يىلى ئىدى. بۇ چاغدا بالامبەر ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئورنىغا ئوغلى (بەزى مەنبەلەردە نەۋرىسى دېيىلىدۇ) يىلدىز (ئۇلدىز-يۇلتۇز) ھۇن تەختىگە چىققان ۋاقىت ئىدى. يىلدىز قوماندانلىق قىلغان غەربىي سەپتىكى بۇ ھۇن قوشۇنىنىڭ دوناي دەرياسىنىڭ غەرب تەرىپىدە پەيدا بولۇشى، شەرقىي ياۋروپادا مىللەتلەرنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ كۆچۈش دولقۇنىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە ھۇنلاردىن قورقۇپ قاچقان ۋاندالالار بىلەن غەربىي گوتلار يەنە بىر قېتىم غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىگە قېچىپ كىرگەن. ئەمما، ئالارىك غەربىي گوتلارغا رەھبەرلىك قىلىپ مىلادىيە 401-يىلى رىم شەھىرىگە بېسىپ كىرىپ، بۇ شەھەرنى ئۈچ كېچە-كۈندۈز بۇلاپ-تالىغان. گوتلارنىڭ بۇ تەھدىتى ئاتاقلىق رىم قوماندانى سىلىكخۇ تەرىپىدىن باستۇرۇلغان. ئەگەر، سىلىكخۇ بۇ بۇلاڭچىلىقنى باستۇرالمىغان بولسا، رىم شەھىرىدىن ھېچقانداق بىر ئەسەر قالمىغان بولاتتى.

غەربىي گوتلارنىڭ تەھدىتى ئەمدىلا ئاياغلىشىپ تۇرۇشىغا، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى يەنە بىر چوڭ تەھدىتكە دۇچ كەلگەن. بۇ بولسا راداگاسنىڭ ھۇنلاردىن قورقۇپ قاچقان سۇئىپ، كوئاد، بۇرگۇند، ساكسون، ئالمان (نېمس) قاتارلىق قوۋملەرنى بىرلەشتۈرۈپ، رىم شەھىرىگە دەھشەتلىك ھالدا بېسىپ كېلىشى ئىدى. راداگاس رىم شەھىرىنى يەر يۈزىدىن يوق قىلىۋېتىشنى ئېلان قىلغان. غەربىي رىمنىڭ ئاتاقلىق قوماندانى سىلىكخۇ پاۋىيا ئۇرۇشىدا راداگاس بىلەن قاتتىق تۇتۇشقان بولسىمۇ، ئۇنى توسۇپ قالالمىغانىدى. غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرى يېقىنلىشىپ قالغان بۇنداق خەتەرلىك پەيتتە، ھۇنلارغا باش ئۇرۇپ ئۇلاردىن ياردەم سوراشتىن باشقا ھېچقانداق بىر چىقىش يولى تاپالمىغان. يىلدىز قوماندانلىقىدىكى ھۇن ۋە غەربىي رىمنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى مىلادىيە 406-

يىلى 8-ئايدا، فلورسادا راداگاسنى مەغلۇپ قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرگەن شۇنداق قىلىپ يىلدىز غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنى ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇپ قالغان [26].

بۇ يەردە شۇنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھۇنلارغا بولۇپمۇ، ھونلارنىڭ مەشھۇر داھىيسى-ئاتتىلاغا نىسبەتەن دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسىدە قەلەم تەۋرەتكەن غەرب ئاپتورلىرى، رىم شەھىرىنى بۇلاپ-تالىغان ئالارىك ئۆچۈن بولسۇن ياكى رىم شەھىرىنى يەر يۈزىدىن يوق قىلىۋەتمەكچى بولغان راداگاس ئۈچۈن بولسۇن، ئۇلارغا سەلبىي پوزىتسىيە قوللانمىغان. بولۇپمۇ غەرب ئاپتورلىرى رىم شەھىرىنى ھونلارنىڭ قۇتقۇزۇپ قالغانلىقىنى يوشۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن، تۈرلۈك سۆز ئويۇنلىرىنى ئىشلىتىشتىن باش تارتمىغان.

ھونلارنىڭ غەربىي رىمغا ياردەم بېرىشى، ھۇن ئىمپېراتورى يىلدىزنىڭ مىلادىيە 400 - يىلى ئوتتۇرىغا قويغان ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ تاشقى سىياسىتىدە بەلگىلەنگەن بىر تۈرلۈك مادda ئىدى. يىلدىزنىڭ تاشقى سىياسىتى شەرقىي رىمغا داۋاملىق بېسىم ئىشلىتىش، بۇنىڭ ئەكسىچە غەربىي رىم بىلەن نورمال مۇناسىۋەتنى ساقلاش ئىدى. چۈنكى غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ئىچكى بېسىپ كىرىپ، ۋەيرانچىلىق پەيدا قىلغان مىللەتلەر ئەيني ۋاقىتتا يەنە ھۇنلارنىڭمۇ دۈشمىنى بولغاچقا، غەربىي رىم بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىپ، ۋاقتى كەلگەندە ئۇنىڭغا ياردەم بېرىش يىلدىزنىڭ تاشقى سىياسىتىگە كىرگۈزۈلگەنىدى. يىلدىزنىڭ بۇ سىياسىتى تاكى ئاتتىلا دەۋرىگىچە داۋاملاشقان.

5. شەرقىي رىمنىڭ ھۇنلارغا قارام بولۇشى

يىلدىز مىلادىيە 409-يىلى دوناي دەرياسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، بۇ دەريانىڭ جەنۇبىدىكى شەرقىي رىمنىڭ بەزى ئىستراتېگىيىلىك جايلىرىنى ئىشغال قىلىپ، شەرقىي رىم ھۆكۈمىتىگە ھونلارنىڭ ھەيۋىسىنى كۆرسىتىپ قويغان. گرېك مەنبەلىرىگە قارىغاندا، يىلدىز شەرقىي رىمنىڭ تىنچلىق ئورنىتىشنى تەلەپ قىلىپ كەلگەن ۋەكىلگە: «مەن كۈن پېتىشقىچە بولغان جايلارنى ئىگىلەيمەن» دەپ ھەيۋە قىلغانىدى. يىلدىز مىلادىيە 410-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. يىلدىزنىڭ دەۋرىدە ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنى شەرقتە بالقاش كۆلىگە قەدەر سوزۇلغانىدى [27].

يىلدىز ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئورنىغا قاراتون تەختكە چىققان. قاراتون

توغرىسىدا مەنبەلەردە كۆپ مەلۇمات قالدۇرۇلمىغان. پەقەت بىرگە مىلادىيە 412-يىلى شەرقىي رىم ئەلچىسى ئولۇمپىئودوروسىنىڭ قاراتوننىڭ ئوردىسىغا بارغانلىقى ھەققىدىكى مەنبەلەر مەلۇم. قاراتوننىڭ ئايبارس، مۇنجۇق، رۇگا ۋە ئوكتار ئىسىملىك تۆت ئوغلى بولغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇنجۇق بالدۇرلا ئۆلۈپ كەتكەن.

مىلادىيە 422-يىلى قاراتون ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئورنىغا چوڭ ئوغلى رۇگا ئىمپېراتور بولغان. رۇگا ئىنىسى ئايبارسنى «سول قول بىلگە خان» ۋە ئوكتارنى «ئوڭ قول بىلگە خان» ئەملىگە قويۇپ، ئۇلارنى ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىغا خان قىلىپ سايلىغان.

رۇگا تەختكە چىققاندىن كېيىن، شەرقىي رىم ھۇن ئىمپېرىيىسىگە مەخسۇس تەيىنلەنگەن جاسۇسلارنى ۋە تەشۋىقاتچىلارنى ئەۋەتىپ، ھۇن قوشۇنىنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە ۋە ھۇنلارغا تەۋە مىللەتلەرنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ھۇن ئىمپېرىيىسىدىن ئايرىلىپ چىقىشقا كۈشكۈرتكەن. شەرقىي رىم بۇ ئارقىلىق ھۇنلارنى ئىچكى قىسىمدىن غۇلىتىپ تاشلىماقچى بولغان. شەرقىي رىمنىڭ بۇ سۇيىقەستىنى سېزىپ قېلىپ، قاتتىق غەزەپلەنگەن رۇگا مىلادىيە 422-يىلى ھۇن قوشۇنىنى باشلاپ شەرقىي رىمنىڭ بالقاندىكى ئۆلكىلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ جايلارنى بېسىۋالغان. شەرقىي رىم ھۇنلارغا تەڭ كېلەلمەي تىنچلىق ئورنىتىشنى تەلەپ قىلغان. رۇگامۇ شەرقىي رىمنىڭ تەلىپىگە قوشۇلغان. نەتىجىدە، شەرقىي رىم ھونلارنىڭ تەلىپىنى شەرتسىز قوبۇل قىلىپ، ھەر يىلى ھۇنلارغا باج سۈپىتىدە 350 لىرا ئالتۇن تاپشۇرۇشقا قوشۇلغان.

ھۇنلاردىن قاتتىق دەككىسىنى يەپ ناھايىتى كۆپ باج تاپشۇرۇشقا مەسئۇل بولغان شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى، مىلادىيە 423-يىلى غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىش ئۈچۈن قوشۇن ئەۋەتكەن. غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى بۇ قېتىم يەنە ھۇنلاردىن ياردەم سوراشقا مەجبۇر بولغان. رۇگانىڭ 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ياردەمگە كەلگەنلىكىنى كۆرگەن شەرقىي رىم قوشۇنى، ئۇرۇشقا كىرمەستىنلا ئالدىراپ-تېنەپ چېكىنىپ كەتكەن. گەرچە، بۇ قېتىم زور ئۇرۇش پارتلىمىغان بولسىمۇ، لېكىن رۇگا شەرقىي رىمدىن بۇ قېتىمقى يۈرۈشنىڭ ھەربىي چىقىملىرىنى تولۇق تۆلىتىۋالغان. شۇنىڭ بىلەن ھونلار غەربىي رىمنى يەنە بىر قېتىم ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇپ قالغان. شەرقىي رىم بولسا ھۇنلارغا قارام دۆلەتكە ئايلانغان.

شەرقىي رىم تارىخچىسى پرىسكوسنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، شەرقىي رىم ئىمپېراتورى تىئودوروس ھونلار بىلەن يامانلىشىپ قېلىشتىن قورقۇپ، يىللىق باجنى

ۋاقتى-ۋاقتىدا، بەلگىلەنگەن مىقداردا تاپشۇرۇپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا هۇنلارغا تەۋە مىللەتلەرنى ئاستىرتتىن كۈچكۈرتۈش هەرىكىتىنى زادىلا توختاتمىغان. شۇڭا رۇگا تېئودوروسنىڭ بۇ يامان نىيىتىنى بەربات قىلىش ئۈچۈن، شەرقىي رىمنىڭ هۇن ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى مىللەتلەردىن مۇئاشلىق ئەسكەر قوبۇل قىلىشىنى ۋە شەرقىي رىم سودىگەرلىرىنىڭ هۇن تۇپرىقىدا ئەركىن سودا قىلىشىنى چەكلىگەن. رۇگا يەنە تېئودوروس نى شەرقىي رىمغا قېچىپ بارغان هۇن دۆلەت ئەمەلدارلىرىدىن ئاتاقىلىق بىلەن مامانىڭ ئوغۇللىرىنى ۋە باشقا هۇن قاچاقلىرىنى دەرهال ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە زورلىغان. ئىلاجسىز ئەهۋالدا قالغان تېئودوروس هونلار بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلاپ، كېلىشىم تۈزۈش ئۈچۈن، مىلادىيە 434-يىلى بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى هۇن ئىمپېرىيىسىگە ئەۋەتكەن. ئەلچىلەر ئۆمىكى يېتىپ كەلگەن چاغدا، رۇگا ئالەمدىن ئۆتۈپ ئورنىغا مۇنجۇقنىڭ ئوغلى ئاتتىلا هۇن تەختىگە چىققانىدى. شەرقىي رىم رۇگادىن ئىبارەت بۇ كۈچلۈك رەقىبىدىن قۇتۇلغىنىغا ناهايىتى خوش بولغان. شۇ ۋاقىتتىكى خرىستىئان دىنىي ئېپىسكوپى پىروكۇلۇس چېركاۋدا «تەڭرى تەقۋادار تېئودوروسنىڭ دۇئاسىنى قوبۇل قىلىپ، شەرقىي رىم ئۈستىدىكى تەهدىتنى يوقاتتى»[28]، دەپ ۋەز ئېيتقان. لېكىن، بۇ چاغدا تېئودوروس يېڭىدىن تەختكە چىققان ئاتتىلانىڭ، شەرقىي رىم ئۈچۈن رۇگادىنمۇ بەكرەك قورقۇنچلۇق كۈچ ئىكەنلىكىنى ئويلاپمۇ باقمىغانىدى.

ئىككىنچى باب
ئاتتىلا دەۋرىدىكى هۇن ئىمپېرىيىسى

1. «ئاتتىلا» دېگەن ئىسمىنىڭ مەنبەسى ۋە مەنىسى

«تەڭرى قامچىسى» دېگەن نام بىلەن دۇنياغا مەشھۇر ئاتتىلانىڭ ئىسمى، شەرقىي رىم مەنبەلىرىدە «ئاتتىلاس»، «ئاتىلاس»، «ئاتىللاس»، «ئاتتېلاس»، لاتىنچە مەنبەلەردە «ئاتتىلا»، «ئاتتىيلا»، «ئاتتلا»، سىلاۋيان مەنبەلىرىدە «ئاتېلا»، «ئاتىلا»، يىراق قەدىمكى گېرمانچە مەنبەلەردە «ئەرزىلو»، ئوتتۇرا قەدىمكى گېرمانچە مەنبەلەردە «ئەتزەل». كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر گېرمانچە مەنبەلەردە «ئەتەل»، «ھەتەل»، «ئەتخەلە»، ئىنگلىزچە مەنبەلەردە «ئائەتلا»، شىمالى گېرمانچە مەنبەلەردە «ئاتلى»، ھۇنگرىيە مەنبەلىرىدە «ئەتخەلە»، «ئەتەلە»، «ئاتخىلا»، «ئاتتىلا» ۋە «ئاتىلا» دېگەن شەكىللەردە يېزىلغان [29].

«ئاتتىلا» دېگەن ئىسمىنىڭ مەنبەسى ۋە مەنىسى توغرىسىدا ھۇنگر تۈركولوگى گ. نېمېزنىڭ «ئاتتىلا ۋە ھونلار» دېگەن ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان «ئاتتىلا» دېگەن ئىسىم گوتچە «دادا» دېگەن مەنىدىكى «ئاتتا» (بۇ سۆز ئەسلىدە تۈركى تىللىق مىللەتلەردىن گوتلارغا ئۆتكەن سۆز ئىدى) سۆزى بىلەن يەنە گوتچە ئەكىللەتمە سۆزى بولغان «ئىلا» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، مەنىسى «كىچىك دادا» دېگەنلىك بولىدۇ، دېگەن قارىشى ھازىر ئىلىم ساھەسىدە ئانچە نەزەر ئېتىبارىغا ئېلىنمايدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا «ئاتتىلا» دېگەن ئىسىمنىڭ ئېتىل دەرياسىنىڭ نامىدىن كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى قاراش بارغانسېرى ئېتىراپ قىلىنىشقا ئېرىشمەكتە.

ۋولگا دەرياسىنىڭ تۈركچە نامى «ئېتىل» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ نام ھەر قايسى تۈركىي تىل شىۋىلىرىدە يەنە «ئاتال»، «ئەتىل»، «ئادەل»، «ئەدىل»، ۋە «ئىدىل» دەپمۇ ئاتىلاتتى. شەرقىي رىم مەنبەلىرىدە بولسا «ئاتىلا» ۋە «ئاتىل» دەپ يېزىلغان. «ئېتىل» سۆزىنىڭ مەنىسى «چوڭ دەريا»، «ئېقىن»، «سۇ» دېگەنلىك بولاتتى. ۋولگا

سۆزى بولسا فىن-ئۇغۇر تىلىدىن كەلگەن. مەھمۇد قەشقىرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئېتىل دەرياسىنى «ئەدىل» دەپ ئاتاپ، ئۇنى قىپچاق دالىسىدىكى بىر دەريانىڭ نامى، دەپ كۆرسەتكەن ھەم بۇ دەرياغا مۇناسىۋەتلىك تۆۋەندىكى شېئىرنى قوشۇمچە قىلغان:

ئېتىل «ئەدىل» سۈيى ئېقىپ تۇرار،
قىيا تۈۋگە سوقۇپ تۇرار.
بېلىق-پاقا تولۇپ تۇرار،
كۆلچەك ئىچى تېشىپ تۇرار[30].

«ئاتتىلا» دېگەن ئىسمنى تۇنجى قېتىم پىرىسكوس «ئاتتىلاس» دەپ تىلغا ئالغان. گېرېك تىلىدا «ئاس» سۆزى قوشۇمچە ھېسابلىناتتى. گېرېكلار تۈركىي تىلدا «ئا» ۋە «ئە» تاۋۇشلىرى ئۇچۇن «oc» بەلگىسىنى قوللانغان. شۇڭا، پىرىسكوس «ئاتتىلاس» دەپ تىلغا ئالغان ئىسمنى «ئاتتىل» ياكى «ئەتتىل» دەپ ئوقۇشقا ھەم بۇ ئىسمنىڭ دەل ۋولگا دەرياسىنىڭ تۈركچە ئىسمىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ.

ئاتتىلا ئېتىل دەرياسى بويىدا تۇغۇلغاچقا، ئۇنىڭغا بۇ دەريانىڭ ئىسمى قويۇلغان. بۇ خىل ئادەت تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا كۆپ ئۇچرايدۇ [31]. دېمەك، ئاتتىلاغا «چوڭ دەريا»، «ئېقىن»، «سۇ» دېگەن مەنىلەردىكى ئاتىل دېگەن ئىسىم قويۇلغان بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا بۇ ئىسىم «ئاتتىلا» دېگەن شەكىلدە ئومۇملىشىپ كەتكەن.

2. ئاتتىلا ۋە بىلەدا

ئاتتىلا مىلادىيە 400-يىلى تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى مۇنجۇق بالدۇرلا ئالەمدىن ئۆتكەچكە، ئاتتىلا تاغىسى رۇگانىڭ يېنىدا چوڭ بولغان. ئاتتىلا كىچىكىدىنلا ناھايىتى ئەقىللىق، ھوشيار ھەم جاسارەتلىك بولغاچقا، رۇگا ئاتتىلانى ئۆزى بىلەن نۇرغۇن ئۇرۇشلارغا قاتناشتۇرۇپ، ئۇنىڭغا ھەربىي ماھارەت ئۆگەتكەن ھەمدە ئۇنىڭغا ھونلارنىڭ ئىچكى تاشقى سىياسەتلىرىنى پىششىق تونۇتقانىدى. ئاتتىلا ياش

ۋاقتىدا بىر مەزگىل رىم ئىمپېرىيىسىدە گۆرەدە تۇرغان. ئاتتىلا گۆرەدە تۇرغان مەزگىلدە، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ بارلىق ئاجىزلىق ۋە زىددىيەتلىرىنى تولۇق تونۇپ يەتكەن. كېيىن ئاتتىلا شەرقىي رىمگە قوللانغان سىياسىتىدە ئۆز ۋاقتىدا ئېرىشكەن تەجرىبىلىرىگە ئاساسلانغان. دېمەك، ئاتتىلا تەختكە چىققان مەزگىلدە ئۇ سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتە كۈچلۈك تالانت ئىگىسىگە ئايلىنىپ بولغانىدى.

مىلادىيە 434-يىلى رۇگا ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئاتتىلا بىلەن ئۇنىڭ ئاكىسى بىلەدا «بۇدا» بىرلىكتە ھۇن ئېمپىرىيىسىنىڭ تەختىگە چىققان. مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئاتتىلانىڭ باشقۇرۇشىدىكى جايلار ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى جايلار، بىلەدانىڭ باشقۇرۇشىدىكى جايلار ھۇن ئىمپىرىيسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى جايلار ئىدى.

بىلەدا ئۇيۇن تاماشىغا ئامراق، دۆلەت ئىشى بىلەن ئانچە كارى يوق ئىدى. شۇڭا، دۆلەتنىڭ چوڭ-چوڭ سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلىرىنى ئاتتىلا ئۆزى باشقۇرغان. شۇنداقتىمۇ، ئاتتىلا يەنىلا ئاكىسىنىڭ نامىدا بولسىمۇ خان دەپ ئاتىلىشنى خالىمىغان. ئاخىرى بىلەدا مىلادىيە 445- يىلى ئاتتىلا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. قەدىمكى مەنبەلەردە بۇ ھەقتە بەزى مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان. مەسىلەن جوردانىس: «ئاتتىلا ئاكىسى بىلەدا بىلەن بىرلىكتە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ پىلانىنى تولۇق ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ۋە ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن بىلەدانى ئۆلتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئاتتىلا ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ پۈتۈن ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرگەن» دەيدۇ.

ماركىللىنوسمۇ بۇ ھەقتە: «ھونلارنىڭ خانى بىلەدانى ئاتتىلا ھىيلە بىلەن يوق قىلدى» دەپ يازغان. لېكىن، مىلادىيە 448-يىلى ئاتتىلانىڭ قېشىغا كەلگەن شەرقىي رىم ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزاللىرىدىن بىرى بولغان تارىخچى پىرىسكوس، بىلادانىڭ ئىسمىنى بىر قانچە يەردە تىلغا ئالغان ھەمدە ئۇ ھەمراھلىرى بىلەن بىلەدانىڭ بىر خانىشىنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولغان بولسىمۇ، لېكىن بىلەدا پاجىئەسى توغرىسىدا بىر نېمە دېمىگەن. بەزى مەنبەلەرگە قارىغاندا، بىلەدا ھايات ۋاقتىدا ئاتتىلانىڭ يارdەمچىسى سۈپىتىدە ھونلارنىڭ ئىچكى-تاشقى سىياسىتىنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئارلاشقانلىقى مەلۇم. ھەتتا، مىلادىيە 441-يىلى بىلەدا ئۆز نامىدا كۈمۈش تەڭگە پۇل قۇيدۇرغانىدى. بۇ پۇلنىڭ ئالدى تەرىپىدە بۇدا(بىلەدا) دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن. ئارقا تەرىپىگە «بۇدا، 441-يىل» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن. تارىخى مەنبەلەرگە قارىغاندا، بىلەدا ئويۇن-تاماشىغا ئامراق كىشى بولۇپ، ھەر ۋاقىت

خوشال-خۇرام، كۈلكە-چاقچاق ئىچىدە ئۆتۈشنى خالايتتى. شۇڭا، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئېغىر يۈك دەپ بىلەتتى. ئاتتىلانىڭ بىلەدانى ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئانچە كۆپ ئارلاشتۇرماسلىقى، مۇشۇ سەۋەبتىن بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھەقتە پىرىسكوس مۇنداق دەپ مەلۇمات بەرگەن: «ھونلارنىڭ قولىغا چۈشكەن ئەسىرلەر ئىچىدە زەركۈن ئىسىملىك بىر ئەرەب قىزىقچىسى بار ئىدى. ئۇ ئاتتىلانىڭ سارىيىغا ئېلىپ كېلىنگەندە، ئاتتىلا ئۇنى زادىلا ياقتۇرمىغان. بىلەدا بولسا ئۇنىڭ ئەرەبچە، گوتچە، لاتىنچە ۋە ھىندىچە سۆزلەر بىلەن ئارىلاشقان قىزىقارلىق سۆزلىرىنى ناھايىتى ياقتۇرۇپ قالغان. شۇڭا، ئۇنى يېنىدا ئېلىپ قالغان. بىر كۈنى بۇ ئەرەب قىزىقچىسى قېچىپ كەتكەن. بىلەدانىڭ ئادەملىرى ئۇنى تۇتۇپ كېلىپ، بىلەداغا تاپشۇرغان. بىلەدا ئۇنىڭدىن نېمە ئۈچۈن قاچقانلىقىنى سورىغاندا، ئۇ ئۆزىنىڭ توي قىلىش نىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئېيتقان. بۇنى ئاڭلاپ بىلەدا قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتكەن ھەمدە دەرھال چوڭ خانىشىنىڭ كېنىزەكلىرىدىن بىرنى تاللاپ چىقىپ، زەركۈننى ئۆيلەپ قويغان. بىلەدا ئۆلگەندىن كېيىن، ئاتتىلا ئۇنى غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ قوماندانى ئائېتوسقا بېرىۋەتكەن». مانا بۇنىڭدىن مەلۇمكى، بىلەدا بىلەن ئاتتىلانىڭ خاراكتېرى، قىزىقىشى ۋە سىياسىي-ھەربىي ئىشلارغا بولغان قارىشى تۈپتىن ئوخشىمايتتى.

بىلەدا ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ رىۋايەتلىرىدە ئاتتىلادەك كەڭ ئورۇن ئالالمىغان. نېمىسلارنىڭ «نىبېلۇڭلار ھەققىدە قوشاق» ناملىق ئېپوسىدا بىلەدانىڭ ئىسمى «بىلۆدەل» دېگەن ئىسىم بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ ئېپوستا ئېيتىلىشىچە، كىرىمخىلد ئەتزەل بىلەن توي قىلىشقا قوشۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تۇلۇندىكى سارىيىغا سالامغا بېرىش ئۈچۈن، ئەتزەل تەرەپتىن 24 نەپەر ۋەكىل ئەۋەتىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىلۆدەلمۇ بار ئىدى. توي مەرىكىسى دەسلەپ ۋىنادا، كېيىن، ئەتزەلنىڭ پايتەختى ئەتزەلبورگدا ئۆتكۈزۈلىدۇ. كىرىمخىلد ئۆزىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ئېرى سىگفىردنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن، نىبۇلۇڭلار (بۇرگۇندلار) نى ئۆزى بىلەن بىرلىكتە ئەتزەلنىڭ سارىيىغا كېلىشكە تەكلىپ قىلىدۇ. خانىشىنىڭ بۇ پىلانىدىن قىلچە خەۋەرسىز ئەتزەل ئۇلارنى قىزغىن كۈتىۋالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە سىگفىردنىڭ قاتىلى خاگىن دېگەن كىشىمۇ بار ئىدى. كىرىمخىلد ئۆزىنىڭ پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، بىلۆدەنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھونلار بىلەن نىبۇلۇڭلار ئوتتۇرىسىدا ئورۇش پارتلايدۇ. بۇ ئۇرۇشتا تۇنجى بولۇپ، بىلۆدە جېڭدىن ئايرىلىدۇ [32].

بىلەدا ھەققىدە ھۇنگىرلار ئارىسىدىمۇ بەزى رىۋايەتلەر تارقالغان. ئەرد رىۋايىتى ياكى باشقا رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، قادار قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان بۇدا بەندە گۆزىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتەلە (ئاتتىلا) ۋە كەۋە (رۇۋا) دەيدىغان ئىككى ئىنىسى بولغان. بۇدا ھۇنلارنىڭ يەتتە چوڭ قوماندانلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. رىملىقلار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان جەسۇمائۇر (ئاۋستىرىيەدىكى زىسەلمائۇر) ئۇرۇشىدا ھۇن قوماندانلىرى ئۆلتۈرۈلدى. پەقەت بۇدا ھايات قالىدۇ. بۇدا بىلەن ئەتەلە ھۇن ئىمپېرىيىسىنى ئىككىگە بۆلۈپ باشقۇردۇ. تىسسا دەرياسىغىچە بولغان شەرقىي قىسىمدىكى جايلار بۇداغا، تىسسا دەرياسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى جايلار بولسا، ئەتەلەگە قارايدۇ. ئەتەلە بىر قېتىم غەرب مىللەتلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغدا، بۇدا ئەتەلەگە بەرگەن ۋەدىسىدىن يېنىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ پايتەختى سىچامبىرا (ئوكۇېنكوم ـ بوداپىشتتىكى بۇدا شەھىرى) غا كۆچىدۇ ھەمدە بۇ جاينى ئۆزىنىڭ ئىسمى بىلەن باغلاپ «بۇداۋارا»(بۇدا قەلئەسى) دەپ ئاتايدۇ. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان ئەتەلە دەرھال ئۇرۇشنى توختىتىپ دۆلىتىگە قايتىپ كېلىپ بۇدانى ئۆلتۈرۈپ، جەسىتىنى دوناي دەرياسىغا تاشلىۋېتىدۇ. ئارقىدىن بۇداۋارانى «ئەتەلە ۋارا» (ئاتتىلا قەلئەسى) دەپ ئاتاشقا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. نېمىسلار بۇ بۇيرۇققا ئەمەل قىلىپ،«ئەتزەلبورگ» دەپ ئاتايدۇ. لېكىن، بۇ بۇيرۇققا بويسۇنمىغان ھۇنگىرلار بۇ شەھەرنى يەنىلا «بۇداۋارا»دەپ ئاتاۋېرىدۇ.

ھۇنگىر رىۋايەتلىرىدە يەنە بىلەدانىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ھەققىدە باشقا سەۋەبلەرنىڭ بار ئىكەنلىكىمۇ سۆزلىنىدۇ. بىر رىۋايەتتە مۇنداق ئېيتىلىدۇ: ئەتەلەنىڭ كۆڭلىدىن ـ كۆڭلىگە يۇقىرى ئۆرلەۋاتقان نام-ئابرويى ۋە كۈچ قۇدرىتى بۇدادا قاتتىق ئۆچمەنلىك پەيدا قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇدا ئىنىسى ئەتەلە بىر قېتىم دۈشمەنلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغدا، ئەتەلەنىڭ سارىيىدىن ئۇنىڭغا دۇنيانى ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ئاتا قىلغان سېھىرلىك قىلىچىنى ئوغرىلاپ قاچىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئەتەلە ئۇرۇشنى توختىتىپ، مەملىكىتىگە قايتىپ، بۇدانىڭ ئۇستىگە يۈرۈش قىلىدۇ. بۇدا قولىغا سېھىرلىك قىلىچنى ئېلىپ، ئەتەلەگە قارشى ئۇرۇشقا كىرىدۇ. لېكىن، بۇدانىڭ قولىدا بۇ قىلىچ ئۆزىنىڭ سېھىرىي كۈچىنى يوقىتىپ، ئادەتتىكى قىلىچقا ئايلىنىپ قالىدۇ. ئۇرۇشتا ئەتەلە بۇدانى ئۆلتۈرۈپ، تەڭرى تەرىپىدىن ئۆزىگە بېرىلگەن بۇ مۇقەددەس قىلىچنى قايتۇرۇۋالىدۇ [33].

بىلەدانىڭ ئۆلۈمى ھەققىدىكى رىۋايەتلەردە بىلەدا ۋە ئاتتىلانىڭ پايتەختىنىڭ بۇگۈنكى ھۇنگىرىيەنىڭ پايتەختى بۇداپېشت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى

سۆزلەنگەن. مەلۇمكى، بۇداپېشت شەھىرى بۇدا ۋە پېشت شەھەرىدىن ئىبارەت ئىككى شەھەردىن تەشكىل تاپقان. پېشت شەھىرى مىلادىيە 13ـ ئەسىردىن كېيىن بىنا قىلىنغان. بۇدا شەھىرى ئۇزۇن تارىختا ئىگە بولۇپ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2ـ ئەسىردىن باشلاپ ئوكۋېنكوم (سىچامبرا) دەپ ئاتالغان. ئاتتىلا دەۋرىدە بىلەدا ئوكۋېنكومنى پايتەخت قىلغان. ھونلار بىلەدا (بۇ شەرقىي رىم مەنبەلىرىدىكى ئاتىلىشى) نى بۇدا دەپ ئاتايتتى. شۇڭا بۇ شەھەر «بۇدا قەلئەسى » دەپ ئاتالغان. ھۇنگىر تارىخچىسى ئانونىموس ئاتتىلانىڭ ئوكۋېنكومنى ئۆزگەرتىپ پايتەخت قىلغانلىقىنى، ھۇنگىرلارنىڭ بۇ يەرنى بۇدانىڭ نامىغا باغلاپ، «بۇدا قەلئەسى» [34] دەپ ئاتىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. دېمەك، يۇقىرىدىكى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا ئاتتىلا ھازىرقى بۇداپېشتنى پايتەخت قىلغان.

شەرقى رىم تارىخچىسى پىرسكوسنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئاتتىلا نىڭ پايتەختى چوڭ بىر يېزىغا جايلاشقان بولۇپ، ئاتتىلانىڭ ئوردىسى ئېگىز بىر دۆڭلۈك ئۈستىگە قۇرۇلغان. ئۇنىڭ كەينىگە ئاتتىلانىڭ يېقىن ئادىمى ئۇنىگۇس (تۇرۇكچە ئون ئىككى دېگەنلىك بولىدۇ) نىڭ سارىيى جايلاشقان. ئاتتىلانىڭ پايتەختىدە چوڭ-كىچىك سارايلار، خەلقنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرى، ھەربىي بازىلار، قورال-ياراق ۋە يېمەك-ئىچمەك ساقلايدىغان ئامبارلارنىڭ ھەممىسى ياغاچتىن سېلىنغان. ئاتتىلانىڭ پايتەختىدىكى بىردىن-بىر تاش قۇرۇلۇش بولسا، ئۇنىگۇسنىڭ مۇنچىخانىسى ئىدى. ھونلار بۇ قۇرۇلۇشنى سېلىشتا ئەسىر ئالغان ياكى تەكلىپ بويىچە ئېلىپ كەلگەن رىم ئۇستىكارلىرىنى ئىشلەتكەن. ئاتتىلانىڭ ئوردىسىدىكى تامنىڭ ھەممە يېرىگە قاپارتما نەقشلەر ئويۇلغان، يەرگە گىلەم سېلىنغان. ئوردا ئىچىنىڭ بېزىلىشى گېرىك-رىم ئۇسلۇبىدا ئىدى [35].

3. ئاتتىلا ۋە شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى

مىلادىيە 434-يىلى شەرقىي رىمنىڭ ئەلچىلىرى ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختىگە يېتىپ كەلگەن چاغدا، رۇگا ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئورنىغا ئاتتىلا تەختكە چىققان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي رىمنىڭ ئەلچىلىرى ئاتتىلا بىلەن كۆرۈشكەن. ئاتتىلا شەرقىي رىمنىڭ ئەلچىلىرىنى مارگۇس شەھىرىدە (ھازىرقى يۇگوسلاۋىيەدە) ئاتنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ قارشى ئالغان ھەم ئۇلار بىلەن ئات ئۈستىدە تۇرۇپ سۆھبەت

ئۆتكـۈزگەن. ئىككـى دۆلەت ئوتتۇرسـىدىكى تىنچلىـق سـۆھبىتىدە ئـاتتىلا رىـم ئەلچىلىرىگە تاغىسى رۇگادىنمۇ بەكـرەك قـاتتىق پوزىتسىيىدە بولـۇپ، تېخىمـۇ ئېغىـر شەرتلەرنى ئوتتۇرغا قويغان. شەرقىي رىـم ئەلچىلـىرى ئۇنىـڭ شـەرتلىرىنى شەرتسىز قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان. بـۇ قېتىمقـى كېلىشىم تارىختا «مـارگۇس كېلىشـىمى» دەپ ئاتالغان. بۇ كېلىشىمنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

1. شـەرقىي رىـم ئىمپېرىيىسـى ھەر يىلـى ھۇنلارغـا تاپشـۇرىدىغان بـاجنى بىـر ھەسسە ئاشۇرۇپ 700 لىرا ئالتۇنغا كۆپەيتىش.

2. ھـۇن قاچـاقلىرىنى شـەرقىي رىـم ئىمپېرىيىسـىگە كىرگۈزمەسـلىك، ھازىـرغا قەدەر قېچىپ بارغانلارنى قايتۇرۇپ بېرىش.

3. ھــۇنلار تۇتــۇپ تۇرۇۋاتقــان مەزگىلــدە، قېچىــپ كەتــكەن شــەرقىي رىــم ئەســرلىرىنى قــايتۇرۇپ بېــرىش يــاكى ھەر بىــرى ئۈچــۈن ســەككىز لىــرا ئــالتۇن تاپشۇرۇش.

4. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى ھۇنلارغا قارايدىغان مىللەتلەر بىـلەن ھەر قانـداق شەكىلدە ئىتتىپاق تۈزمەسلىك.

5. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرسـىدىكى سـودا-سېتىق ئىشـلىرىنى چېگـرا رايۇنـدىكى بەلگىلەنگەن رايۇندا ئېلىپ بېرىش①.

ئاتتىلارنىڭ شەرتىنى رەت قىلالمىغـان تىئـودورۇس ھـۇن قاچـاقلىرىنى دەرھـال ئاتتىلارغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. ئاتتىلا ھـۇن قاچـاقلىرىنى شـەرقىي رىـم تەۋەسـىدىكى، فارسوس (بوگۇنكى بۇلغارىيىدىكى خىرسوۋا) تا دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرگەن. بـۇ ۋەقەدىـن كېيىن، ھۇنلارنـىڭ ئىچىـدىلا ئەمەس، بەلكـى يەنە شــەرقىي ۋە غەربىــي رىــم ئىمپېرىيىسى دائىرسىدە ۋە باشقا مىللەتلەر ئارىسىدا ئاتتىلانىڭ نـامى تىلغـا ئېلىنىسـلا، كىشلەر چۆچۈپ تىترەپ كېتىدىغان ھالەت كۆرۈلگەن.

مىلادىــيە 434-يىلــى ئىمزالانغــان مــارگۇس كېلىشــىمىدىن كېــيىن، ئــاتتىلا ئىمپېرىيىســىدىكى ھەر قايســى مىللەتــلەر ئوتتۇرســىدىكى دوســتلۇق ئالاقىســىنى كۈچەيتىــپ، مەركىزىــي ھــاكىمىيەتنى كۈچەيتىــپ، مەركىزىــي ھــاكىمىيەتنى تېخىمــۇ مۇستەھكەملەش ئۈچـۈن، ئـۆزى مەخسـۇس ئـاتلىق ھالـدا ئىمپېرىيىسىنىڭ شـەرقىي قىسمىنى كۆزدىن كەچۈرگەن. بۇ جەرياندا ئاتتىلا مىلادىيە 435-يىلى ئىتىـل (ۋولگـا) دەرياسى بويىدىكى ساراغۇرلارنىڭ قوزغىلىڭىنى بېسىقتۇرغان. مىلادىيە 436-يىلـى ئۇكتارنىـڭ قوماندانلىقىـدا رېيىن دەرياسىنىڭ بويىـدا بۇرگۇنـدلارنىڭ ھۇجـۇمىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانى گۇندىكارنى ئۆلتۈرگەن. رىـۋايەتلەرگە قارىغانـدا، بـۇ

قېتىمقى ئۇرۇشتا گۈندىكار بىلەن بىرگە ئۆلگەن بورگوندىلارنىڭ سانى 20 مىڭغا يەتكەن.②مۇشۇ مەزگىلدە ھۇنلارغا بويسۇنغان مىللەتنىڭ سانى 45 كە يەتكەن. قەدىمكى غەرپ تارىخ -چىلىرنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، مۇشۇ مەزگىللەردە ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربى قىسىم مەركىزى بولغان دۇناي دەرياسى بويىدا ۋە شەرقىي قىسىم مەركىزى بولغان دىنېپر دەرياسى بويىدا تۆۋەندىكىدەك مىللەتلەر جايلارشقان.

1. گېرمانلار: (شەرقتىن غەربكە) شەرقى گوتلار، گېپىدىلەر، تۈركىڭلەر، سۇئېلەر، ماركومانلار، كۇئادىلار، ھېرۇللار، رۇگىلەر، ۋە سكىرلەر.

2. سلاۋيانلار: (ئوتتۇرا ۋە غەربىي روسىيەدە) ۋېنېدلار، ئانتلار ۋە سكلاۋىنلەر.

3. پارىسلار-ئىرانلىقلار: (كاۋكازدىن دونايغا قەدەر تارقاق ھالدا تارقالغان) ئالانلار، سارماتلار، باشتانارلار، نىيۇرلار ۋە روشۇلانلار.

4. فىن-ئۇغورلار: (ئورالدىن-بالتىق دېڭىزىغا قەدەر) چەرەمىشلەر، موردىۋىنلەر، مەريالار، ۋېشلەر، چۇدلار، ئېستىلەر ۋە ۋىدىۋارىلەر.

5. تۈركىي تىللىق مىللەتلەر: (ئېتىل دەرياسىنىڭ شەرقىي ۋە قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە) ھۇنلار، بىتتۇرلار، بۇئىسكلەر، بىتتىغۇرلار، قۇتۇرغۇرلار، ئالتىغۇرلار، ساراغۇرلار، ئوغۇزلار، سابارلار، (سابىرلار)، ئاكاتىرلار (ئاق ھازارلار) ۋە باشقىلار. ئاتتىلا مىلادىيە 434-440-يىللاردا شەرقىي رىمغە ھېچقانداق بىر تېگىش قىلمىدى. چۈنكى، ئۇ بۇ مەزگىلدە دۆلەتنىڭ ئىچكى ئىشلىرى بىلەن بەنت بولغاندى. مىلادىيە 440-يىلىدىن كېيىن، ئاتتىلا نىشاننى شەرقىي رىمغا قاراتتى. ئاتتىلانىڭ بۇنداق قىلىشىدىكى سەۋەبى بولسا، شەرقىي رىم ئىمپېراتورى تېئودورۇس كېيىنكى چاغلاردا ماركۇس كېلىشىمىنىڭ بەلگىلىمىسىگە خىلاپ ھالدا، ھۇن ئىمپېرىيىسىدىن قېچىپ بارغان قاچاقلارنى قايتۇرۇپ بەرمىگەن ھەمدە ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى يۇقىرى ۋەزىپىلەرگە قويغان. ئىككى دۆلەتنىڭ چېگراسىدىكى ئورتاق بازاردا رىم سودىگەرلىرى ھۇن سودىگەرلىرىنى ئالداپ نۇرغۇن پايدىغا ئېرىشىۋالغان، يەنە بىر تەرەپتىن ماركۇس ئېپىسكوپى ھۇنلارنىڭ بىر قەبرىستانلىقىنى ئېچىپ بولغان. بۇ قەبرىستانلىق ھۇنلارنىڭ ئۇلۇغ كىشىلىرى دەپنە قىلىنغان ھەم قىممەتلىك مەدەنلەردىن ياسالغان قورال-ياراقلار ۋە زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى قوشۇپ كۆمۈلگەن قەبرىستانلىق ئىدى. بۇ ۋەقە ھۇنلارنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىغان. چۈنكى، قەبرىستانلىقنى ئېچىپ ئۇنى بۇلاپ-تالاش ھۇنلارنىڭ روھى دۇنياسىغا قىلىنغان ئەڭ چوڭ ھاقارەت ۋە تاجاۋۇزچىلىق ھېسابلىناتتى. شۇڭا، ئاتتىلا شەرقىي رىمنىڭ قاتتىق ئەدىبىنى بېرىش ئۈچۈن، مىلادىيە 441-يىلى بېلگىراد شەھىرىدىن

ئاتلىنىپ، رىمنىڭ سوفىيا قاتارلىق شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇدۇل پايتەخت كونسىتانتىنىپولغا قاراپ يۈرۈش قىلغان. شەرقىي رىم يوقىلىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن ھالقىلىق پەيتتە، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرغا چۈشۈپ، ئاتتىلاغا يالۋۇرۇپ، ئۇنى توختىتىۋالغان. غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ مەشھۇر قوماندانى ئائتوس تىئودوروسنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن، شەرتنامىنىڭ پىرىنسىپلىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلدىغانلىقىغا كاپالەت بېرىپ، ئۆز ئوغلىنى ھۇنلارغا گۆرەگە قويغان③.

ئاتتىلا بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە شەرقىي رىمنىڭ دوناي دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەزى شەھەرلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان ھەم بۇ جايلاردىكى ھۇنلارغا قارشى ئىستېھكاملارنىڭ ھەممىسىنى پاچاقلاپ تاشلىغان. مىلادىيە 442-يىلى ئاتتىلا گىلىپولى يېرىم ئارىلىدا شەرقىي رىم قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان. تىئودۇرۇس بۇ قېتىم يەنىلا ھۇنلار بىلەن تىنچلىق كېلىشىمى ئورنىتىشتىن باشقا چىقىش يولى تاپالمىغان. شۇنىڭ بىلەن، تىئودۇرۇس مىلادىيە 443-يىلى ئاتتىلا بىلەن كېلىشىم تۈزگەن. كېلىشىمدە ئاتتىلا شەرقىي رىم ئۆتەيدىغان مەجبۇرىيەتلەرنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەن. كېلىشىمنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

1. شەرقىي رىم ھۇنلارغ تاپشۇرمىغان باجنىڭ ھېسابىغا 6000 لىرا ئالتۇن تاپشۇرۇش.

2. يىللىق باجنى 2100 لىرا ئالتۇنغا ئۆستۈرۈش.

3. ھۇنلارنىڭ تۇتۇپ تۇرۇشىدىن قېچىپ كەتكەن شەرقىي رىم ئەسكەرلىرىنىڭ ھەر بىرى ئۈچۈن 12 لىرا ئالتۇن تاپشۇرۇش.

4. ھۇن قاچاقلىرنى شەرىقي رىم تەۋەسىگە كىرگۈزمەسلىك ①«ھۇن تارىخىغا دائىرماقالىلەرتوپلىمى»خەنزۇچە، 137-بەت.

تىئودۇرۇس بۇ شەرتلەرنىمۇ ئۈن-تىنسىز ھالدا قوبۇل قىلغان. چۈنكى، ئۇنىڭدا ئاتتىلاغا قارشى چىققۇدەك كۈچ-قۇدرەت يوق ئىدى. لېكىن، بۇ كېلىشىم ھۇنلار ئۈچۈن يەنىلا ۋاقىتلىق ئىدى. چۈنكى باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھۇنلارنىڭ تاشقى سىياسىتىدە شەرقىي رىمغا داۋاملىق بېسىم ئىشلىتىپ ۋە زەئىپلەشتۈرۈپ، ئاخىرى يوقىتىش بەلگىلەندى. شۇڭلاشقا، ھۇنلار بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرغىچە بولغان ئارلىقتا شەرقىي رىمدىن كۆپىرەك نەپ شىلىۋېلىپ، ئۇنى ھالسىرتىپ، ئاخىرى ھەربىي كۈچ ئىشلەتمەيلا يوقىتىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغانىدى.

شەرقىي رىم بۇنچىلىك ئېغىر باجنى تاپشۇرۇشتا زور قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىلادىيە 447-يىلى شەرقىي رىم تەۋەسىدە قاتتىق يەر

تەۋرەپ، ئىغىر ۋەيرانچىلىقلار كېلىپ چىقان. بۇ قېتىمقى يەر تەۋرەش ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ تۆت ئاي داۋاملاشقان. شۇڭا، مىلادىيە 447-يىلى تېئودورۇس ھۇنلارغا تاپشۇردىغان ئالتۇننى تاپشۇرالماي قالىغان. بۇنى باھانە قىلغان ئاتتىلا شۇ يىلى بالقانغا ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغان. بۇ قېتىم ئاتتىلا شەرقىي رىمنىڭ 70 دىن ئارتۇق چوڭ-كىچىك شەھەرلىرىنى ئىگىلەپ، ئارقىدىن كونستانتىنوپولنى قاتمۇقات مۇھاسىرىگە ئالغان. مۇشۇ چاغدا ئاتتىلا مۇھاسىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، شەھەر ئىچىگە بېسىپ كىرىدىغانلا بولسا، شەرقىي رىم شۇ ھامان شەرتسىز تەسلىم بولغان بولاتتى. لېكىن، ئاتتىلا ئۇنداق قىلمىدى. ئۇ يەنە تېئودورۇس نىڭ كېلىشىم تۈزۈپ تىنچلىق ئورنىتىش تەلىپىنى قوبۇل قىلىپ، شەرقىي رىمگە يەنە بىر قېتىم ھاياتلىق پۇرسىتى بەردى. تېئودورۇس ئاتتىلانىڭ دېگىنى بويىچە، دوناي دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىن بەش كۈنلۈك مۇساپىدە كېلىدىغان كەڭرى بىر جاينى ھۇنلارغا بۆلۈپ بەردى. ھۇنلارنىڭ ھەربىي چىقىمى ئۈچۈن 600 لىرا ئالتۇن تۆلىدى ھەمدە يىللىق باجنى 2100 لىرا ئالتۇندىن ئۈچ ھەسسە كۆپەيتىشكە قوشۇلدى①.

ئىبراھىم كافەس ئوغلو: «12-ئەسىرگە قەدەر ئىستانبۇلنىڭ تۈركلەر تەرىپىدىن مۇھاسىرە قىلىنىشى»، «ئىستامبۇل ئىنىستىتۇتى ژۇرنىلى»، تۈركچە، 1957-يىلى 3-سان 1-، 6-بەتلەر

شەرقىي رىم ئۈچۈن ئەڭ ئىغىر كېلىدىغىنى ھۇنلارغا يىللىق باجنى تاپشۇرۇش بولدى. بۇنچىلىك كۆپ ئالتۇننىڭ چىقىم قىلىنىشى دۆلەت مالىيىسىنى قۇرۇقداپ قوياتتى. ئىمپېراتور تېئودورۇس بېشى قېتىپ، قانداق قىلىشىنى بىلمەي تۇرغان بىر پەيتتە، باش ساراي خادىمى كىرساپخىئوس ئاتتىلادىن قۇتۇلۇشنىڭ چارىسىنى ئويلاپ تاپقان. يەنى ئۇ ئاتتىلانى ئۆلتۈرۈش چارىسىنى ئوتتۇرغا قويغان. كىرساپخىئوس ئاتتىلانىڭ ئەلچىسى ئەدەقونغا پارە بېرىش ئارقىلىق، ئۇنىڭ بۇ ئىشقا ياردەم قىلىشىنى ئۈمىد قىلىپ، ئۆتۈنگەن. ئەدەقون ئۇنىڭغا يالغاندىن سېتىلغان. بۇ سۇيقەستنى ئورۇنداش ئۈچۈن، كىرساپخىئوس ئاتتىلاغا تونۇشلۇق بولغان ماكسىمنوسنىڭ باشچىلىقىدا، تارخچى پىرىسكوسمۇ قاتناشقان بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئاتتىلانىڭ ئەلچىلىرى بىلەن بىرگە 448-يىلى ھۇنلانىڭ پايتەختىگە ئەۋەتكەن. ئاتتىلانى ئۆلتۈرۈش ۋەزىپىسىنى بىگىلا ئىسىملىك بىر ئۇستىگە ئالغان. بۇنى پەقەت تەرجىمان ۋىگىلاس بىلەتتى. قالغانلارنىڭ بۇ ئىشتىن زادى خەۋىرى يوق ئىدى. ئەلچىلەر يېتىپ كېلىشى بىلەنلا ئەدەقون سۇيقەست پىلانىنى ئاتتىلاغا مەلۇم قىلغان. قاتتىق غەزەپلەنگەن ئاتتىلا بىگىلانى ھۇن ئەدىلىيە ھەيئىتىنىڭ ئالدىدا سوراققا تارتىپ،

جىنايىتىنى ئىقرار قىلدۇرغان. ئاتتىلا شۇ مەيداندا ئۇزۇن بىر نۇتۇق سۆزلىگەندىن كېيىن: «ئەگەر كەچۈرمەيدىغان بولسام سىلەرنى ھۇنلارنىڭ ئادىتى (قانۇنى) بويىچە دالىغا ئېگىز موما ياغىچى تىكىپ، موما ياغاچىنىڭ ئۇچىغا يالىڭاچ باغلاپ قويۇپ، ياۋايى يىرتقۇچ قۇشلارغا يەم قىلىپ بېرىپ جازالايتىم.» دەپ ئەلچىلەرگە ھۇنلارنىڭ قانۇنىنى تونۇتۇپ، ئۇلارنى كەچۈرۈم قىلغان.

شەرقىي رىمنىڭ سۇيىقەست پىلانى بەربات بولغاندىن كېيىن، ئاتتىلا دەرھال ئۆزىنىڭ ئىككى ئەلچىسى ئارقىلىق تېئودۇرۇس گە ناھايىتى ھاقارەتلىك سۆزلەر بىلەن تولغان بىر مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن كىرساپىخئوسنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى ھۇنلارنىڭ پايتەختىگە ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. قورقۇپ كەتكەن تېئودۇرۇس مىلادىيە 449-يىلى كىرساپىخئوسنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئاتتىلاغا ئەۋەتىپ بەرگەن. شۇنداق قىلىپ، كىرساپىخئوسنىڭ ئاتتىلانى ئۆلتۈرۈش سۇيىقەستى، ئەكسىنچە ئۆزىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىدەك ئېچىنىشلىق پاجىئە بىلەن ئاخىرلاشقان.

بىر ئۆمۈر ھۇنلار ئۈچۈن ئېغىر مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆتەپ خورلۇق ئىچىدە ياشىغان تېئودۇرۇس مىلادىيە 450-يىلى ھەسرەت بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن. تېئودۇرۇس مىلادىيە 422-يىلى تۆت ياش ۋاقتىدا شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىگە چىققان. ئۇدا ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى ھۇنلارغا قارام بولۇپ قېلىپ، نومۇسلۇق كۈنلەرگە دۇچار بولغاندى. بولۇپمۇ ئاتتىلا ھۇن ئىمپېراتورى بولغاندىن كېيىن شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى ئىنتايىن خەتەرلىك ۋە ئاھانەتلىك كۈنلەرنى باشتىن ئۆتكۈزگەن. ئۆزىنىڭ ئۇزۇن زىمىننى ھۇنلارغا تارتقۇزۇپ قويغان ھەتتا، تارىخ سەھنىسىدىن غۇلاپ چۈشۈشكە تاس قالغان. پەقەت ئۇزۇن بەدەل تۆلەش ھېسابىغا مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالغان.

تېئودۇرۇس ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئورنىغا ماركىئوس تەختكە چىققان. ئاتتىلا بۇ يېڭى ئىمپېراتورنى تىنچلىق كېلىشىمى بويىچە تېگىشلىك باجنى تاپشۇرۇشقا قىستىغان. ماركىئوس باج تاپشۇرۇش ئورنىغا قولىغا قورال ئېلىپ، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇش قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ماركىئوسنىڭ بۇ قىلمىشىدىن غەزەبلەنگەن ئاتتىلا شەرقىي رىمنى يەر يۈزىدىن يوق قىلىۋېتىشنى قارار قىلىپ، شەرقىي رىم ئۈستىگە جەددى يۈرۈش قىلۋاتقان چاغدا، ئۇ ماركىئوسنى چوڭ سۆزلەتكەن كۈچنىڭ غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ئىكەنلىكىنى سېزىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن، ئاتتىلا شەرقىي رىم بىلەن غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەربىي كېلىشىم

تۈزۈۋېلىشقا پۇرسەت بەرمەسلىك ئۈچۈن، نىشانىنى بىردىنلا غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىگە يۆتكىگەن. شەرقىي رىم بىلەن كېيىن ھېسابلاشماقچى بولغان [36].

4. ئاتتىلا ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ھۇنلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى ئىدى. لېكىن، ئاتتىلا دەۋرىگە كەلگەندە بۇ خىل ئىتتىپاق نامدا بار، ئەمەلدە يوق ھالغا چۈشۈپ قالغان. شۇ دەۋردىكى ياۋروپا دۇنياسىدا ئاتتىلا «تەڭرى قامچىسى»، ئۇ گۇناھقا تولغان خرىستىئان دۇنياسىنى جازالاش ئۈچۈن، تەڭرى تەرىپىدىن يەر يۈزىگە ئەۋەتىلگەن، ئاتتىلانىڭ قولىدىكى قىلىچ ئۇرۇش تەڭرىسى ئارس («يۇنان ئەپسانىلىرى ۋە رىۋايەتلىرى»دىكى جەڭ تەڭرىسى-م.) قىلىچى بولۇپ، تەڭرى ئۇنى ئاتتىلانىڭ دۇنيانى بويسۇندۇرۇشى ئۈچۈن ئۇنىڭغا بەرگەن، دېگەنگە ئوخشاش رىۋايەتلەر كەڭ تارقالغانىدى. ھەتتا، بۇ رىۋايەتلەرگە ئاتتىلانىڭ ئۆزىمۇ ئىشەنگەن. شۇڭا، پۈتۈن دۇنيانى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈشنى ئويلايدىغان ئاتتىلا ئۆزىنىڭ يېنىدا غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىدەك چوڭ بىر دۆلەتنىڭ بولۇشىنى ئەسلا خالىمايتتى. ئۇ،بۇ دۆلەتنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش كېرەك،دەپ قارايتتى. ئاتتىلا بۇ پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىيە 439-يىلىدىن باشلاپ غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىگە قارىتقان تاشقىي سىياسىتىنى ئاستا-ئاستا ئۆزگەرتىپ، ئۇنىڭغا بېرىدىغان ياردەمنىمۇ كېمەيتكەن. ئاتتىلا يەنە مىلادىيە 443-يىلى گاللىيە (ھازىرقى پولشا، فرانسىيە، بېلگىيە، گوللاندىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ بىر قىسمى)دىن، تاكى ئىسپانىيىگىچە بولغان جايلاردا ياشايدىغان مىللەتلەرنىڭ غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىگە قارشى قوزغىلىڭىنى قوللاپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبىرىنى پاناھىغا ئالغان. ئاتتىلا شەرقىي رىمگە قانداق ئېغىر شەرتلەرنى قويغان بولسا، غەربىي رىمگىمۇ شۇ خىلدىكى شەرتلەرنى تاڭغان. مەسىلەن، سىلۋانۇس ئىسىملىك بىر رىملىق ئالتۇن-كۈمۈش سودىگىرى ھۇنلار ئىشغال قىلغان سىرمىئوم شەھىرىنىڭ ئېپىسكوپى ئارقىلىق ئاتتىلانىڭ كاتىپى كونستانتىنوستىن دىنىي مۇراسىملاردا ئىشلىتىدىغان ئالتۇن قاچا-قۇچىلارنى ئارىيەتكە ئالغان. كېيىن، قايتۇرۇش ۋاقتى توشقاندا، ئۇ بۇ ئالتۇن قاچا-قۇچىلارنى ئىتالىيىلىك بىر سودىگەرگە سېتىۋەتكەن. ئاتتىلا سىلۋانۇسنى ئوغرىلىق

جىنايىتى ئۆتكۈزدى، دەپ قاراپ، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىدىن ئۇنى ئۆزىگە قايتۇرۇپ بېرىشنى، بولمىسا ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتىنىڭ يامانلىشىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. ئاتتىلا يەن بىر تەرەپتىن ھونارىيا مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشنى ئوتتۇرغا قويغان. غەربىي رىمنىڭ ھونارىيا ئىسىملىك بىر مەلىكىسى بار بولۇپ، ئۇ ئىمپېراتور ۋالىنتىنوس نىڭ سىڭلىسى ئىدى. كېيىن ھونارىيانىڭ باللىرى بىلەن ۋالىنتىنوس نىڭ ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش داۋاسىنىڭ پەيدا بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن، پۈتۈن ئائىلىسىدىكىلەر ھونارىيانىڭ توي قىلىشىنى چەكلىگەن. ھونارىيا ئاتتىلا يېڭىدىن تەختكە چىققان چاغدا، ئاتتىلانىڭ ياردىمىگە ئېرىشىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بىر توي ئۈزۈكى ئەۋەتىپ ئۆزىنىڭ ئاتتىلا بىلەن توي قىلىش نىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئۇقتۇرغان. ئەمما، ئاتتىلا مەلىكە ھونارىيانىڭ بۇ تەلىپىگە جاۋاپ بەرمىگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش ئاستا-ئاستا بېسىقىپ قالغان. كېيىن ھونارىيانىڭ سارايدىكى بىر ئەمەلدار بىلەن مۇناسىۋىتى بارلىقى سېزىلىپ قېلىپ، ئانىسى پىلاكىرىيا ھونارىيانى ئاۋال شەرقىي رىم ئوردىسىدا، كېيىن غەربىي رىمنىڭ ئوردىسىدا نەزەربەند قىلغان. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ئاتتىلا، ھونارىيانى ئۆزىنىڭ ئالماقچى ئىكەنلىكىنى، شۇڭا بولغۇسى بۇ خانىشنىڭ ئازاد قىلىنىشىنى تەلەپ قىلىپ، غەربىي رىمغا ئەلچى ئەۋەتكەن. ئاتتىلا ئەلچىلەر ئارقىلىق ھونارىيانىڭ مىراسى سۈپىتىدە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى زېمىنىنىڭ يېرىمىنى ئۆزىگە بۆلۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ئاتتىلانىڭ بۇ تەلىپىنى رەت قىلىپ، ھونارىيانى باشقا بىرىگە ياتلىق قىلىۋەتكەن①. ئاتتىلانىڭ مانا مۇشۇنداق ئېغىر شەرتلەرنى ئوتتۇرغا قويۇش ئارقىلىق، غەربىي رىمغا قارىتا قوراللىق ھەرىكەت قوزغاشقا باھانە ئىزدەۋاتقانلىقى غەربىي رىم ئوردىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىگە مەلۇم ئىدى.

ھونلار غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنى بىر قانچە قېتىم خەتەرلىك كۈندىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغان بولغاچقا، بۇنىڭ بەدىلىگە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ھونلارغا يىللىق باج تاپشۇراتتى. ئاتتىلا بىلەن دەۋرداش بولغان غەربىي رىم قوماندانى ئائىتوس ھەر ۋاقىت بۇنداق ئەھۋالنى ئۆزگەرتىشنى ئويلايتتى. ئۇ ھامان بىر كۈنى ئاتتىلانىڭ ھۇجۇم قىلىپ كىرىدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا، ئۇ غەربىلىكلەر تەرىپىدىن ئاتالمىش ۋار-ۋار②دەپ ئاتالغان مىللەتلەر بىلەن مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاپ، ئۇلاردىن تەشكىل قىلغان مۇئاشلىق ئەسكەرلەر ئارقىلىق، ھون ئۇسلۇبىدا ئاتلىق قوشۇن تەربىيلىگەن ھەمدە ھون ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى بەزى مىللەتلەر بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئۇلارنى ئاتتىلاغا قارشى ئېسيان كۆتۈرۈشكە كۈچكۈرتكەن. دېمەك،

ھۇنلار بىلەن غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى بىر- بىرىگە قوراللىق ھەرىكەت قوللىنىشقا خېلىدىن بېرى تەييارلىق قىلىشقانىدى.

مۇشۇ چاغدا غەربىي رىم قوشۇنىنىڭ تەركىبىمۇ مۇرەككەپ ئىدى. غەربىي رىم قوشۇنى ئىچىدىكى غەربىي گوتلار يالغۇز ئۆز ئالدىغا ھۇنلار بىلەن تىركىشەلىگۈدەك كۈچكە ئىگە ئىدى. ئاتتىلا غەربىي گوت قوشۇنىنى پاچاقلاپ تاشلىغاندىلا، غەربىي رىم قوشۇنىنى ئاسانلا بىر تەرەپ قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى ئوبدان چۈشىنەتتى. شۇڭا ئۇ ئالدى بىلەن رىم قوشۇنى بىلەن غەربىي گوتلار ئارىسىدىكى كۈچلۈك زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، رىملىقلار بىلەن غەربىي گوتلانى بىر-بىردىن ئايرىپ تاشلىماقچى بولغان. ئۇ پىلانىنى سەزدۇرۇپ قويماسلىقى ئۈچۈن، غەربىي رىم ئىمپېراتورى ۋالېنتىنوسقا غەربىي گوتلار ئۇستىگە يۈرۈش قىلىدىغانلىقىنى، غەربىي گوتلارغا بولسا گاللىيەدىكى رىم بويۇنتۇرۇقىنى پاچاقلاپ تاشلاش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان.

ھەقىقەتەن ئاتتىلا مىلادىيە 451-يىلى 1-ئايدا، 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن غەربكە يۈرۈش قىلغان. يۈرۈش جەريانىدا ئۇ دوناي دەرياسى بويىدىكى غەربىي رىم شەھەرلىرى ۋە ئىستېھكاملىرىنى ۋەيران قىلىپ ئۆتكەن ھەم بۇ ئەتراپتا ياشايدىغان ھەر قايسى گېرمان قوۋملىرىدىن ئەسكەر ئېلىپ، قوشۇنىنىڭ سانىنى 500 مىڭغا يەتكۈزگەن③ ئاتتىلا مۇشۇ قېتىمقى يۈرۈشكە ئاتلىنىدىغان چاغدا ناھايىتى تەنتەنىلىك نۇتۇق سۆزلەپ مۇنداق دېگەن: «بىز يات مىللەتلەر ئۇستىگە ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتىمىز. مىللىتىمىزنىڭ ھەيۋەتلىك نامى ئۇلارنى قورقۇتۇپ تىترىتىدۇ. ئېھتىمال بىز ئۆلۈپ كېتىشىمىزمۇ مۇمكىن. لېكىن، ئاسمان-زېمىننى زىل-زىلىگە كەلتۈرگەن ئىشىمىز مەڭگۈ ياشايدۇ. بىزنىڭ ئەۋلادلىرىمىز ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىدۇ.»

شۇ يىلى 3-ئايدا ئاتتىلا رەھبەرلىكىدە ھۇن قوشۇنى رېين دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، فرانسىيىدىكى مېتزى ۋە رېيمسى قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلغان. ئارقىدىن پارىژنىڭ يېنىدىكى ئورلېئان شەھرىگە قىستاپ كەلگەن. ئاتتىلا مۇشۇ جايدا غەربىي گوتلارنى مەغلۇب قىلىپ، ئاندىن غەربىي رىم قوشۇنىنى يوقاتماقچى. لېكىن، ئائېتوس قوماندانلىقىدىكى 600 مىڭ كىشىلىك غەربىي رىم قوشۇنى ئاتتىلانىڭ كەينىدىن بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەن، ئاتتىلار دەرھال كاتالونىيە تۈزلەڭلىكى (گوت-ئالان تۈزلەڭلىكى)گە چېكىنىپ، ئەسكەرلەرنى سەپكە تۈزۈنلاشتۇرغان. غەربىي گوتلار دەسلەپتە ئۆزىنىڭ بىتەرەپ ئىكەنلىكىنى ئېلان

قىلغان. كېيىن ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ، غەربىي رىم تەرەپتە تۇرغان.
كاتالونىيە تۈزلەڭلىكى (فىرانسىيە)دە ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز قوشۇنىنى شىمالدىن جەنۇپقا قاراپ ئۈچ سەپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرغان.
ئائېتوسنىڭ باش قوماندانلىقىدىكى غەربىي رىمنىڭ ئەسلى قوشۇنى فىرانك پادىشاھى مېرووېخ قوماندانلىقىدىكى قوشۇنى بىلەن شىمالىي سەپ بولۇپ ئۇيۇشقان. شىمالىي سەپنىڭ يېنىدا مۇداپىئەلىنىشكە ئەپلىك بىر ئېگىزلىك بار ئىدى. ئوتتۇرا سەپنى سانگىيان قوماندانلىقىدىكى ئالان قوشۇنى تەشكىل قىلغان. جەنۇبىي سەپكە تېئودورۇك قوماندانلىقىدىكى غەربىي گوت قوشۇنى قويۇلغان.
ئاتتىلانىڭ قوشۇنى تەرەپتە بولسا، غەربىي رىم ئۇرۇش سېپىنىڭ ئەڭ ئاجىز نوقتىسى بولغان ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئالان قوشۇنىغا، ئاتتىلا ئۆزى بىۋاستە قوماندانلىق قىلغان ھون ئاتلىق قىسمى ئورۇنلاشتۇرۇلغان. شىمالىي سەپكە ھېرۇللار، گوئادلار قاتارلىق گېرمان قوۋملىرىدىن تەشكىل قىلغان قىسىم قويۇلغان. جەنۇبىي سەپتە غەربىي گوتلارغا ئۇدۇلمۇئۇدۇل قىلىپ، ۋالامىر رەھبەرلىكىدىكى شەرقىي گوت قوشۇنى قويۇلغان. مانا بۇ دۇنيا تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر ئۇرۇشلارنىڭ بىرى ھېسابلانغان — كاتالونىيا ئۇرۇشىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇشى ئىدى④.
كاتالونىيە ئۇرۇشى مىلادىيە 451-يىلى 6-ئاينىڭ 21-كۈنى يۈز بەرگەن. ئۇرۇش ساق بىر سوتكا داۋاملاشقان. ئۇرۇش باشلىنىشى بىلەنلا ئاتتىلا جەنۇبىي ۋە شىمالىي سەپنى مۇداپىئەگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۆزى غەربىي رىمنىڭ ئاجىز نوقتىسى بولغان ئوتتۇرا سەپكە- ئالانلار ئۇستىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان. غەربىي رىمنىڭ جەنۇبىي سەپ قوشۇنىمۇ قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، قوماندان تېئودورۇك ئۆلگەن. كەچ كىرگەن چاغدا غەربىي رىمنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي سەپتىكى قوشۇنى چېكىنىپ كەتكەن. بۇ چاغدا باش قوماندان ئائېتوسمۇ ھونلارنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قېلىپ، ناھايىتى تەسلىكتە قۇتۇلۇپ چىققان. ئائېتوس ھونلارنىڭ مۇھاسىرىسىدىن قۇتۇلۇپ چىققاندىن كېيىن، ئەتىسى ئەتىگەندە غەربىي رىم قوشۇنىنى باشلاپ چېكىنىپ كەتكەن. غەربىي رىم قوشۇنىنىڭ چېكىنگەنلىكىنى كۆرگەن ئاتتىلامۇ قىسىملىرىنى باشلاپ، 20 كۈن ئىچىدە ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كەلگەن. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش شۇنداق دەھشەتلىك بولغانكى، سىنا دەرياسىنىڭ سۈيى ئادەمنىڭ مەيدىسىگە كەلگۈدەك چوڭقۇرلۇقتا قانغا تولۇپ ئاققان. ئۇرۇشتا ھەر ئىككى تەرەپتىن 300 مىڭ ئادەم ئۆلگەن. بەزى رىۋايەتلەرگە

قارىغانــدا، ئۇرۇشــتا ئــۆلگەن ئەســكەرلەرنىڭ روھــى ئــۈچ كــېچە-كۈنــدۈز ئۇرۇشقانمىش⑤. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا غەلىبە ئاتتىلاغا مەنسۇپ بولغان. مىلادىيە 5-ئەسىردە ياشىغان پىروستېرپىرونىڭ مەلۇماتىغا قارىغانــدا، ئائىتوس ئىمپىراتور ۋالىنتىنوسقا ئۆزىنىڭ هۇنلارغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ، بۇنىڭ بەدىلگە ئىتالىيەدىن ۋاز كېچىپ، ئۇنى هۇنلارغا بۆلۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. ۋالىنتىنوس بۇ تەكلىپنى رەت قىلىپ، ئۇنى مەجبۇرىي ئۇرۇشقا سالغان. ئائىتوس ئۇرۇشتا ئىنتايىن باتۇرلۇق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا كۈچلۈك هۇنلارغا تەڭ كېلەلمىگەن.

كاتالونىيا ئۇرۇشىدا ئائىتوس مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەن. ئاتتىلامۇ ئۇرۇشتا نۇرغۇن قوشۇنىدىن ئايرىلىپ قالغاچقا، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىماي غەربىي رىم بىلەن قايتا بىر قېتىم ھېسابلىشىشنى ئويلاپ، ئۆز پايتەختىگە قايتقان.

مىلادىيە 452-يىلى ئاتتىلا 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئىككىنچى قېتىم غەربىي رىم ئۇستىگە يۈرۈش قىلغان. ئاتتىلا بۇ قېتىمقى يۈرۈشىدە ئالدىغا ئۇچرىغان تۇنجى شەھەرئاچىئويلانى قاتتىق ۋەيران قىلىپ، ئۇنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋەتكەن. ئارقىدىن ئىتالىيەدىكى مىلان ۋە پاۋىيان قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىگەلەپ، ئۇدۇل رىم شەھىرىگە قىستىپ بارغان. قاتتىق قورقۇپ كەتكەن رىم ئىمپېرىيىسى، ئەينى ۋاقىتتىكى خرىستىئان دىنىي دۇنياسىنىڭ مەنىۋىي داھىيسى پاپا لېئو 1 باشچىلىقىدا، ئۈچ كىشىلىك بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئاتتىلانىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن. پاپا لېئو1 غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ۋە پۈتكۈل خرىستىئان دىنىي دۇنياسى نامىدىن ئاتتىلا بىلەن سۈلھى تۈزۈشنى تەلەپ قىلغان ۋە ھەرقانداق شەرتىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇ چاغدا ئاتتىلانىڭ يېقىن كىشىلىرىمۇ رىمنىڭ قەدىمى مەدەنىيەت مەركىزى ئىكەنلىكىنى، ئاتتىلانىڭ مەدەنىيەتنى ھىمايە قىلغۇچى كىشى بولغاچقا، بۇ شەھەرنى ۋەيران قىلماي بۇ شەھەرنى ساقلاپ قېلىشنى تەۋسىيە قىلغان. ئاتتىلامۇ بۇ پىكىرنى توغرا تاپقان. شۇڭا ئاتتىلا غەربىي رىمنىڭ تەسلىم بولغانلىقىنى پاپا لېئو 1 گە ئېتىراپ قىلدۇرۇش شەرتى بىلەن، ئۇنىڭ بىلەن كېلىشىم تۈزگەن. كېلىشىم بويىچە، غەربىي رىم ھەر يىلى هۇنلارغا تاپشۇرىدىغان 700 لىرا ئالتۇننى، 2100 لىرا ئالتۇنغا كۆپەيتكەن.شۇنداق قىلىپ، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىمۇ هۇنلارغا قارام بولۇش ھالىتى بىلەن ئۆزىنىڭ مەۋجۇت-تىلۇقىنى ساقلاپ قالغان.

5. ئاتتىلانىڭ ئۆلۈمى

ئاتتىلا مىلادىيە 453-يىلى ئىراندىكى ساسانىيلار سۇلالىسى ئۈستىگە يۈرۈش قىلماقچى بولغان. ئاتتىلا ئىرانغا يۈرۈش قىلىشتىن بۇرۇن غەربىي رىمنىڭ بىر مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەن. پىرىسكوس ۋە جوردانىسنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئاتتىلا توي كېچىسى بۇرنى قاناپ ئالەمدىن ئۆتكەن [37]. ئاتتىلادىن يۈز يىلى كېيىن ياشىغان جوردانىسنىڭ خاتىرىلىشىچە، ئاتتىلا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ھۇنلار كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزگەن. بۇ ھەقتە جوردانىس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئاتتىلانىڭ جىنازىسى خان سارىيىنىڭ ئالدىدىكى يىپەك چېدىر ئىچىگە قويۇلغاندى. ماتەم مۇراسىمى ھۇنلارنىڭ ئىچىدىن ئەڭ باتۇر يىگىتلەرنىڭ قىلىچۋازلىق قىلىشى بىلەن باشلاندى. ھۇن شائىرلىرىنىڭ ئاتتىلاغا ئاتاپ قايغۇلۇق مەرسىيەلەرنى ئوقۇدى.» جوردانىس ھۇن شائىرلىرىنىڭ مەرسىيەلىرىنى مۇنداق بايان قىلغاندى:«ھۇنلانىڭ ئەڭ بۈيۈك خانى، مۇنجۇقنىڭ ئوغلى، ئەڭ جەسۇر مىللەتنىڭ ھۆكۈمدارى ئاتتىلا ئۆزىدىن بۇرۇم ھېچكىمدە كۆرۈلۈپ باقمىغان كۈچ- قۇدرەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ ئۆز ئالدىغا پۈتۈن سكىتىيە ۋە گېرمان دۆلىتىنى بويسۇندۇردى. بىر قانچە يۈز شەھەرنى ئىگەلىدى. ھەر ئىككى تىم ئىمپېرىيىسىنى قاتتىق قورقىتىپ، ئۆزىگە باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. مانا بۇ غەلىبىلەرنىڭ ھەممىسى بەخت-تەلەيىنىڭ ئالاھىدە ئىلتىپاتى ئىدى. ئاتتىلا دۈشمەننىڭ زەربىسى ياكى ئۆز ئادەملىرىنىڭ ساتقىنلىقى بىلەن ئەمەس، بەلكى توي كېچىسىدە گىگانت مىللەتنىڭ ئىچىدە ئاغرىق ئازابىغا گىرىپتار بولماستىن ئالەمدىن ئۆتتى. ھەممە ئادەم قايغۇغا چومگەن بۇ ئۆلۈمنى كىممۇ ئۆلۈم ھېسابلىسۇن [38].

ئاتتىلانىڭ ماتەم مۇراسىمى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەسەدى ئالتۇن، كۆمۈش ۋە تۆمۈردىن ئۈچ قات قىلىپ ياسالغان ساندۇقنىڭ ئىچىگە سېلىنغان. ھۇنلار بىردەريانىڭ (قايسى دەريا ئىكەنلىكى نامەلۇم) سۈيىنى ۋاقىتىنچە باشقا يۆنىلىشكە ئاققۇزۇپ، ئۇنىڭ ئاستىنى چوڭقۇر كولاپ، ئۇ يەرگە ئاتتىلانىڭ جەسەدى سېلىنغان ساندۇقنى كۆمگەن. ئاتتىلا كۆمۈلگەن جاينى مەڭگۈ مەخپىي قىلىش ئۈچۈن، ئاتتىلانى يەرلىكىنى كولىغان كىشىلەر ئوقيا بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلۈپ، ئاتىلانىڭ يېنىغان كۆمۈۋېتىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ھۇنلار دەريانى ئەسلى قېنى

بويىچە ئاققۇزغان [39].
كېيىنكى كىشلەر ئاتتىلا كۆمۈلگەن جاينى ھۇنگرىيە، رۇمىنىيە، ئاۋستىرىيە، پولشا، ئىتالىيە ۋە فىرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن ئىزدىدى. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، مىلادىيە 1799-يىلى رومىنىيىنىڭ بانا رايونىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان تىمىس دەرياسىنىڭ ئارانكو دەرياسىغا قوشۇلىدىغان يېرىدىكى نود سەنتىمىكلوس دېگەن جايدىن قەدىمكى بىر دەپنە بۇيۇملىرى تېپىلغان. بۇ دەپنە بۇيۇملىرى ئالتۇن-كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا-قۇچىلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ نەرسىلەر تۆمۈر ساندۇقنىڭ ئىچىدىن تېپىلغان. ئالتۇن قاچا-قۇچىلارنىڭ ئۈستىگە «ئۇرخۇن-يېنسەي يېزىقى»دا خەت ئويۇلغان بولۇپ، بۇ دەپنە بۇيۇملىرىنى رىملىق ئىككى سودىگەر ھۇنگرىيەگە ئېلىپ كەلگەندى. ھازىر بۇ بۇيۇملار ۋىنا موزېيىدا ساقلانماقتا. ھۇنگىرلار ھازىرغا قەدەر بۇ بۇيۇملارنى ئاتتىلا بىلەن بىرگە كۆمۈلگەن دەپنە بۇيىملىرى، بۇ نەرسە تېپىلغان جاينى ئاتتىلانىڭ مازىرى، دەپ قاراپ كەلمەكتە[40]. لېكىن يەنى بەزى ئالىملار بۇ دەپنە بۇيۇملىرىنى پەچەنەكلەرگە مال قىلىدۇ.

6.ئاتتىلا قانداق كىشى؟

ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىنى بالامبەر قۇرغان، يىلدىز ۋە رۇگا ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈچىيىشىگە ئاساس سالغان. ئاتتىلا ئۇنى مىسلىسىز دەرىجىدە قۇدرەت تاپقۇزغان. شۇڭا، ياۋروپا ھۇنلىرى «ئاتتىلا ھۇنلىرى» دەپ ئاتالسا، ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسى «ئاتتىلا ئىمپېرىيىسى» دەپ ئاتىغان. ئاتتىلا دەۋرىدە بۇ ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنى شىمالدا بالتىق دېڭىزدىن، جەنۇبتا دوناي دەرياسىغىچە، غەربتە ئاتلانتىك ئوكياندىن، شەرقتە بالقىش كۆلى ھەتتا، ئالتاي تاغلىرىغىچە سوزۇلغان بولۇپ. ئاسىيا ۋە ياۋروپا قىتئەسىگە كېڭەيگەن ئەڭ چوڭ ئىمپېرىيىگە ئايلاندى.
قەدىمكى بىر خرىستىئان دىنى ھۆججىتىدە ئاتتىلانىڭ دۆلەت بايرىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بېشىدا تاجىسى بار بۈركۈتنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، ئاق رەڭلىك توت چاسا يىپەك بايراق ئىكەنلىكى خاتىرلەنگەن.①
ھۇن ئىمپېرىيىسى تۈركى تىللىق مىللەتنىڭ ياۋروپادا قۇرغان تۇنجى

ئىمپېرىيىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەزگىلدە ھۇنلار ئۆزىنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتى ۋە مۇكەممەل ھەربىي تەشكىلى تۈزۈمىنى ياۋروپاغا تونۇتتى ۋە تارقاتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن رىملىقلا ئۆز قوشۇنىنى ھۇن ئۇسۇلى بويىچە يەنى «ئونلۇق سىستېمىسى» بويىچە تەشكىللاتلاندۇرىدىغان بولدى ھەمدە ئوقيا رىم ئەسكەرلىرىنىڭ ئاساسلىق قورالىغا ئايلاندى. رىملىقلار كۆڭلەك كىيىشنى شۇنىڭدىن باشلاپ ھۇنلاردىن ئۆگەندى. بۇ ھەقتە ف.گىرىناد:«ئاسىيانىڭ ئۈستۈنلىكى ۋە چۈشكۈنلىكى»دېگەن ئەسىرىنىڭ 12-بېتىدە:«شۇ زامانغىچە، ياۋروپالىقلارغا مامەلۇم بولغان كۆڭلەك، ئات جابدۇقلىرى، ھۇنلارنىڭ ئاتنى ئىگەرلەش ئۇسۇلى،ھەربىي ۋە ئاتلىق قوشۇنغا دائىر نۇرغۇنلىغان مەلۇماتلار، كۆپلىگەن جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇلار ھۇنلاردىن قوبۇل قىلىنغاندى»، دەپ كۆرسەتكەن.

ھۇنلار ئاسىيادا قاتتىق قۇرغاقچىلىق، سىياسى ۋە ھەربىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېغىر ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، چىقىش يولى ئىزدىگەن تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈپ بېرىشىغا يول ئېچىپ بەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن 900 يىلى داۋامىدا ئاۋارلار، ئوغۇرلار (ئۇيغۇرلار) ھازارلار، سابىرلار، پەچىنەكلەر، ئوغۇزلار ۋە قۇمان- قىپچاق قاتارلىق نۇرغۇنلىغان مىللەتلەر ياۋروپاغا كۆچۈپ بېرىپ، ئۇ يەردە دۆلەت قۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى تارقىتىپ، ياۋروپانىڭ سىياسى ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان.

ھۇنلارنىڭ ياۋروپادا پەيدا بولۇشى، ياۋروپادا ياشايدىغان نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك ئۆزگەرتىۋەتكەن. بالەمبەر ۋە يىلدىزنىڭ ئېلىپ بارغان ھەربىي يۈرۈشلىرى، ياۋروپادا مىللەتنىڭ ئىككى قېتىملىق چوڭ كۆچۈشىنى پەيدا قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ ئۆز-ئارا قوشۇلۇشى تېزلىشىپ، ھازىرقى نۇرغۇن مىللەتنىڭ ئېتنىك ئاساسى شەكىللەنگەن.

ئاتتىلا ئەينى ۋاقىتتاشەرقىي ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىگە كەينى- كەينىدىن ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ سىياسى ۋەھەربىي جەھەتە قاتتىق ھالسىرتىۋەتتى. ئۇلارنى يۇقىرى نىسبەتە باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلىپ، مالىيە جەھەتە ئېغىر كىرزىسقا دۇچار قىلدى. رىم ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ مالىيە چىقىمنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئۆزىنى قارام خەلقلىرى ئۈستىدىكى ھۆكمرانلىقىنى كۈچەيتىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن رىم ئىمپېرىيىسىگە قارشى ھەر قايسى جايلاردا كەينى- كەينىدىن قوزغىلاڭ پاتىلدى. ئاتتىلا بۇ قوزغىلاڭنى قولىدى. ئاتتىلارنىڭ ھەربىي ھۇجۇمى ئاستىدا ھالسىرىغان غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى قارام خەلق ۋە قۇللا

قوازغىلىڭىنىڭ ئوت يالقۇنى ئىچىدە، مىلادىيە 476-يىلى ھالاك بولدى. شۇنىڭ بىلەن، ياۋروپادا قۇللۇق تۈزۈم يىمىرىلىپ، فېئوداللىق تۈزۈم تىكلىنىشكە باشلىدى. مانا مۇشۇنداق ئىككى خىل ئىجمائىي پورماتسىيىنىڭ ئۆزۈن ئالمىششدا ئاتتىلا ۋە ھۇنلارنىڭ سىياسى، ھەربىي ۋە دىپلوماتىيە جەھەتكى ئوينىغان رولى ناھايىتى زور بولدى.

ئاتتىلا 53 يىل ئۆمۈر كۆرگەن. جوردانىسنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئاتتىلا ئوتتۇرا بويلۇق، بۇغداي ئۆڭلۈك، گۆرەنلىك، كۆچ-قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇردىغان، توختىماستىن ئەتراپىقا نەزەر تاشلاپ تۇردىغان، كۆتۈرەڭگۈ روھلۇق كىشى ئىدى. ئاتتىلا ئېرىشمەكچى بولغان ھەرقانداق نەرسىنى ئەقىل-پاراسەتكە تايىنىپ قولغا كەلتۈرەتتى. تارىخچىلار ئاتتىلانى چىڭگىزخاندىن بۇرۇن ئۆتكەن ئەڭ چوڭ دۇنياۋى ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىگە ئىگە ئۇلۇغ ئىمپېراتور، تەشكىلاتچى ۋە ھەربىي قوماندان، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، ئاتتىلانىڭ نامى توغرىسىدا ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەردە بارلىققا كەلگەن رىۋايەتلەر ئېغىزدىن-ئېغىزغا كوچۈپ مانا ھازىرغىچە تارقىلىپ كەلمەكتە. ئاتتىلانىڭ ھاياتى، يازغۇچىلار،رەسساملار، ھەيكەلتىراشلار، مۇزىكانتلار ۋە سىنارستلارنىڭ ئىجادىيىتىگە تېما بولۇپ كەلدى.

ئاتتىلانىڭ بىۋاستە زىيارەت قىلغان شەرقى رىم تارىخچىسى پىرىسكوسنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا بېرىشچە، ياۋروپا ھۇنلىرى ئاتتىلانى كىشىلىكتىن ئۈستۈن ئىقتىدارغا ئىگە دەپ قارايتى. شۇڭا، ئاتتىلانىڭ ئالدىدا ھەرقانداق كىشى قورقۇپ تىترەپ تۇراتتى. ھەتتا ئاتتىلانىڭ چوڭ ئوغلى ئەلەكمۇ ئۇنىڭ كۆزىگە قاراشقىمۇ جۈرئەت قىلالمايتتى. ئاتتىلانىڭ ئوردىسىدىكى بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەرنىڭ خانلىرى ۋە قوماندانلىرىمۇ ئاتتىلانىڭ بۇيرۇقىنى ئۇن-تىن تىترەپ تۇرۇپ بەجا كەلتۈرەتتى. لېكىن، بۇنداق قورقۇش، بىركىشىنىڭ زالىم ۋە مۇستەبىت ھۆكۈمدارغا بولغان قورقۇشى بولماستىن، بەلكى كىشىلىكتىن ئۈستۈن ئىقتىدارغا ئىگە دەپ قارالغان بىر كۆچكە بولغان ھۆرمەت تۇيغۇسى ئىدى. بۇ توغۇرلۇق پىرىسكوسنىڭ بىر مەلۇماتىنى كۆرۈپ ئۆتۈشمىزگە ئەرزىيدۇ. مىلادىيە 448-يىلى ئاتتىلانىڭ ئوردىسىغا بارغان شەرقىي رىم ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ تەركىبىدە ئىككى ھۇن ئەلچىسىمۇ بار ئىدى.

ئەلچىلەرگە بۇگۇنكى سوگىيە شەھرىدە كاتتا زىياپەت بېرىلگەن زىياپەت سورۇندا شەرقىي رىملىقلار تىئودوروسIIنى، ھۇنلار ئاتتىلانى ماختىغان، شەرقىي رىملىقلاردىن بىر ئىنسانى تەڭرى بىلەن تەڭلەشتۈرۈشنىڭ گۇناھ ئىكەنلىكىن

ئېيتقان چاغدا، ئىككى ھۇن ئەلچىسى قاتتىق غەزەپلەنگەن. چۈنكى ئۇلار ئاتتىلانى ھەقىقى تەڭرى دېگەن. پىرىسكوس تىلغا ئالغان يەنە بىر مەلۇماتتا ئېيتىشچە، ھۇنلار ئاگاچىرى قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلىش ۋەزىپىسىنى شۇ قەبىلىدىن چىققان بىر قوماندانغا تاپشۇرغان. ئاتتىلا ئۇنىڭ كۆرسەتكەن تۆھپىسى ئۈچۈن مۇكاپاتلىماقچى بولۇپ، ئوردىسىغا چاقىرتقاندا، ئۇ كەلمەي مۇنداق بىر خەتنى ئەۋەتكەن :«ئىنسان ئۈچۈن تەڭرى ھوزۇرىغا بېرىش ناھايىتى مۇشكۈل ئىشتۇر، مەن كۆزۈمنى چوڭراق ئېچىپ كۈنگە قارىيالمايمەن، بۇ ھالىم بىلەن ئەڭ چوڭ تەڭرىگە قانداق قارىيالايمەن». ھۇنلار ۋە باشقا تۈركى تىللىق مىللەتلەرنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى بويىچە، ئىمپېراتور ياكى قاغان تەڭرىنىڭ يەر يۈزىدىكى ۋەكىلى، تەختتە ئۇنىڭغا تەڭرى تەرىپىدىن ئاتا قىلىنغان، دەپ قارىلىپ، مىللەتنىڭ ئاتىسى ھېسابلىناتتى. شۇڭلاشقا تۈركى تىللىق مىلەتلەرنىڭ ئىمپېرتورلىرى ياكى قاغانلىرى ئۆزلىرىنى ئىلاھىيلەشتۈرۈپ «تەڭرىخان» دەپ ئاتايتتى. ھۇنلارنىڭ ئاتتىلانى ئىلاھىيلەشتۈرۈپ، تەڭرى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈشى، بەلكىم مۇشۇ خىل ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىنىڭ ئەسىر بولسا كېرەك.

ئاتتىلار بويسۇندۇرغۇچى سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقان بولسىمۇ،لېكىن ئۇ ئىدارە قىلىش جەھەتتە ئادىل ۋە ئادالەتنى يەقلىغۇچى كىشى ئىدى.شۇڭا ھۇنلار ئەمەس بەلكى بويسۇندۇرۇلغان قوۋملەرمۇ ئۇنىڭغا سادىقلىق خىزمەت قىلغان. جوردانىس ئاتتىلائۆزىگە بېقىنغانلارغا ناھايىتى شەپقەت كۆرسەتتى، ئۆزىگە بويسۇنغانلارغا ناھايىتى سىلىق مۇئامىلە قىلاتتى، دەيدۇ. ئاتتىلانىڭ يۈرگۈزگەن قانۇن-تۈزۈمى ئادىل بولۇپ، جەمىيەت ھۆرلۈكە تولغاندى. بىر رىملىقنىڭ شەرقىي رىمدا كىشىلەرنىڭ نازارەت ئاستىدا تۇردىغانلىقى، ھۇن ئىمپېرىيىسىدە بولسا كىشلەرنىڭ ئىنتايىن ئەركىن، ھۆر ياشايدىغانلىقى ئۆزىنىڭمۇ شۇ كىشلەردىن بىر ئىكەنلىكىنى توغرىسىدا ئېيتقان سۆزى پىرىسكوسنىڭ ئەسىردە خاتىرلەنگەن. ئاتتىلانىڭ ئۆزىگە قارشى پىلانىغا سۈيىقەست ئاشكارلانغاندا، گۇناھسىز ماكسىموس بىلە گۇناھكار بىگىلاسنى ئايرىپ تۇرۇپ مۇئامىلە قىلغانلىقى، ئاتتىلانىڭ يۈرگۈزگەن قانۇن- تۈزۈمىنىڭ نەقەدەر ئادىل ئىكەنلىكىگە مىسال بولىدۇ.ئاتتىلانىڭ ئۆزىنىڭ ھايات-ماماتىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك سۈيىقەستنى بىر تەرەپ قىلغاندا، ھەق بىلەن ناھەقنى ئېنىق ئايرىپ بىرتەرەپ قىلىشى، شۇ دەۋىردە ناھايىتى ئاز كۆرىلىدىغان ئىش.

ئاتتىلا دۇنياغا چاكىسىز ئىپتىخار ۋە ئىشەنچ بىلەن نەزەر سالاتتى. جوردانىسنىڭ

مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئاتتىلا ئۇرۇش قىلىشقا ئامراق. پىلان تۈزۈشكە ماھىر بولغاچقا، پۈتۈن دۇنياغا ھۆكۈمدار بولۇشنى ئۆزىنىڭ پىشانىسىگە پۈتۈلگەن تەقدىر، دەپ بىلەتتى.

ئاتتىلا ھەر ۋاقىت مىللەتنىڭ يېتەكچىسى بولغان كىشىنىڭ مىللەتنى مەۋجۇتلۇقنى قوغداش قوغداش، مىللەتنى كۈچەيتىش ۋە تەرەققى قىلدۇرۇش، تەختنى مۇستەھكەم ساقلاش مەجبۇرىيتى بار، دەپ قارايتى ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن داۋاملىق باش قاتۇراتتى. ئېلىپ ئېيتساق، ئاتتىلا تىئودورۇسIIگە يازغان بىر مەكتۇبىدا : «تىئودورۇس II ئەسلى ئۇلۇغ كىشىنىڭ ئوغلى، ئاتتىلامۇ ھەم شۇنداق. ئاتتىلار دانىسىنىڭ ئېسىل نەسەبىنى ساقلاپ ئۇنى قوغدىدى. تىئودورۇس IIبولسا، ئاتتىلاغا باج تاپشۇردىغان قول سۈپىتىدە دادىسىدىن قالغان ئېسىل نەرسىلەرنى يوقاتتى» دەپ يازغانلىقى ئۇنىڭ تارىخى مەجبۇرىيەت تۇيغۇسىنىڭ ناھايىتمۇ يۇكسەكلىكىنى چۈشەندۈردۇ. ئاتتىلار دۆلەتلەر ئوتتۇرسىكى دىپلوماتىيە قائىدە-يوسۇنلىرغا بەكمۇ ئەھمىيەت بېرەتتى. ئۇ قوشنا دۆلەتنىڭ ئورنىغا ھۆرمەت قىلىشنىمۇ ھەم ئۇلارغا قاتتىق پوزىتسىيە قوللىنىشنىمۇ ئوبدان بىلەتتى. ئاتتىلا ئۆزىنىڭ ئالدىغا كەلگەن چەت ئەل ئەلچىسىنىڭ ئالىي نەسەبلىك بولۇشىنى ھەم كونسۇلدا تۇرغان بولۇشنى تەلەپ قىلاتى. شۇنداقلا ئۇ ئەلچىلەرنى ئالىي ئېھتىرام بىلەن قارشى ئېلىپ، ئۇلار بىلەن سەممىي سوھبەتلىشەتتى. ئاتتىلا بەزىدە ھەتا، چەت ئەل ئەلچىلىرىنى كۈتىۋېلىش ئۈچۈن چېگىراغىچە باراتتى. ئاتتىلا قوشنا دۆلەتكە ئۆزىنىڭ تاشقى سىياسىتىنى رەت قىلغاندىن كېيىن، تىنچ ئۇسۇلنى بىكار قىلىپ، قورال كۈچىنى ئىشقا سالاتتى.

ئاتتىلا بۈيۈك ئىستىبلاتچى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئۆز ھاياتىدا نۇرغۇن ھەربىي يۈرۈشلەرنى قىلىپ، نەچچە يۈز شەھەرنى ئىگىلەپ، نەچچە شەھەرنى يەر بىلەن يەكسان قىلغۇچكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزى ئىشغال قىلغان جايلاردىكى مەدەنىيەت نەمۇنىلىرىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئۇنى قوغداشقىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. پىرىسكونىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئاتتىلا ناھايىتى بىلىملىك كىشى ئىدى. شۇڭا، ئۇ بىلىملىك كىشىلەرنى ناھايىتى ھۆرمەت قىلاتتى. مەيلى ئۇلار قايسى مىلەتتىن بولىشىدىن قەتتى نەزەر، ئۆز يېنىغا يىغاتتى. مەسىلەن، ئۇنىڭ يېنىدا رىملىق ئونىگوس، ئورستى، گېرمانىتىلىك ئىرئىد قاتارلىق ۋەزىر، قوماندان ۋە كاتىپلار بار ئىدى. ئۇلار ئاتتىلاغا جانپىدالىق بىلەن خىزمەت قىلاتى. ئاتتىلا مىلادىيە 452-يىلى رىم شەھىرگە قىستاپ كەلگەندە، ئۇنىڭ يېنىدىكى كىشلەر رىم شەھىرنى قەدىمى

مەدەنىيەت مەركىزى ئىكەنلىكىنى، شۇڭا ئۇنى ۋەيران قىلماي ساقلاپ قېلىشنى تەۋسىيە قىلغاندا، ئاتتىلامۇ بۇ پىكىرنى قوبۇل قىلغان .

ئاتتىلا ئەينى ۋاقىتتىكى ياۋروپا دۇنياسىدىكى ئەڭ كۈچلۈك، ئەڭ باي ھۇن ئىمپېرىيىسىنى بۈيۈك ئىمپېراتورى بولسىمۇ، لېكىن تۇرمۇشتا ناھايىتى ئادى- ساددا ئىدى. ھەشەمەتخورلۇقنى قىلچە ياقتۇرمايتى.ئۇنىڭ ئوردىسىمۇ باشقا پادىشاھلارنىڭكىدەك ھەشەمەتلىك ئەمەس ئىدى. ئاتتىلانىڭ زىياپەت سورۇنىدا باشقىلارنىڭ ئالدىغا ئالتۇن ۋە كۈمۈش تاۋاقتا ئەڭ ئېسىل يېمەكلىكلەرنى كەلتۈرەتتى، ئۆزى بولسا ياغاچ تاۋاقتا گۆش بىلەن غىزالىناتتى. ئۇنىڭ كىيگەن كىيىمىنىڭ ئاددىي بولۇشىغا قارىماي پاكىزلىق جەھەتە ھەرقانداق كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغايتى. ئۇنىڭ قورال-ياراق ۋە ئات جابدۇقلىرى ھۇنلارنىڭ باشقا دۆلەت ئەمەلدارلىرىنىڭكىدەك ئالتۇن-كۈمۈش بىلەن زىننەتلەنمىگەندى. مانا مۇشۇنداق ئاددىي-سادىلىق ئۇلۇغ ئىمپېراتور ئاتتىلىرنىڭ ئەڭ ئېسىل خارەكتېرى ھېسابلىناتتى. ئاتتىلا ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇشنى زادىلا ياقتۇرمايتتى، ھەتتا ئەڭ ئاددى زىياپەت سورۇنلىرىدىمۇ ئۇنىڭ كۈكۈمسىرگەن سىياقىنى ئۆچىراتقىلى بولمايتتى. ئاتتىلا ھۇن شائىرلىرى ئېيتقان ھۇنلارنىڭ قەھرىمانلىق داستانلىرىنى مەغرۇر قىياپەتە ئولتۇرۇپ، مەمنۇنىيە بىلەن ئاڭلاشنى بەكمۇ ياخشى كۆرەتتى.

بۇ ھەقتە پىرىسكوس مۇنداق دەپ يازغان :«كەچ بولغاندا مەشئەللەر يېقىلدى. ئىككى ھۇن شائىرى ئىچكىرى كىرىپ ئاتتىلانى ئۇدۇلدا تۇردى. ئۇلار ئۆزلىرى تەيارلىغان داستانلىرى بىلەن ئاتتىلانىڭ جەڭگىۋارلىقى ۋە زەپەرلىرىنى كۈيلىدى. زىياپەتكە قاتناشقۇچىلار ئۇلارغا قاراپ تۇراتتى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى داستاندىن ھوزۇرلىناتتى، بەزىلىرى ئۇرۇشنى ئەسلەپ خىيالغا چۆمگەنىدى.» ئاتتىلانىڭ ئەڭ چوڭ كۆڭۈل ئېچىش پالىيىتى ئوۋ ئوۋلاش بولۇپ، بۇ ئاتتىلا ئۈچۈن ئېيتقاندا، بىر قېتىملىق ھەربىي مانېۋىر ھېسابلىناتتى.

ياۋروپا ھۇنلىرى ئارىسىدا شامانىزمنىڭ بەزى تەسىرلىرمۇ ساقلىنىپ قالغاندى. شۇڭا، ئاتتىلانىڭ يېنىدا داۋاملىق ھالدا نۇرغۇنلىغان باخشى ۋە پالچىلاربىللە بولاتتى. ئاتتىلا ئۇلارغا پال ئاچقۇزۇپ كۆرگەندىن كېيىن، ئاندىن ئۇرۇش توغرىسىدا قارار چىقىراتتى. ئاتتىلا ھەر قېتىم ئۇرۇشقا ئاتلىنىشتىن بۇرۇن قوي سۆڭىكىنى كۆيدۈرۈپ پال سالدۇراتتى②. بىرقېتىم ئاتتىلا پال ئاچۇرزۇپ كۆرسە، پالچىلار ئاتتىلاغا ئۇنىڭ نەسلىنىڭ ئۆزگىردىغانلىقى، ئىرنەكنىڭ دەۋرىدىن باشلاپ ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ قايتا گۈللىنىدىغانلىقى توغرىسىدا بىشارەت بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئاتتىلا چوڭ

ئوغلى ئىلەكنى تەخت ۋارىسلىقىدىن قالدۇرۇپ، كىچىك ئوغلى ئىرنەكنى تەخت ۋارىسلىقىغا كۆرسەتكەن. نەتىجىدە ئۆزىنىڭ كەلگۈسى خانلىق ئورنىدىن مەھرۇم بولغان ئىلەك ئاتىسىلا ئۆلگەندىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەخت تالىشىش ماجىراسىنى پەيدا قىلغا بۇنىڭدىن پايدىلانغان قارام دولەتلەر ھۇن ئىمپېرىيىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن، ياۋرۇپانى بىر مەزگىل قاتتىق چۆچۈتكەن ھۇن ئىمپېرىيىسى ئاتىسىلار ئالەمدىن ئۆتۈپ ئانچە ئۇزۇنغا بارمايلا تارىخ سەھنىسىدىن غۇلاپ چۈشكەن .

ئۈچىنچى باب
ياۋروپا رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا

ياۋرووپادا ھۇن ئىمپېراتورى ئاتتىلا توغرىسىدا شۇ دەۋردىن باشلاپ نۇرغۇن رىۋايەتلەر توقۇلغان بولۇپ، بۇ رىۋايەتلەر ئېغىزدىن-ئېغىزغا تارقىلىپ، تا ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كەلگەن. بۇ رىۋايەتلەردە ئاتتىلانىڭ ھايات-پائالىيىتى ھەر خىل شەكىللەردە بايان قىلىنىدۇ. ئاتتىلارغا ئاتاپ توقۇلغان رىۋايەتلەرنىڭ بەزىلىرىگە ئاتتىلا ۋە ھۇنلارمۇ ئىشەنگەن. تۆۋەندە بىز بۇ رىۋايەتلەرنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

1. ھۇنلاردىكى «تەڭرى قىلىچى» رىۋايىتى

ھۇن رىۋايەتلىرىدە بايان قىلىنىشىچە، ياۋروپا مىللەتلىرى ئاتتىلانى «تەڭرى قامچىسى» دەپ ئاتايتتى. ئاتتىلا گۇناھقا تولغان خىرىستىئان دۇنياسىنى جازالاش ئۈچۈن، تەڭرى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن. تەڭرى ئاتا قىلغان بۇ ۋەزىپىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدىكى ئۇرۇش تەڭرىسى ئارېس بەرگەن «تەڭرى قىلىچى» نى ئاتتىلا ھەر قانداق ۋاقىتتا يېنىدىن ئايرىمايتتى. ئاتتىلا ئالەمدىن ئۆتۈپ 100 يىلدىن كېيىن يېزىلغان «گوت تارىخى» دېگەن ئەسەردە، «تەڭرى قىلىچى» رىۋايىتى خاتىرلەنگەن. بۇ رىۋايەت يەنە 19- ئەسىردە ياشىغان ھۇنگىرىيىلىك ژ.ئارانىينىڭ «بۇدانىڭ ئۆلۈمى» دېگەن 12 قىسىملىق ئېپوسىغا كىرگۈزۈلگەن.

بۇ رىۋايەتتە بايان قىلىنىشىچە، ھۇنلارنىڭ ياشانغان ھەم ئىقتىدارسىز خانى بودا ئەقىل-پاراسەتلىك ھەم كۈچ-قۇۋۋەتتە ئۇرغۇپ تۇرغان ئىنىسى ئاتتىلا بىلەن بىرلىكتە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئۈچۈن، ئۆزى يېنىدا دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇرۇپ، ھۇن قوشۇنىنىڭ قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى تاپشۇرىدۇ. ئۇزۇنغا بارماي بودا ئۆزىنىڭ بۇ ئىشىدىن پۇشايمان قىلىپ، ئاتتىلانى يوقاتماقچى بولىدۇ. مۇشۇ كۈنلەردە ئاتتىلا بىر چۈش كۆرىدۇ. چۈشىدە ھۇنلارنىڭ تەڭرىسى ھادۇر بىر قىلىچنى ئېلىپ كېلىپ ئاتتىلانىڭ قولىغا تۇتقۇزىدۇ. ئاتتىلا كۆرگەن چۈشىنى باش

قامغا سۆزلەپ بېرىدۇ. باش قام ئاتتىلاغا: بۇ دۇنيا ھاكىمىيىتىنى ئىگىلەيدىغان «تەڭرى قىلىچى»نىڭ پات ئارىدا سىزنىڭ قولىڭىزغا چۈشىدىغانلىقىنىڭ بېشارىتى، دەپ تەبىر بېرىدۇ. بىر كۈنى بىر ھۇن پادىچى بالا پادا بېقىۋاتقان چاغدا، بىر موزايىنىڭ ئاقساۋات ـ قانلىقىنى ھەم پۇتىدىن قان ئېقىۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ. پادىچى بالا قان تامچىغان ئىزنى بويلاپ مېڭىپ، بىر يەرگە بارغاندا، يەرگە كۆمۈلگەن بىر قىلىچنىڭ ئۇچىنى ئۇچرىتىدۇ. پادىچى بالا قىلىچنى يەردىن سۇغۇرۇۋالماقچى بولۇپ، قولىنى ئۇزىتىشىغا قىلىچنىڭ ئۇچىدىن ئوت يانىدۇ. ئوت بىردەمدىن كېيىن ئۆچىدۇ. پادىچى بالا قىلىچنى يەردىن سۇغۇرۇۋېلىپ ئۇنى ئاتتىلاغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. ئاتتىلا بۇ قىلىچتا ئىلاھى بىر بەلگىنىڭ بارلىقىنى سېزىپ، تەڭرى دۇنيا ھاكىمىيىتىنى ماڭا تاپشۇرۇپتۇ، دەپ چۈشىنىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئاتتىلانىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى ۋە نۇپۇزى يۇقىرى ئۆرلەپ، داڭقى ئەتراپقا تارقىلىدۇ. ئاتتىلانىڭ بۇنداق شۆھرەت قازىنىشىغا قاتتىق ھەسەت قىلغان ئاكىسى بۇدا «تەڭرى قىلىچى»نى ئاتتىلادىن تارتىۋالماقچى بولىدۇ. ئاتتىلا بىر قېتىم خرىستىئانلار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغدا، بۇدا ئاتتىلانىڭ سارىيىدىن «تەڭرى قىلىچى»نى ئوغرىلاپ قاچىدۇ، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئاتتىلا دەرھال ئۇرۇشنى توختىتىپ، مەملىكىتىگە قايتىپ، بۇدانىڭ سارىيىغا ئاتلىنىدۇ. بۇدا «تەڭرى قىلىچى»نى ئېسىپ ئاتتىلاغا قارشى ئۇرۇشقا كىرىدۇ. ئەپسۇس، بۇدانىڭ قولىدا بۇ قىلىچ ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچىنى يوقىتىپ، ئادەتتىكى بىر قىلىچقا ئايلىنىپ قالىدۇ. بۇدانىڭ قولىدىن «تەڭرى قىلىچى»نى قايتۇرۇۋالغان ئاتتىلا ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، جەسىتىنى دوناي دەرياسىغا تاشلىۋېتىدۇ. ھۇنلاردىكى بۇ قانلىق پاجەنى كۆرگەن ھۇن تەڭرىسى ھادۇر ھۇن مىللىتىگە ئېچىنىپ «ھۇن مىللىتى يوقىلىشى كېرەك» دەپ ئاھ ئۇرىدۇ.

ئاتتىلاغا دائىر خاتىرە بۇيۇملار ساقلانغان ھۇنگىر سارىيىدا ئاتتىلانىڭ دۇنيا ـ ۋىي ھاكىمىيەتنى قۇرغان «تەڭرى قىلىچى» دېيىدىغان بىر قىلىچ ساقلانغان. مىلادىيە 1071 ـ يىلى يېزىلغان بىر يىلنامىدە، باۋارىيە پادىشاھى ھېنرى IV نىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن بىرىنىڭ ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپ، ئۆز قىلىچىغا سانجىلىپ ئۆلگەنلىكى يېزىلغان. بۇ يىلنامىنى يازغان ئاپتور بۇ قىلىچنىڭ ئاتتىلانىڭ گاللىيىنى ئىشغال قىلغان چاغدا ئىشلەتكەن قىلىچى ئىكەنلىكىنى قۇشۇمچە قىلىپ قويغان. كېيىن بۇ قىلىچنىڭ قولغا چۈشۈشى ھەققىدىكى رىۋايەتنى تارىخچى جوردانىسنىڭ مەلۇماتىغا ئوخشىتىپ يازغان يەنە بىر تارىخچى بولسا، بۇنى «ئارېسنىڭ قىلىچى» دەپ ئاتاپ، بۇ قىلىچنىڭ تەڭرى قىلىچى سۈپىتىدە بىلىنىدىغانلىقىنىمۇ تىلغا

ئالغان①.

بۇ يەردە شۇنىمۇ ئىزاھلاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، بەزى ئالىملار ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى ئوغۇزخان ئوبرازىدا ئاتتىلانىڭمۇ تارىخىي پائالىيىتى ئەكس ئەتكەن، دەپ قارايدۇ. بۇ توغرىسىدا داڭلىق باشقىرت ئالىمى ئوردىنارىيوس، پروفېسسور ئا.زەكى ۋەلىدى توغان ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» دېگەن كىتابىنىڭ 174-بېتىدە: «ئوغۇز داستانىدا ‹ئوغۇز ئاكا› ياكى ‹ئوغۇزخان› دېگەن ئىسىم بىلەن ھون ھۆكۈمدارلىرىدىن مەتە (باتۇر)نىڭ شەرقتە، يەنە بىر ئۇلۇغ يابغۇ (چىچى تەڭرىقۇت) نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا، ئاتتىلانىڭ غەربتە ئېلىپ بارغان فۇتۇھاتلىرىغا دائىر خاتىرىلەر تىلغا ئېلىنغان» دەپ كۆرسىتىدۇ.

2. شەرقىي رىم رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا

ئاتتىلانىڭ سەلتەنەتلىك ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىداشلىرىغا ئاجايىپ بىر مۆجىزە بولۇپ تۇيۇلىدىغان بولسا، ئۇنىڭ تۇيۇقسىز ئالەمدىن ئۆتىشىمۇ دەۋرىدا -شلىرى ئۈچۈن يەنە شۇنداق ئاجايىپ بىر سىرلىق ۋەقە بولۇپ تۇيۇلۇپ، ئۇلارنى تولىمۇ ھاڭ-تاڭ قالدۇرغان. پىرىسكوسنىڭ ھېكايىسىدىن پايدىلان -غان جوردانىس ۋە تىئوپخانىسىنىڭ بايانىغا قارىغاندا، ئاتتىلا توي كېچىسى بۇرۇن قاناش كېسىلى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن. ئاتتىلا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، شەرقىي رىمدا ئاتتىلانى ياكى ئائىتوس پار بىربىپ سېتىۋالغان خاس مۇھاپىزەتچىلەردىن بىرىنىڭ قەستلىگەنلىكىنى ياكى ئاتتىلا بىلەن بىر ھوجىر -نىغا كىرگەن مەلىكىنىڭ زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرگەنلىكىگە دائىر رىۋايەتلەر تارقالغان. يەنە بىر شەرقىي رىم مەنبەسىگە ئاساسلانغان مىلادىيە 10- ئەسىرگە ئائىت «ئېلىن خىرونىكىسى» دېگەن روسچە يىلنامىدە، ئاتتىلانىڭ بۇرنىنىڭ قانىشى بىر ئاز رومانتىك تۈس ئالغان ھالدا بايان قىلىنغان. بۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، رىم شەھرىنى مۇھاسىرىگە ئالغان ئاتتىلا، قەلئە يېنىدا تۇرغان غەربىي رىم ئىمپېراتورىنىڭ گۈزەل مەلىكىسىنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قالىدۇ. ئاتتىلا بۇ گۈزەل مەلىكىگە ئۆيلىنىش نىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئېيتىپ، غەربىي رىم ئىمپېراتورىغا بېسىم ئىشلىتىدۇ. غەربىي رىمنىڭ بارلىق ئاقساقا -للىرىنىڭ قايتا-قايتا ئۆتۈنىشى بىلەن بۇ مەلىكە ئاتتىلانىڭ قېشىغا بارىدۇ. قىز ئاتتىلانىڭ يېنىغا

كېلىشى بىلەنلا ئاتتىلانىڭ بۇرنىدىن بۇلدۇقلاپ قان ئېقىپ جان ئۈزىدۇ.

بۇ رىۋايەتتىن بىلىنىشچە، ئاتتىلار غەربىي رىمنىڭ سۈيىقەستى بىلەن ئۆلگەن، مەلۇمكى، باشتا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، مىلادىيە 452-يىلى ئاتتىلا 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن رىم شەھرىگە قىستاپ كەلگەن چاغدا، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى پاپالئوI باشچىلىقىدىكى بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئاتتىلانىڭ يېنىغا ئەۋەتىپ، تەسلىم بولغانلىق شەرتى بىلەن تىنچلىق كېلىشىمى تۈزگەن. بۇ قېتىمقى سۆھبەتتە ئاتتىلا غەربىي رىم ئەلچىلىرىگە ھونورىيا بىلەن ئۇنىڭ تېگىشلىك مىراسلىرىنى ئۆزىگە بېرىشنى يەنە بىر قېتىم تەلەپ قىلغان. ئەگەر، غەربىي رىم بۇ تەلەپكە قوشۇلمىسا ئاتتىلا جازا يۈرۈش قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ تەھدىت سالغان. مانا شۇ تارىخىي پاكىت «ئېلىن خىررونىگى»دا سۆزلەنگەن رىۋايەت بىلەن بىردەك. ئەمما مۇشۇ ۋاقىتتا مەلىكە ھونورىيا مەجبۇرىي ھالدا باشقا بىرىگە ياتلىق قىلىۋېتىلگەچكە، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ئاتتىلانىڭ جازاسىدىن قورقۇپ، ئىلىدىكو ئاتلىق بىر قىزنى ئاتتىلاغا ياتلىق قىلغان ھەمدە ئۇنىڭغا غەربىي رىم ئۈچۈن ئېغىر تەھدىت ھېسابلانغان ئاتتىلانى ئۆلتۈرۈش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرغان. شۇنىڭ بىلەن، توي كېچىسى ئىلىدىكو زەھەر سېلىنغان شارابنى ئاتتىلاغا سۇنغان. ئاتتىلا شارابنى ئىچىپلا بۇرنىدىن قان ئېقىپ جان ئۈزگەن.

ئاتتىلانىڭ ئۆلۈمىگە دائىر غەرب مەنبەلىرىنىڭ نۇرغۇنلىرىدا يەنە مۇنداق بىر رىۋايەتمۇ سۆزلىنىدۇ. بۇ رىۋايەتتە ئېيتىلىشچە: شەرقىي رىم ئىمپېراتورى ماركىنوس ئاتتىلا ئۆلگەن كۈنى چۈشىدە ئاتتىلانىڭ ئوقياسىنىڭ سۇنغانلىقىنى كۆرگەنمىش. بۇ رىۋايەتتە ئاتتىلانىڭ غەلبىسىنىڭ سىرى بولغان «تەڭرقىلىچى» نىڭ ئورنىنى ««ئوقيا» نىڭ ئىگىلىشى ئالاھىدە دىققەتنى تارتىدۇ[41].

3. گوت رىۋايىتىدىكى ئاتتىلا

غەرب دۇنياسىدا ئاتتىلا ۋە ھۇنلارغا دائىر مەلۇمات ۋە رىۋايەتلەرنى تۇنجى بولۇپ توپلىغان كىشى گوت تارىخچىسى كاسسىدۇرۇس (مىلادىيە490 - 580-يىللار) ھېسابلىنىدۇ.

لېكىن، ئۇنىڭ ھۇنلار ھەققىدىكى مەلۇمات ۋە رىۋايەتلەرنى خاتىرلەپ قالدۇرغان

«گـوت تـارىخى» دېـگەن ئەسـىرى بـىزگـىچە يېتىـپ كـېلەلمىگەن. گـوتلار ئىچـىدە تاقالغـان رىـۋايەتلەرنى بىـز پەقەت دىئـاكونوس، ھېيـداتىئوس ۋە ئىستورۇسـىنىڭ ئەسەرلىرىدىن كۆرىمىز.دىئـاكونوس تىلغا ئالغـان رىـۋايەتتە شـىمالىي ئىتالىيـىدىكى شەھەرلەرنىڭ ۋەيران قىلىنىشى ۋە قايتىـدىن بىنا قىلىنىشـى ئاتتىلاغا باغلىنىـدۇ. ئـۇ يەنە ئاتتىلا بىلەن پاپالىئوI ئوتتۇرىسـىدا تـۈزۈلگەن كېلىشـىم ھەققىـدىكى رىـۋايەتنى مۇنـداق بايـان قىلغـان ئـاتتىلا، پاپـا لىئـوI بىـلەن كۆرۈشـكەندىن كېـيىن، ئەسـكەر چېكىندۈرىدۇ. باشقىلار ئاتتىلا ـ دىن نېمىشقا پاپالىئوI گە مۇنـداق يۇمشـاق مۇئـامىلە قىلىدىغانلىقىنى سورىغاندا، ئاتتىلا پاپالىئوIنىڭ تەلىپىنى رەت قىلسام، ئۇنىـڭ يېنىـدا ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىمەن دەپ قىلىچىنى تۇتۇپ تۇرغان باش پاپا قىياپەتلىك بىـر مويىسـى ـ پىت كىشى بار ئىكەن، شـۇ كىشـىنىڭ يـۈز ئـابرويىنى قىلىـپ ئـاتتىلا پاپـالىئوIنىـڭ كېلىشـىم تـۈزۈش تەلىپىنـى قوبـۇل قىلـدىم دېگەنىـش. ھېيـداتىئوس تىلغا ئالغـان رىۋايەتتە ئاتتىلا ئىتالىيىنىڭ ئاچۇيلا شەھىرىگە يۈرۈش قىلغاندا، ئائىتوس تەرىپـدىن مەغلۇپ قىلىنغان، دەپ سۆزلىنىدۇ.

ئىسدۇرۇسىنىڭ رىۋايەت قىلىشچە، ئاتتىلا شـەرقىي رىـم ئىمپېراتـورى مـاركىنوس تەرىپـىدىن مەغلـۇپ بولـۇپ، دۆلـىتىگە قايتىـپ كەلگەنـدىن كېـيىن، ئـۆزىن ئـۆتمەي ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ھۇنلار بىر-بىرىنى قىرىپ تۈگىشىدۇ. تەگرى ئـاتتىلانى گۇناھكـار ئىنسـانلارنى جـازالاش ئۈچـۈن ئۇنىڭغا غەلىبە نۇسـرىتىنى ئاتا قىلغـان، ئـاتتىلا بـۇ ۋەزىپىنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن، تەڭرى ئۇنىڭغا ياردەم قىلمىغان [42].

گـــوت رىۋايەتلىرىـــدە ئاتتىلانىـــڭ ھايـــات-پائـــالىيەتلىرى بۇرمىلانغـــان ۋە خۇنۇكلەشتۈرۈلگەن. بۇ گـوتلارنىـڭ ھۇنلارنىـڭ قـاتتىق زەربىسـىگە ئۇچرىغـانلىقتىن شەكىللەنگەن ئۆچمەنلىكتىن پەيدا بولغن بولۇشى مۇمكىن.

4. پولشا رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا

ئاتتىلادىن 100 يىل كېيىن ياشىغان گـاللىيە تارىخچىسى گېئـورگى ئـۆزىنىـڭ ئەسـىرىدە پولشـادا بارلىقا كەلـگەن ئـاتتىلا توغرىسـىدىكى ئەڭ قەدىمكـى ئىككـى رىـۋايەتنى خـاتىرىلىگەن. ئۇنىـڭ بىـرى، ئورلېئـان (فرانسـى ـيىـدە) شـەھرىنىڭ ئېپىسكوپى ئانئانوسنىڭ ھېكايىسى ھسابلىنىدۇ. بۇ رىۋايەتتە ئانئانوسنىڭ ئـاتتىلا

تەرىپىدىن قورشاۋغا ئېلىنغان ئورلېئان شەھرىنى قۇتقۇزۇشتا ئوينىغان رولى ناھايىتى ئەپسانىۋى شەكىلدە بايان قىلىنغان.

گېئورگىنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، ئانىئانوس ئاتتىلا مۇھاسىرىگە ئالغان ئورلېئان شەھرىنى تەڭرىنىڭ قۇتقۇزۇشى ئۈچۈن، ئۆز جامائىتى بىلەن تەڭرىگە دۇئا-تىلاۋەت قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ تەڭرىنىڭ ياردەمچى كۈچلىرىنىڭ كەلگەن-كەلمىگەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن، جامائىتىنى باشلاپ سېپىل ئۈستىگە چىقىپ، تۆت ئەتراپقا قارايدۇ. سېپىلنىڭ ئەتراپىدا ھېچنېمە كۆرۈنمەيدۇ. ئانىئانوس تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىپ، قايتا دۇئا-تىلاۋەت قىلغاندىن كېيىن، يەنە جامائىتىنى باشلاپ، سېپىل ئۈستىگە چىقىپ تەڭرىنىڭ ياردىمىنى كۈتىدۇ. بۇ قېتىممۇ ھېچقانداق بىر قۇتقازغۇچى كۈچ كۆرۈنمەيدۇ. ئېپىسكوپ جامائىتىگە قاراپ، «سىلەر داۋاملىق دۇئا-تىلاۋەت قىلىڭلار، تەڭرى سىلەرنى بۈگۈن چوقۇم ئازاد قىلىدۇ» دەپ ۋەز ئېيتىدۇ. بىر ئازدىن كېيىن، جامائەت ئانىئانوسقا ئۇپۇقتا بىر قارا بۇلۇتنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى خەۋەر قىلىدۇ. بۇ قېتىم راستىنلا تەڭرىنىڭ قۇتقازغۇچى كۈچلىرى ئائىتوس ۋە تورىسموندنىڭ ياردەمچى قوشۇنى سۈپىتىدە پەيدا بولۇپ، ھۇنلارنى سېپىلدىن يىراققا چېكىندۈرىدۇ. ھۇنلار يەنە ئۇدا بىر قانچە كۈن ياغقان قارا يامغۇرنىڭ قاتتىق تالاپىتىگە ئۇچرايدۇ. ھۇنلارنىڭ بىر قىسمى يامغۇر سۈيىدە تونجۇقۇپ ئۆلىدۇ. بىر قىسمى تەڭرى ئەۋەتكەن قۇتقازغۇچى قوشۇن تەرىپىدىن قىلىچتىن ئۆتكۈزۈلىدۇ.

گېئورگى تىلغا ئالغان يەنە بىر رىۋايەتتە بولسا، مەيتىز شەھىرىنىڭ ۋەيران قىلىنىشىغا دائىر ۋەقە سۆزلىنىدۇ. گېئورگىنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، پاننونىيادىن ئاتلانغان ھۇنلار يول بويى ئالدىغا ئۇچرىغان ھەر قانداق نەرسىنى ۋەيران قىلىپ، ئوت قويۇپ كۆيدۈرگەن پېتى مەيتىز شەھرىگە يېتىپ كېلىدۇ. ھۇنلار مەيتىز شەھىرىگە ئوت قويۇپ، خەلقنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلايدۇ. چېركاۋدىكى پاپالارنىڭمۇ كاللىسى ئېلىنىدۇ. ھۇنلارنىڭ بۇ قېتىمقى قىرغىنچىلىقىدا پەقەت ستېپخانوس چېركاۋى ئامان قالىدۇ. چۈنكى، ستېپخانوس بىلەن ئۇنىڭ ئىككى ياردەمچىسى شەھەرنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، تەڭرىگە دۇئا-تىلاۋەت قىلىۋاتقان بىر دىندار كىشىگە، ئۆزلىرىنىڭ چۈشىدە خەلقلەر ئۆتكۈزگەن گۇناھى ۋە يامانلىقلىرى ئۈچۈن شەھەرنىڭ ۋەيران بولىدىغانلىقىنى، پەقەت ستېپخانوس چېركاۋىنىڭ ساق قالىدىغانلىقىنى ئېيتقان. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىنىڭ قوغدىشىغا ئېرىشكەن ستېپخانوس چېركاۋى ھۇنلار باستۇرۇپ كەلگەن چاغدا، ئۇلارنىڭ كۆزىگە قىيا ھالىتىدە كۆرۈنۈپ ھۇنلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىدىن ئامان قالىدۇ.

پولشادا بارلىققا كەلگەن ئۆچىنچى خىل رىۋايەتتە بولسا، تونگروس شەھىرىنىڭ ئېپىسكوپى ئاراۋاتىئوس ھەققىدىكى رىۋايەتتۇر. بۇ رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئېپىسكوپ ئاراۋاتىئوس ئاتتىلانىڭ پولشاغا يېقىنلاشقانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ئالدىراپ-تېنەپ رىم شەھىرىگە بېرىپ، بىر قەبرىستاننىلىقتا ئۈز خەلقى ئۆچۈن تەڭرىگە دۇئا-تىلاۋەت قىلىدۇ. بۇ چاغدا ئاراۋاتىئوسقا غايىبتىن: «ھەي! ئەزىز كىشى، نېمىشقا مېنى ئاۋارە قىلىسەن، تەڭرى ھۇنلارنى پولشاغا بېرىپ، ئۇ يەرنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتىشكە قارار قىلدى، مېنىڭ نەسىھىتىمنى ئاڭلا، سەن دەرھال قايتىپ بېرىپ ئۆيۈڭنى تۈزەشتۈرۈپ، ئاخىرەتلىكىڭگە تەييارلىق قىلغىن» دېگەن سادا ئاڭلىنىدۇ. ئېپىسكوپ غايىبتىن كەلگەن ئاۋازنىڭ دېگىنى بويىچە قىلىدۇ. ئۇ پاپا ۋە جامائەت بىلەن خوشلاشقاندىن كېيىن، ماستىرختىقا بېرىپ، شۇ يەردە ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ، ھۇنلار يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن جان ئۈزىدۇ.

مىلادىيە 8-، 9-ئەسىرلەردە بارلىققا كەلگەن گىنوۋىۋا رىۋايىتىدىمۇ ئاتتىلاغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار بولغان. بۇ رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئاتتىلانىڭ پولشانى ئىشغال قىلغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغان پارىژ خەلقى، شەھەرنى تاشلاپ قوغدىنىشقا ئەپلىك بىر جايغا قاچماقچى بولىدۇ. بۇ چاغدا گىنوۋىۋا ئوتتۇرىغا چىقىپ، پارىژ خەلقىگە شەھەرنىڭ ھۇنلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىدىن ئامان قالىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. پارىژ خەلقى ئۇنى پەيغەمبەرلىك دەۋاسى قىلدى دەپ،ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. بۇ چاغدا گېرمانىيىدىن بىر خەۋەرچى كېلىپ، گىنوۋىۋانىڭ دېگەنلىرىنىڭ راست ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن پارىژ خەلقى ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ئامان قالىدۇ.

تىروييس شەھىرىنىڭ قوغدىغۇچى ئەۋلىياسى، دەپ قارالغان لوپۇس ئاتتىلادىن تىروييس شەھىرىگە كىرمەسلىكنى ئۆتۈنىدۇ. ئاتتىلا ئۇنىڭ ئىلتىجاسىنى قوبۇل قىلىدۇ. ئاتتىلا بۇنىڭ بەدىلىگە ئۇنىڭدىن رېين دەرياسى-غا باردىغان يولنى كۆرسىتىپ قويۇشنى سورايدۇ. لوپۇس ئاتتىلانى رېين دەرياسىغا باشلاپ بارغاندىن كېيىن، ئاتتىلا ئۇنى ئۈز ئىختىيارىغا قويۇۋېتىدۇ. ئاتتىلا ۋە لوپۇس رىۋايىتى يەنە مىلادىيە 8-مىمورىس رىۋايىتىدىمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ رىۋايەتتە ئاتتىلا زالىم، قانخور پادىشاھ سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، لوپۇس تىروييس شەھىرىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن، كېچە-كۈندۈز تەڭرىگە دۇئا-تىلاۋەت قىلىدۇ. لوپۇس بىر كۈنى ئاخشىمى چۈشىدە بىر مالائىكىنىڭ ئۇنىڭغا گۇناھكار 12 كىچىك بالىنى يۈيۈندۇرۇپ، ئۇلارنى پاپا ۋە مىمورىس بىلەن بىرلىكتە ئاتتىلانىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىشقا بۇيرۇيدۇ. لوپۇس مالائىكىنىڭ دېگىنىدەك قىلىدۇ. ئاتتىلا بۇ ئىشنىڭ

شەپىسنى ئاگلاپ ئەندىشىگە چۈشىدۇ. ئاتتىلا كەلگەنلەرنىڭ ئىسمىنى سورايدۇ. ممورىس ئاتتىلانىڭ ئالدىغا بېرىپ، لوپۇسنىڭ شەھىرىگە چېقىلماسلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. غەزەبلەنگەن ئاتتىلا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، پاپا بىلەن 12 باللىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، كېرىست بەلگىسىنى ئۇتقا تاشلاپ، كۆيدۈرىۋېتىدۇ. كۆيۈۋاتقان ئوتتىن چاچراپ چىققان بىر ئۇچقۇن ئاتتىلانىڭ خاس خىزمەتچى ـلىردىن بىرىنىڭ كۆزىنى كور قىلىۋېتىدۇ. بۇ چاغدا ممورىس ئاتتىلارغا قاراپ:

— خىرىستىئان دىنى تەڭرىسىگە ئىشەنسەڭ، ئۇنىڭ كۆزىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بېرىمەن، دەيدۇ.

— ئاتتىلا ئىشىنىمەن، دەيدۇ.

ممورىس خىزمەتچىنىڭ كۆزىنى ئايەت ئوقۇپ ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ. ئاتتىلا ئۇنىڭدىن:

— ئىسمىڭ نېمە؟ دەپ سورايدۇ.

— تەڭرىگە ئېتىقاد قىلساڭ ئېيتىپ بېرىمەن دەيدۇ، ممورىس.

— ئاتتىلا ئېتىقاد قىلىمەن، دەيدۇ.

مىنىڭ ئىسمىم ممورىس، سېنىڭ ئىسمىڭ نېمە؟

— ئاتتىلا: ئىسمىم ئاتىخىلا، قوماندانىمىنىڭ ئىسمى بولسا سىلئۇس، دەپ جاۋاپ بەرگەندىن كېيىن، ممورىسنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، جەسىتىنى دەرياغا تاشلاتقۇزۇۋېتىدۇ. شۇ كېچىسى قاتتىق بوران چىقىپ كېتىپ، ئاتتىلانىڭ قوشۇنى تەرەپ-تەرەپكە چېچىلىپ كېتىدۇ.

كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە لوپۇس رىۋايىتىدە بەزى ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلگەن. «رىۋايەتلەر توپلىمى» دېگەن كىتابتا ۋە باشقا رىۋايەتلەردە بايان قىلىنىشىچە، تىروېس ئېپىسكوپى لوپۇس ئاتتىلادىن:

— بۇ يەرنى ۋەيران قىلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئەركىن مېڭىپ يۈرگەن قايسىڭ؟ دەپ سورايدۇ. ئاتتىلا:

— ھۇنلارنىڭ ئىمپېراتورى، تەڭرى قامچىسى ـ ئاتتىلامەن، دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. لوپۇس قاتتىق ئۇھ تارتىپ، يالغاندىن نەيرەڭ ئىشلىتىپ:

— مەن بولسام تەڭرىنىڭ قامچىسىنى توغرا يولغا باشلايدىغان بۆرىمەن،مەن تەڭرىنىڭ پادىلىرىنى قوغدايمە، دەيدۇ ـ دە شەھەر دەرۋازىسىنى. ئېچىپ بېرىدۇ. ھۇنلارشەھەرگە زادىلا چېقىلماستىن ئۆتۈپ كېتىدۇ.ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىگە ئائىت مەنبەلەردە رېيمس ئېپىسكوپى نىكاسئوس بىلەن ئۇنىڭ

سىڭلىسى پېترپىيانىڭ ئۆلتۈرۈلىشىنىڭ ئاتتىلاغا يۈككىلەنگەنلىكى رىۋايەت قىلىنغان. ھالبۇكى، قەدىمكى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا بۇ ئاكا-سىڭىلار ۋاندالىلارنىڭ ھۇجۇمىدا ئۆلتۈرۈلگەنىكەن.

ئاتتىلاغا ئائىت رىۋايەتنىڭ ئەڭ مەشھۇرى ئۇرسۇلار ۋە ئۇنىڭ 11 مىڭ كىنىزەكنىڭ قۇربان بولۇش رىۋايىتىدۇر.

بۇ رىۋايەتتە مۇنداق ۋەقە بايان قىلىنىدۇ: قۇدرەتلىك بىر ئەلنىڭ شاھزادىسى ئەنگلىيە پادىشاھىنىڭ مەلىكىسى ئۇرسۇلابىلەن توي قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇرسۇلا بۇ شاھزادىدىن خرىستىئان دىنىغا ئېتقاد قىلىشنى، خرىستىئان دىنىنىڭ ئەقىدە-پرىنسىپلىرىنى مۇكەممەل ئىگىلەش ئۈچۈن ئۈچ يىل كېتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، مۇشۇ ئۈچ يىل ئىچىدە كۆرۈنۈشتە ئەر-خوتۇن بولۇش شەرتى بىلەن توي قىلىشقا ماقۇل بولىدۇ.

ئۇرسۇلار ئون قىز دوستى ۋە 11مىڭ كىنىزەكى بىلەن بىلە كېمىگە چۈشۈپ، شاھزادىنىڭ شەھىرىگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئۇلار شاھزادىنىڭ شەھىرىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، كېمىدىن زادىلا چۈشكىلى ئۇنىمايدۇ.ئۈچ يىل توشقاندىن كېيىن، تۇساتتىن كۆتۈرۈلگەن قاتتىق بوران كېمىنى سۈرۈپ كۆلنىگە ئاپىرىپ قويىدۇ. قىزلار ئۇ يەردە كېمىدىن چۈشىدۇ. بۇۋاقىتتا بىر مالائىكە ئۇرسۇلاغا ئۇنىڭ 11 مىڭ كىنىزەكىنىڭ شېھىت بولىدىغانلىقىدىن بىشارەت بېرىدۇ. قىزلار كېمىگە چىقىپ، بەسەل شەھىرگە بارىدۇ. ئۇ يەردىن پىيادە مېڭىپ رىم شەھىرىگە بارىدۇ. رىمدىن يەنە سۇ يولى ئارقىلىق كۆلنىگە قايتىپ كېتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ھۇنلار كۆلننى-بولارپ تالاۋاتقان بولۇپ، ئۇلار كېمىدىن چۈشكەن قىزلارنىڭ ئۇرسۇلادىن باشقا ھەممىسىنى ئۆلتۈرىۋېتىدۇ. ئاتتىلا ئۇرسۇلانى كۆرۈپ ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قالغاچقا، ئۇنى ئۆلتۈرمەي ئۇنىڭ بىلەن توي قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇرسۇلا ئاتتىلانىڭ تەلىپىنى رەت قىلىدۇ. تەلىپى رەت قىلىنغان ئاتتىلا قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئۇرسۇلانى ئوقيا بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. ھۇنلار كېمىنى بولاشقا تەمشەلگەندە، كېمىسىدە 11 نەپەر مالائىكە ئەسكەرلىرى بىلەن سوقۇشىدۇ. ئۇرۇشتا ھۇنلار مەغلۇپ بولۇپ، كۆلن شەھىرىمۇ ئامان قالىدۇ[43].

5. ئىتالىيە رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا

ئىتالىيىدە ئاتتىلا رىۋايىتى باشقا دۆلەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا خېلىلا كەڭ تارقالغان. ئاچۇيلا (ئاكۇيلا) مۇھاسىرە قىلىنىشى، شىمالىي ئىتالىيىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى، پاپالئوا I بىلەن ئاتتىلانىڭ كۆرۈشۈشى ۋە ئاتتىلانىڭ ھۇناريا بىلەن توي قىلماقچى بولغانلىقى، تارىخچىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ھەممە كىشىلەرگە مەلۇم بولغان ھەمدە ئاتتىلا ھەققىدە نۇرغۇن رىۋايەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مەنبە بولغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاتتىلادىن 100 يىل كېيىن رىم شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالغان شەرقىي گوت پادىشاھى تۇتىلانىڭ نامىنى ئاتتىلا بىلەن تەكلەشتۈرۈش ئۇچۇن، تۇتىلانىڭ نۇرغۇن پائالىيەتلىرى ئاتتىلاغا مال قىلىۋېتىلگەن. ئىتالىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىنى يازغان مالاسپىنا(مىلادىيە 1281-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) ۋە ۋىللانى(مىلادىيە 1348- يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)نىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، ئاتتىلا فلورىنسىيا (ئىتالىيە) دىكى مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر-بىرلەپ ئالدىغا چاقىرىپ، ئۇلار -نىڭ كاللىسىنى ئالغاندىن كېيىن، فلورىنسىيا شەھىرىنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتكەن. دانتى ئاتتىلانى دوزاقنىڭ 7-قەۋىتىدىكى قانخور زالىملار قاتارىغا قويغان.

ئاتتىلا ئىتالىيىگە يۈرۈش قىلغاندا، پو دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتمىگەن. تۇتىلا بولسا فلورىنسىيانى ھەقىقەتەن مۇھاسىرىگە ئالغان. تۇتىلا دېگەن ئىسىم ئاتتىلا دېگەن ئىسىمغا يېقىن كەلگەچكە، ئاتتىلا تارىخىي ئەسەرلەردە ۋە رىۋايەتلەردە فلورىنسىياغىچە بارغان قىلىپ سۆزلىنىدۇ.

ئىتالىيىدە ئېقىپ يۈرگەن ئاتتىلا ھەققىدىكى رىۋايەتلەر مۇنداق باشلىنىدۇ: ئاتتىلا ئىتالىيە سەپىرىدە ئاچۇيلاغا بارىدۇ. ئاتتىلا ئىستىھكاملىرى مۇستەھكەم ئاچۇيلا شەھىرىنى زادىلا قولغا كىرگۈزەلمەيدۇ. ئاتتىلانىڭ قوشۇنى بۇ شەھەردىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، چېكىنىپ كېتىشكە تەمشىلىپ تۇرغان چاغدا،سېپىل تېمى ئاستىدا ئۇچۇپ يۈرگەن تۇرنىلارنىڭ باچكىلىرىنى شەھەر سىرتىدىكى چاتقاللىقلارغا ئۇچۇرۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ. تۇرنىلارنىڭ كۆچىشىنى ئاتتىلا غەلىبىنىڭ بىشارىتى دەپ بىلىپ، شەھەرنىڭ ئۇزۇنغا بارماي ھۇنلارنىڭ قولىغا چۈشىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئاتتىلا قايتا ھۇجۇمغا ئۆتۈپ شەھەرنى ئىشغال قىلىدۇ.

تۆۋەندە بايان قىلىنماقچى بولغان مودىنا ئېپىسكوپى گىمىنئانوس رىۋايىتى لوپۇس رىۋايىتىنى ئەسلىتىدۇ. ئاتتىلا ھۇنلار تەرىپىدىن مۇھاسىرىگە ئېلىنغان مودېنا شەھىرى ئۈستىدە تۇرۇپ خەلققە ئىلھام بېرىۋاتقان كىشىدىن – سەن كىم ؟ دەپ

سورايدۇ. ئېپىسكوپ:
ــ تەڭرىنىڭ قۇلىمەن، دەپ جاۋاپ بېرىدۇ.
ئاتتىلا بۇنىڭغا جاۋابەن ناھايىتى مەغرۇر ھالدا:
ــ ئەگەر سەن تەڭرىنىڭ قۇلى بولساڭ، مەن تەڭرىنىڭ قامچىسى ــ ئاتتىلا بولىمەن. ئىتائەتسىزلىك قىلغان ۋە ئۆز خانىنىڭ ئەمرىگە بويۇنتاۋلىق قىلغانلارنى دۇمبالاشقا ۋە قامچىلاشقا ھەقلىقتۇر، دەيدۇ. ئاتتىلانىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان گىمنىئانوس ناھايىتى سىلىقلىق بىلەن:
پۈتۈن قۇدرەت تەڭرىنىڭ قولىدا تۇرۇپتۇ، سەن ئۆزۈڭنىڭ تەڭرىنىڭ قامچىسى ئىكەنلىكىڭنى ئېيتقان يەردە، مەن يەنىلا ئۆزۈمنى تەڭرىنىڭ قۇلى دەپ سانايمەن، شۇڭا ئۇنىڭ قامچىسىغا قارشى چىقمايمەن، دەپ جاۋاپ بېرىدۇ ۋە شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ھۇنلار شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن ھېچقانداق نەرسىگە چېقىلمايدۇ.
مىلادىيە 9-ئەسىردە ياشىغان ئاگنىللوس راۋاننا (غەربىي رىم پايتەختى) نىڭ باش ئېپىسكوپى جۇھاننىسنىڭمۇ راۋاننانى ھۇنلارنىڭ قولىدىن قۇتقۇزۇپ قالدىغانلىقىنى رىۋايەت قىلىدۇ. بۇ رىۋايەتتە ئاتتىلا بىر خرىستىئان مۇخلىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. بۇ رىۋايەتتە بايان قىلىنىشىچە، ھۇنلار راۋاننا شەھىرىگە قاراپ ھۇجۇمغا ئۆتكەندە، ئېغىر تەھدىتنى كۆرگەن بەش ئېپىس -كوپ جۇھاننىس پاپا بىلەن بىرلىكتە ۋەكىللەر ئۆمىكى تەشكىللەپ، ئاتتىلا -نىڭ ئالدىغا بارىدۇ. تەختتە ئولتۇرغان ئاتتىلا پاپا باشچىلىقىدىكى بىر توپ كىشىلەرنى كۆرۈپ ئەتراپتىكىلەرگە:
ــ ئىلاھىي سۆز قىلىدىغان بۇ ئۇلۇغ كىشىلەر كىم ؟ئۇلار نېمە قىلماقچى؟ بۇنداق كىشىلەرنى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقماپتىكەنمەن، بۇلار قاردىنمۇ ئاق، جىمىكى ئېسىل نەرسىلەردىنمۇ گۈزەل ۋە ناھايىتى پەزىلەتلىك تاللانغان كىشىلەر ئىكەن، دەيدۇ. ۋەكىللەر تويىنىڭ ئالدىدا تۇرغان باش ئېپىسكوپ ئاتتىلاغا ئۆز ئوغۇللىرىنىڭ بەختى ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئاتتىلا بۇ ئوغۇللارنىڭ مەنىۋى ئوغۇل ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەچكە، چىرايى بىردىنلا ئۆزگىرىپ ھوشىدىن كېتىدۇ. ئۇ چۈش كۆرۈپ جەننەتتىكە كىرىستكە باغلانغان ئەيسانى كۆرىدۇ. ئاتتىلا ھوشىغا كېلىپ:
ــ ھەي! ئوغۇللىرى ئۈچۈن ئۆز جېنىنى ئۆلۈمگە ئاتىغان ئۇلۇغ ئاتا،ھەي! تەرىپلىگۈسىز مۇقەددەس سەۋرچان كىشى، دەپ خىتاب قىلىدۇ. ئاتتىلا شەھەرگە

چېقىلماستىن شەھەر كوچىلىرىدىن قوراللىق ھالدا ئۆتۈپ كېتىدۇ.
ئاتتىلانىڭ شىمالىي ئىتالىيىدە ئېلىپ بارغان يۇرۇشلىرى نۇرغۇنلىغان رىۋايەتلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالغان . شۇڭا، شىمالىي ئىتالىيە ـ دىكى شەھەرلەرنىڭ تارىخى ئاتتىلانىڭ فۇتۇ ھاتىدىن كېيىن باشلىنىدۇ. ئېلىپ ئېيتساق، ۋېنىتسىيىلىكلەر ئۆزىنىڭ ئەجدادىنى ئاچۇيلا شەھىرى ۋەيران بولغاندىن كېيىن، ھازىرقى ۋېنىتسىيىگە كۆچۈپ كەلگەن، دەپ بىلىدۇ. مىلادىيە 10ـ ئەسىرگە مەنسۇپ بىر ۋېنىتسىيە يىلنامىسىدە رىۋايەت قىلىنىشىـ چە، ئاتتىلا زور قوشۇن بىلەن ۋېنىتسىيەگە ھۇجۇم قىلغاندا، بۇ يەردىكى خەلقلەر سۇ ئۈستىگە سېلىنغان ئۆيلەرگە قاراپ كۆچكەن. بۇ چاغدا تەڭرى ھۇنلارنىڭ ئەقلىنى بۇلغىغان، ھۇنلارنىڭ بىر قىسمى ئۆزىنى سۇغا تاشلاپ، بىر قىسمى بىر-بىرىنى سۇغا ئىتتىرىپ ئۆلتۈرۈلىشقان. يەنە بەزىلىرى تاغنىڭ ئۈستىدىن ئۆزىنى سۇغا ياكى كۆيۈۋاتقان ئوتقا تاشلاپ ئۆلۈۋالغان.
ئاتتىلا ۋە ھۇنلارنىڭ ئىتالىيىدە ئۆز ھاياتىدىن ئايرىلىشى ئىتالىيە رىۋايەتلىرىنىڭ ئاساسىي موتىفى ھېسابلىنىدۇ. بۇنى ئەسلىدە ئاتتىلادىن ئەمەس، بەلكى تۇتىلانىڭ ھېكايىسىدىن ئىزدەشكە بولىدۇ. تۇتىلا ھەقىقەتەن ئىتالىيىدە شەرقىي رىم قوماندانى نارسېس بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغدا، ئوق تېگىپ ئۆلگەن. بۇ يەردە تۇتىلانىڭ ھاياتى ۋە ئۆلىمىگە توقۇلغان رىۋايەتلەر ئاتتىلاغا يۆكلەنگەن.
مىلادىيە 10ـ ئەسىردە ياشىغان كونستانتىنوسمۇ قەدىمكى ۋېنىتسىيە ـ نىڭ تارىخىنى ئاتتىلاغا باغلايدۇ. كونستانتىنوسنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، ھۇنلارنىڭ ئىمپېراتورى ئاتتىلا قوشۇن باشلاپ كېلىپ، پاتون فرانكلار دۆلىتىنى كۆيدۈرۈپ ۋەيران قىلغاندىن كېيىن، فرانكلار ئاچۇيلا بىلەن فرانك دۆلىتىنىڭ يەنە بىر قەلئەسىدىن قېچىپ چىقىپ، ۋېنىتسىيىدىكى بوش ئاراللارغا كۆچكەن ھەم بۇ يەردە ئۆي ـ جاي سېلىپ ماكانلاشقان.
غەرب مەنبەلىرىنىڭ ئاتتىلا ھەققىدە بەرگەن سەلبىي خاراكتېردىكى رىۋايىتىدىن ئىتالىيىدا ئىت يۈزلۈك ئاتتىلا رىۋايىتىدىن بىرى پەيدا بولغان. ئاتتىلانىڭ تاقىر بېشى ۋە ئىتنىڭكىگە ئوخشايدىغان قۇلاقلىرىنىڭ بارلىقى تۇنجى قېتىم مالاسپىنانىڭ ئەسىردە تىلغا ئېلىنغان. مەلۇمكى،مالاسپىنا جوردانىسنىڭ ئاتتىلانىڭ ساقلى ھەققىدە ئىشلەتكەن «canisaspersus» يەنى «ئاق چۈشكەن» دېگەن سۆزنى خاتا ھالدا «canisaspertus» يەنى «ئىت يۈزلۈك» دېگەن شەكلىدە ئوقۇۋالغان.

شۇڭلاشقا، پىلنوس قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئالىملار ئاتتىلانى قەدىمكى ئىت باشلىق خەلقلەر بىلەن بىر بولسا كېرەك، دەپ قارىغان. ملادىيە 14-ئەسىردە ئاتتىلانىڭ ئىتتىن تۇغۇلغانلىقى توغرىسىدا ھېكايىمۇ پەيدا بولغان. بۇ ھېكايىنىڭ دەسلەپكى شەكلى ۋېنتسىيدىكى سان-ماركو كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان «ئاتتىلا ھېكايىسى» دە ئۇچرايدۇ. يەنە شۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا كاسۇلا دېگەن بىر شائىر بۇ توغرىسىدا داستاندىن بىرنى يازغان. داستاندا ئاتتىلا ھۇنلارنىڭ خانى ئەمەس، بەلكى ھۇنگىرلارنىڭ خانى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن.

بۇ داستاندا ئېيتىلىشچە، ئەينى ۋاقىتتىكى ھۇنگىرىيىدە ئوستورۇبال دېگەن بىر پادىشاھنىڭ دۇنيادا تەڭدىشى يوق گۈزەل بىر مەلىكىسى بولغان. بۇ قىزغا نۇرغۇن يىگىتلەر توي قىلىش تەكلىپىنى قويغان بولسىمۇ، قىز ھەممىسىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلغان. مەلىكىنىڭ ئانىسى ئۇنى شەرقىي رىم ئىمپىراتورى كونستانتىنوسنىڭ ئوغلى ھىراكلىئوسقا ياتلىق قىلىش نىيىتى بولغاچقا، مەلىكىنى نۇرغۇن كېنىزەكلەر بىلەن بىرگە، ئېگىز بىر قەلئەگە سولاپ قويۇپ نازارەت قىلغان. ئانىسى مەلىكىنىڭ تاشقى دۇنيا بىلەن بولغان ئالاقىسىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلاش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۆزۈق-تۈلۈكىنى ئارغامچا ئارقىلىق يەتكۈزۈپ بەرگەن. مەلىكە ئۆزى بىلەن بىرگە بىر كىچىك كۈچۈكنى ئېلىۋالغان بولۇپ، ئاخشىمى بۇ كۈچۈك بىلەن بىللە يېتىپ-قوپقان. كۈچۈك چوڭايغاندىن كېيىن مەلىكە ئۇنىڭدىن ھامىلدار بولۇپ قالغان. پادىشاھ بۇ سەتچىلىكتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، دەرھال مەلىكىنىڭ تويىنى قىلىۋەتكەن. مەلىكىنىڭ ۋاقتى-سائىتى توشۇپ كۆزى يورۇغاندا، ئىتقا ئوخشاش بوۋاقتىن بىرى تۇغۇلغان. بالىغا ئاتتىلا دەپ ئىسىم قويۇلغان. ئاتتىلا چوڭ بولغاندىن كېيىن، چوڭ دادىسىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان. ئاتتىلا ناھايىتى ئەقىل- پاراسەتلىك، ئەخلاقىي-پەزىلەتلىك ۋە كۆتەرەڭگۈ روھلۇق بولغاچقا، قوشنا ئەللەرنىڭ پادىشاھ، بەگلىرى ئۇنى ناھايىتى ياخشى كۆرۈپ قالغان. ئاتتىلا خىرىستىئانلارغا بەك ئۆچمەنلىك قىلغان. ئۇ كاتولىك دىنىنىڭ ھۇنگىرىيىگە يېقىنلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، قاتتىق غەزەپلەنگەن ھەم قوشۇن باشلاپ يول بويى ئالدىغا ئۇچرىغان ھەر قانداق نەرسىنى ۋەيران قىلىپ، ئۈدۈل ئاچۇيلا شەھىرىگە يېتىپ بارغان. داستانىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى بۆلۈملىرى ناھايىتى چىرايلىق سۆزلەر بىلەن بايان قىلىنغان.

ئاتالمىش ئىتالىيە رىۋايەتلىرىدىكى ئىت يۈزلۈك ئاتتىلا ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش قىلغان ئىتالىيە پادىشاھلىرى توغرىسىدا ئىتالىيە ئەدەبىياتىدا نۇرغۇنلىغان ھېكايە، مەسەل، داستان ۋە رومانلار پەيدا بولغان. ملادىيە 14- ئەسىرگە ئائىت بىر ئىتالىيە

يىلنامىسىدە، ئاچۇيلا تۇرنىلىرى رىۋايىتىنىڭ بەزى ئىزلىرى ساقلانغان. بۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، ئاچۇيلا شەھەر خەلقى ئۆز شەھەر ـ بىنىڭ يوقىتىلىدىغانلىقىنى ئالدىن سەزگەچكە، شەھەرنى تاشلاپ قاچىدۇ. ئۇلار ئۆزىنىڭ شەھەردىن قېچىپ چىققانلىقىنى چاندۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن، سېپىل تېمىغا ياغاچ قونچاقلارنى تىكلەپ قويىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ ھىيلە ـ نەيرىڭى ئاتتىلانىڭ بۈركۈتلىرىدىن بىرىنىڭ ياغاچ قونچاقنىڭ بېشىغا قونغاندا ئۇنىڭ جىم تۇرغانلىقىدىن مەلۇم بولىدۇ. ئىتالىيە رىۋايەتلىرىنىڭ يەنە بىرىدە ئاتتىلا بىر جاسۇس تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلگەن قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ.

ئاتتىلا ئەنئەنىسى ئىتالىيدە ئۇزۇن مەزگىل دەۋر سۈرگەن، ھەتتا ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىش دەۋرىدە توساتتىنلا ئاتتىلانىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن تەڭگە پۇللارمۇ بېسىلغان. كۆمۈش ياكى مىستىن قۇيۇلغان بۇ پۇللارنىڭ ياسىلىشى سەل قوپاللىراق بولغان. كۆمۈشتىن قۇيۇلغان پۇلنىڭ ئالدى يۈزىدە ئاتتىلانىڭ رەسىمى، «ئاتتىلا، 441-يىلى، كىرال» ياكى « كىرال، 441 ـ يىلى، ئاتتىلا» دېگەن سۆز بار. ئارقا يۈزىدە بولسا ئۇستىگە «ئاچۇيلا» دەپ يېزىلغان، ئاستىغا بىر شەھەر ياكى قەلئەنىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن. مىستىن قۇيۇلغان پۇلنىڭ ئالدى يۈزىدە ئاتتىلانىڭ رەسىمى، ئۇنىڭ چۆرىسىگە «تەڭرى قىلىچى ئاتتىلا» ياكى « تەڭرى قىلىچى كىرال ئاتتىلا» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن. ئارقا يۈزىدە بولسا، بىر قېرى كىشىنىڭ شىرنىڭ ئۇستىگە مىنىپ تۇرغان رەسىمى چۈشۈرۈلگەن. بۇ مەزگىلدە ئىتالىيدە يەنە ئاتتىلانىڭ ئاكىسى بۇدانىڭ خاتىرە پۇلىمۇ قايتا بېسىلغان [44].

6. گېرمانىيە رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا

گېرمان مىللەتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرگە مەنسۇپ قەھرىمانلىق داستانلىرىدا ئۇلۇغ ئېمپېراتور ئاتتىلانىڭ نامى خېلىلا كۆپ تىلغا ئېلىنغان.

قەدىمكى گېرمان قەھرىمانلىق داستانلىرىدا ئاتتىلانىڭ سارىيىدا گېرمان پادىشاھلىرىنىڭ تۇرغانلىقى ياكى گېرمان شاھزادىلىرىنىڭ ئۆسۈپ ـ يېتىلگەنلىكى، ئاتتىلانىڭ ئىنتايىن روھلۇق، مېھرىبان، ئاقكۆڭۈل، ئېسىل ئادەم ئىكەنلىكى ئالاھىدە تەسۋىرلىنىدۇ. گېرمانىيىدە ئاتتىلانىڭ ئىسمى مىلادىيە 9-ئەسىرگە ئائىت

«ھىلدىبراند داستانى»دا تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان. لېكىن ئۇنىڭدا ئىش-ئىزلىرى رىۋايەت قىلىنمايدۇ. مىلادىيە 10 ـ ئەسىرگە ئائىت «كۈچلۈك بىلەكلىك w داستانى» دا ئاتتىلا ۋە ھۇنلار توغرىسىدا خېلى كۆپ رىۋايەت سۆزلىنىدۇ. بۇ داستاندا ئېيتىلىشىچە، ئاتتىلا ئىلگىرىكى زەپەرلىرىنى قايتا تەكرارلاش ئۈچۈن، گىبىچۇغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ تۇرغاندا، بىردىنلا نىيىتىدىن يېنىپ، ئۇنىڭ بىلەن تىنىچلىق كېلىشى ـمى ئورنىتىپ، ئۇنىڭ ئوغلى خاگىننى ئۆز ئوردىسىدا تۇرغاقلىققا ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئاتتىلا بۇرگىندلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىدۇ. ئاتتىلا ئۇلار بىلەنمۇ كېلىشىم تۈزۈپ، بۇرگۇند پادىشاھىنىڭ ئوغلى ھىلدىگوندنى تۇرغاق ـلىق ئۈچۈن ھۇنگىرىيىگە ئېلىپ كېتىدۇ. ئاتتىلا يەنە ئاچۇيتانىيا پادشاھى ئالپىخىرنىڭ ئوغلى ۋالخارۇسنى تۇرغاقلىققا ئالىدۇ. بۇ گىرمانىيە شاھزادىلىرى ئاتتىلانىڭ ئوردىسىدا ھۇنلارنىڭ مۇنتىزىم ھەربىي تەلىم-تەربىيىسى ئاستىدا ئۆسۈپ-يېتىلىدۇ. ھەمدە ئۇلار ھۇنلارنىڭ قوماندانلىرى دەرىجىسىگە كۆتۈرى ـلىدۇ. كېيىن بۇ شاھزادىلەر ئاتتىلادىن يوشۇرۇن ھالدا ئۆز دۆلىتىگە قېچىپ كېتىدۇ. ئاتتىلا ئۇلاردىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا بەكمۇ ھەسرەت چېكىدۇ.

مىلادىيە 13-ئەسىردە ياشىغان ئاۋستىرالىيىلىك ئىسمى نامەلۇم بىر شائىر تەرىپىدىن يېزىلغان «نىبۇلۇڭلار ھەققىدە قوشاق» ناملىق ئېپوستا مۇنداق ۋەقەلىك رىۋايەت قىلىندۇ: ئەتزەل (بۇ داستاندا ئاتتىلا ئەتزەل دەپ ئېلىنغان) چوڭ خانىش ئاربغقان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، خاگىن تەرىپىد ـىن ئۆلتۈرۈلگەن سىگفرىدنىڭ تۇل قالغان خانىش كىرىمخىلد بىلەن توي قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەتزەل ناھايىتى شۆھرەتلىك، قۇدرەتلىك پادىشا بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كۆپ خۇدالىق دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغاچقا، دىنىي ئايرىملىق تۈپەيلىدىن ئۆز تەلىپىنى رت قىلىنىشىدىن ئەندىشە قىلىدۇ. ئەتزە ـلىنىڭ ئەلچىسى كىرىمخىلدقا ئەتزەلنىڭ ئوردىسىدا خرىستىئان دىنغا ئېتىقات قىلىدىغان بىر قانچە قوماندانىڭ بارلىقىنى ۋە ئەتزەلنىڭ ۋاقىتسىز (خرىستىئان دىنىغا كىرگەنلەرنىڭ يۇيۇنۇپ پاكلىنىش) قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۇنى قايىل قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ يوي مۇراسىمى دەسلەپتە ۋېنادا، كېيىن ئەتزەلنىڭ پايتەختى ئەرزەلبورگدا ئۆتكۈزىلىدۇ.

كىرىمخىلد ئۆلۈپ كەتكەن ئېرى سىگفرىدنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن بۇرگۇندلار (نىبۇلۇڭلار)نى ئەتزەلبورگقا تەكلىپ قىلىدۇ. ھېچقانداق ئىشتىن خەۋىرى بولمىغان ئەتزەل قېيىن ئىنىسى ۋە سىگفرىدنىڭ قاتىلى خاگىننى ناھايىتى قىزغىن كۈتىۋالىدۇ. ئەتزەل مېھمانلارنىڭ شەرىپىگە ئەڭ ياخشى جەڭ ئويۇنلىرىنى

ئۆيۈشتۈرىدۇ. بۇ چاغدا ھۇنلار بىلەن بۇرگۇندلار ئوتتۇرىسىدا قانلىق ئۇرۇش پارتلايدۇ . ئۇرۇشتا تۇنجى بولۇپ ئەتزەلنىڭ ئاكىسى بىلۆدەل (بىلەندا ـ بۇدا) جېنىدىن ئايرىلىدۇ . مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ھۇنلار قۇربان بولىدۇ. ئەتزەل تېخىچە نىمە ئىش بولغانلىقىنى ئاڭقىرالماي قالىدۇ. كېيىن ئەتزەل ئۆز ئوغلىنىڭ خاگىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن. ئاندىن ئۇرۇشقا ئاتلىنىپ كىرىمخىلدانى ئۆلتۈرۈپ، بۇرگۇندالارنى قىرىپ تاشلايدۇ .

«نىبولۇڭ داستانى» دا يەنە ئەتزەل بېشىغا داۋاملىق دوبولغا كىيىپ يۈرەتتى، ئادەملىرىنى چوڭ بىر زالدا قوبۇل قىلاتتى، ئەتزەل ناھايىتى ئېسىل ياسالغان بىر تەختتە ئولتۇراتتى، ئەجدادلىرىنىڭ ئىش-ئىزلىرى ئويۇلغان بىر قاچىدا غىزالىناتتى، دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

كېيىنكى چاغلاردا گېرمانلار ئارىسىدا بارلىققا كەلگەن «گۇل باغچىسى»، «ئەتزەلنىڭ سارىيى» ۋە «شىكايەت» قاتارلىق داستانلاردىكى ئاتتىلا رىۋايىتى يۇقىرىدا سۆزلەنگەن «نىبۇلۇڭ داستانى» دىكى ۋەقەلىك بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

ئاتتىلا شىمالىي گېرمان مىللەتلىرىنىڭ رىۋايىتىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ئاتتىلا قەدىمكى ئىسلاندىيە تىلىدا يېزىلغان «ئېددا داستانى »دا«ئاتلى» دېگەن ئىسىم بىلەن بايان قىلىنىدۇ. بۇ داستاندا ئاتلى «ئاتتىلا»نىڭ قۇۋۇ، مەككار، مال-دۇنياغا ئامراق كىشى ئىكەنلىكى،گوت ۋە بۇرگۇندلار نىڭ قەھرىمان -لىرىنى ھەلەن بىلەن تونۇزاققا دەسسىتىپ يوقاتقانلىقى سۆزلىنىدۇ.

«ئاتلا چۇيىدا» دېگەن ئېددا خەلق ناخشىسىدا تەسۋىرلىنىشىچە، ئاتلى ئۆزىنىڭ قېينى ئىنىسى گۇننارنى دوستلىرى بىلەن بىرگە مېھمانغا تەكلىپ قىلىدۇ. ئاتلىنىڭ خانىشى گورۇدۇن ئۆز ئىنىسى گۇننارنىڭ بىرەر خەۋپكە ئۇچراپ قالماسلىقى ئۇچۇن، ئۇنىڭغا بۆرىنىڭ تۈكى بىلەن قاپلانغان بىر ئالتۇن ئۈزۈك ئەۋەتىدۇ. خاگىن گۇننارنى ئاتلىنىڭ قېشىغا بارماسلىققا دەۋەت قىلىدۇ. گۇنار ئۇنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالماي، يېقىن دوستلىرىنى ئېلىپ يولغا چىقىدۇ. ئاتلى قوشۇنى بىلەن گۇننارنى بىر قەلئەدە ساقلاپ تۇرىدۇ.گۇننار قەلئەگە كىلىشى بىلەنلا ئاتلى ئۇنى تۇتۇپ باغلاپ ئۇنى نىبۇلۇڭ غەزىنىسىنىڭ قەيەرگە يوشۇرۇلغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىشكە قىستايدۇ. گۇننار بۇنى زادىلا ئېيتمايدۇ. ئاتلى گۇننارنى بىر توپ يىلانلار ئارىسىغا تاشلاپ ئۇلارغا يەمچۈك قىلىپ بېرىدۇ. گورۇدۇن ئاتلىدىن ئىنىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۇچۇن، ئاتلىنىڭ باللىرىنى ئۆلتۈرۈپ، گۆشىنى پىشۇرۇپ ئاتلىنىڭ تامىقىغا قوشۇۋېتىدۇ. ئۇلارنىڭ باش سۆڭىكىدە ئاتلىغا شاراپ قويۇپ بېرىدۇ. ئاخىرىدا مەس

بولغان ئاتلىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ سارىيغا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ.

بۇ رىۋايەتە «ئاتلامال»دېگەن ئېپدا خەلق ناخشىسىدا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ. گوردۇن خاس خىزمەتچىسى ئارقىلىق ئىنىسىگە يامان كۆڭنىڭ يېقىنلاپ قالغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن، خەت ئەۋەتىدۇ. خەتنى ئېلىپ ماڭغان خاس خىزمەتچى يېرىم يولغا كەلگەندە، ئۇنىڭغا يېزىلغان سۆزنى ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گۇننار ئاتلىنىڭ قەلئەسىگە يېتىپ كېلىدۇ. ئاتلى ئۇنى تۇتۇپ دارغا ئاسىدۇ. گوردۇن ئىنىسىنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن ئاتلىنىڭ باللىرىنى ئۆلتۈرۈپ، گوشىنى ئۇنىڭغا يېگۈزۈۋېتىدۇ.خاگىن ئاتلى قاتتىق ئۇخلاۋاتقان چاغدا ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

بۇ رىۋايەتلەردە ھۇن ئىمپىراتورى ئاتتىلانىڭ ئۆز خانىشى تەرىپىدىن سۇيىقەست بىلەن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىدىن ئىبارەت تارىخى پاكىت بايان قىلىنغان.

«ھۆللارنىڭ ئۇرۇشى» دېگەن قەدىمكى شىمالىي گېرمان داستانىدا ئاتتىلا «ھۇملى» دېگەن ئىسىم بىلەن رىۋايەت قىلىنىدۇ. بۇ داستاندا مۇنداق سۆزلىنىدۇ : گوت پادشاھى ھەدرىكنىڭ كىچىكىدىن باشلاپلا ھۇملىنىڭ ئوردىسىدا تۇرغاق بولۇپ تۇرۇپ، ھۇملىنىڭ بىۋاستە تەربىيىسىدە ئۆسۈپ -يېتىلگەن. پادشاھ ھەدرىك ئۆلگەندىن كېيىن، خلودىر دادىسىنىڭ مىراسى ئۈچۈن گوت دۆلىتىنىڭ يېرىمىنى، ئورمانلىقلارنى، يول بويىدىكى مۇقەددەس قەبرىستانلىقلارنى ۋە دىنىستىر دەرياسىنىڭ بويىدىكى خاسىيەت -لىك تاشنى ئۆزىگە بۆلۈپ بېرىشنى ئاكىسىدىن تەلەپ قىلغان. ئاكىسى بۇنى رەت قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ھۇملى نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇن بىلەن گوت پادىشالىقىغا يۈرۈش قىلغان. ئۇرۇشتا ۋە خلودىر ھاياتىدىن ئايرىلغان.

دانىيە تارىخچىسى گىراماتكوسىنىڭ مىلادىيە 1200 -يىلى يازغان « دانىيلىكلەرنىڭ قەھرىمانلىق داستانى» نىڭ ھۇنلارغا ئائىت قىسمىدا، ئاتتىلا ھۇن دېگەن ئىسىم بىلەن بايان قىلىنىدۇ. داستاندا يېزىلىشىچە، ھۇن (ئاتتىلا) دانىيلەكلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغدا ھاياتىدىن ئايرىلىدۇ. ھۇنلارغا يەنە ھۇن دېگەن بىر كىشى قوماندان بولىدۇ. ئۇ 170نەپەر ھۇن خانلىرى بىلەن بىرلىكتە دانىيلىكلەرگە تەسلىم بولىدۇ.

مىلادىيە 13-ئەسىرگە ئائىت «تىدرىك داستانى» بولسا «نىبولۇڭ داستانى» نىڭ داۋامىدەك قىلىدۇ. بۇ داستاندا مۇنداق بىر ۋەقە بايان قىلىنىدۇ: ئاتلى پىرىز پادىشاھلىقىدىن تارتىۋالغان سۇسىك دېگەن جايدا تۇرىدۇ. ئاتلىنىڭ يېنىدا بىرىتانىيە پادىشاھى ئارتوسنىڭ تىدرىك ۋە ھۆگنى (خاگىن) ئىككى ئوغلى چىچىپ كېلىدۇ. ئاتلى ئۇلارغا بىراندېنبورگ بىلەن رېين دەرياسى بويىدىكى ئۇنىگار

ئورمانلىقنى بولۇپ بېرىدۇ. مۇناپىق ھوّگىن ئاتتىلادىن يۈز ئۆرۈپ ئۇنى غەزىنە يوشۇرۇلغان تاغقا سولاپ قويىدۇ. ئاتلى ئۇ يەردە ئاشلىقتىن قىيلىنىپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

مىلادىيە 1400-يىلى يېزىلغان بىر يىلنامىدە رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئاتتىلا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ بەزىلىرى ئەنگلىيە، بەزىلىرى ئىسپانىيە بىلەن ئىتالىيىگە كۆچۈپ كېتىدۇ. ھۇن ۋە گوتلارنىڭ خانلىق تەختىگە گوت پادىشاھى تىدرىك چىقىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان گېرمان مىلەتلىرى رىۋايەتلەردە ئاتتىلا ئىككى خىل خارەكتىردە تەسۋىرلەنگەن. جەنۇبىي گېرمان رىۋايەتلىرىدە ئاتتىلا رەھىمدىل، ئاق كۆڭۈل، ياخشى نىيەتلىك كۆتىرەڭگۈ روھلۇق، خۇش تەبىيەتلىك پادىشاھ سۈپىتىدە خاراكتېرلەنسە، شىمالىي گېرمان رىۋايىتىدە قانخور، زالىم، قۇۋ-ھىلىگەر، مال- دۇنياغا ئامراق پادىشاھ سۈپىتىدە خارەكتېرلەنگەن.

7 . ھۇنگىر رىۋايەتلىرىدىكى ئاتتىلا

مىلادىيە 2-ئەسىردىن باشلاپ، فىن-ئۇغۇر تىللىرى ئائىلىسىگە مەنسۇپ ماجارلار (ئەسلى ئاتىلىشى مانسى-ماگيى، ئۇلار تۈركىي تىللىق مىللەتلەر بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن، تۈركچە ‹ئەر (ئار)› قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئۇلارنىڭ نامى ماجار دېگەن نامدا ئاتىلىدىغان بولدى) ھۇنلار بىلەن ئالاقىدە بولۇپ، ھۇنلارنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان. مىلادىيە 374-يىلى ھۇنلار ئىتىل دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ياۋروپاغا كۆچكەندە، ئەسلى جايلىرىدا تۇرۇپ قالغان بىر قىسىم ھۇنلار ماجارلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن. ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ماجارلار ھۇنلارغا قارىغان. مىلادىيە 469-يىلى ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۇنلار -نىڭ زور كۆپچىلىكى ئاتتىلانىڭ كىچىك ئوغلى ئىرنەكنىڭ رەھبەرلىكىدە قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە بۇ جايلارغا يېقىندىن ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان ئون ئۇغۇرلارنىڭ ئىچىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئون ئۇغۇرلار يەنە «ھۇنوغۇر» دەپ ئاتالغان. مىلادىيە 8- ئەسىرگە كەلگەندە، ئىتىل دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى بويلىرىدىكى

ماجارلار جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، ھۇنئوغۇرلارنىڭ تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. نەتىجىدە ماجارلار تۈركلىشىشكە باشلىغان. بۈگۈنكى ھۇنگىرلار مانا شۇ ئون ئوغۇر، ھۇن ۋە ماجارلارنىڭ ئۆز-ئارا قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن بولغاچقا، ئۇلار ئاتتىلانى ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ داھىسى دەپ قاراپ كەلمەكتە. شۇڭا ھۇنگىرلار ئارىسىدا ئاتتىلاغا ئائالغان نۇرغۇن رىۋايەتلەر ۋە تارىخى ئىزلار كۆپ ساقلانغان.

مىلادىيە 9-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يېزىلغان «ھۇنگىر قەھرىمانلىق داستانى» دا ھۇنگىر خانى ئارپات ئاتتىلانىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇنىڭغا ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزى قىسمى بولغان ھۇنگىرىيە مىراس قىلىنغان، ئارپات مانا مۇشۇ يەردە تەختتە ئولتۇراتتى، دەپ رىۋايەت قىلىنغان.

ھۇنگىر تارىخچىسى ئانوسىنىڭ رىۋايىتىگە قارىغاندا، ئاتتىلا دوناي دەرياسى بويىدىكى ئوكۇېنكوم (بۇداپىشت) نى ئۆزگەرتىپ، مۇستەھكەم سېپىللار بىلەن قورشاپ پايتەخت قىلغان، گېرمانلار ئۇنى ئەتزەلبورگ دەپ ئاتىغان.

مىلادىيە 12-14-ئەسىرلەردە ھۇنگىرىيىدە كىشىلەر ئارىسىدا ئاتتىلا، ئاتىلا، ئەتخەلە، ئەتەلە، ئەتىلا دېگەن كىشى ئىسىملىرى ناھايىتى كۆپ قويۇلغان، ھەتتا بۇ خىل ئىسىملار ھۇنگىرلار ئىچىدە بۈگۈنكى كۈنىدىمۇ كەڭ قويۇلماقتا. سومۇگى ۋىلايىتىدىكى ئاتالا (ئاتىلا) دېگەن يېزا-كەنت نامى، ئاتتىلا دېگەن ئىسىمنىڭ يەر نامى سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئارپات خاندانلىقىدا ئاتتىلا خاتىرە-ئەنئەنىسى ناھايىتى كۈچلۈك ئەۋج ئالغان. بۇنى ئارپات خاندانلىقىنىڭ غەزنىسىدە ساقلانغان «ئاتتىلا قىلىچى» ياكى بۇ خاندانلىقنىڭ ئاتتىلا جەمەتىدىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش مەقسىتىدە يېزىلغان «ئاتتىلا شەجەرىسى» تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئاتتىلا شەجەرىسى مىلادىيە 11-ئەسىردە ياشىغان ئىسمى نامەلۇم بىر ھۇنگىر تارىخچىسى تەرىپىدىن تۈزگۈزۈلگان. ناھايىتى كۆپ ئالىملار تەتقىقات ئېلىپ بارغان بۇ شەجەرە تۆۋەندىكى ئىسىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1-نوھ، 2-يافەس، 3-تانا، 4-نەمبۇرۇت، 5-ھۇنور، 6-بور، 7-داما، 8-كەلەد، 9-كەۋە، 10-كەئار، 11-بەلەر، 12-قادار، 13-ئوزمار، 14-فاركاس، 15- بوندوفارد، 16-بوكەن، 17-ساناد، 18- بۇدلى، 19-بەزتۇر، 20-مىكە، 21-مىسكە، 22-ئومپوت، 23-كۆلسە، 24-لەۋەنتە، 25-لىل، 26-زامۇر، 27- زامبۇر، 28- بولۇگ، 29- بولسۇ، 30-زولتا، 32- بەرەند، 31- كادسا، 33-ئوپوس، 34- ئەسىھ، 35-سىنرەمەن، 36-تۇردا، 37- بەندەگۈز، 38-ئەتخەلە ياكى ئاتتىلا، 39-سابا، 40-ئىد، 41-ئۈگيەك، 42-ئېلود، 43-ئالماس قاتارلىقلار. نېمىس

خەنزۇشۇناسى ف. ھىرت بۇ شەجە -رىنى مۇقەددەس كىتابتىنى ئېلىنغان دەسلەپكى تۆت ئىسمدىن باشقىسىنى مۇھىم ۋە ئىشەنچلىك دەپ قاراپ، خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرلەنگەن ھۇن ھۆكۈمدارلىرى شەجەرسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى ئالغا سۈرۈلگەن. ف. ھىرت ئاتتىلا ۋە ھۇنلارنىڭ شەجەرىسىنى مۇنداق كۆرسەتكەن.

1 . تۈمەن =بودلى
2. باتۇر = باكتۇر = بەزتۇر
3. قايۇق = مىكە
4. ئىچىغسە = مىسكە
5. قۇتىقۇ = ئومپود
6. غۇلىقۇ = كۈلسە
7. شۇلۇچانچۇ = لەۋەنتە
8 . چىچى =لىل

ف. ھىرتنىڭ بۇ قارشىنى ۋ.رادلوۋ، ز.پ.بورۇي ۋە ئى.كرائۇس قاتارلىق نۇپۇزلۇق ئالىملار ئېتىراپ قىلغان.لېكىن، بۇنىڭغا قارشى چىققۇچى ئالىملارمۇ ئاز ئەمەس.

ھۇنگرىيەدە ئاتتىلا ھەققىدىكى تارىخى رىۋايەتلەر كىرال لاسزوIV دەۋرىدە (مىلادىيە 1272-1290-يىللار) ناھايىتى كەڭ تارقالغان. لاسزونىڭ ئوردا تارىخچىسى سىمون تەرىپىدىن مىلادىيە 1282-1884-يىللاردا يېزىلغان «ھۇنگىر يىلنامىسى» دېگەن ئەسەردە، ئاتتىلا ھۇنگىرلاشتۇرۇلغان شەكىلدە مۇنداق رىۋايەت قىلىدۇ: ئاتتىلا ئوتتۇرا بويلۇق، بۇغداي ئۆڭلۈك، قاراكۆزلۈك، گۈرەنلىك، ناھايىتى مەغرۇر، ئەقىل- پاراسەتلىك، كۈچ-قۇۋۋەتكە تولغان، قورال-ياراقلىرى ئىلغار، چىدىر ۋە كىيىم-كېچەكلىرى ئىنتايىن پاكىز كىشى بولغاچقا، يات ئەللەرنىڭ پادىشاھلىرىمۇ ئۇنى ئىنتايىن ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ. ئاتتىلا ئۆزىنىڭ پايتەختى سىچامبىرا (ئوكۇئىبىنكوم) دىن قوشۇن تارتىپ، يول بويى ئالدىغا ئۇچرىغان شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇدۇل ستراسبورگقا يېتىپ بارىدۇ، ئاندىن جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، فرانسىيىنىڭ بىر قانچە شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، كاتولونىيە چىگرىسىغىچە بارىدۇ. ئاتتىلا كاتولونىيە قوشۇنىنى ئىككى قىسىمغا ئايرىپ، بىر بۆلىكىنى ماراكەش سۇلتانى ئەمرىل مۆمىننىڭ ئۈستىگە ئاتلاندۇرىدۇ، بۇ

چاغدا غەربىي رىم قوماندانى ئائېتوس خۇددى كەلكۈن سۇدەك ھەيۋەت بىلەن ئاتتىلا ئۇستىگە قوشۇن تارتىپ كېلىدۇ. ئۇرۇش پارتلايدۇ. ئاتتىلا ئائېتوسنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىدۇ. ماراكەشكە ئەۋەتىلگەن قوشۇن ۋاقتىدا قايتىپ كەلمىگەچكە، ئاتتىلانىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ، كاتولونىيىدە تۇرۇپ قالىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ يەر «سىپان» (ھۇنگىرچە سىپان سۆزى ۋلى دېگەن مەنىدە) دېگەن ھۇن قوماندانىنىڭ ئىسمىدىن ئېلىنىپ ئىسپانىيە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاتتىلا فرانسىيەنى بېسىپ ئۆتۈپ، كۆلنگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇ يەردە ئورسۇلا ۋە ئۇنىڭ 11 مىڭ كېنىزىكىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزىدۇ. دانىيە، نورۋېگىيە، لىتۋا ۋە فىروسىيىنى ئىگىلەپ، ھۇنگىرىيىگە قايتىدۇ. ئاتتىلا ئۇرۇشتىن قايتقاندىن كېيىن، ئاكىسى بۇدانىڭ ئۆزى يوق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، سىچامبىرانى بۇداۋارا دەپ ئاتىۋالغان گۇناھى ئۈچۈن ئۇنى ئۆلتۈرىۋېتىدۇ، ئاتتىلانىڭ غەزىپىدىن قاتتىق قورققان گېرمانلار بۇ يەرنى «ئەتزەلبورگ» دەپ ئاتايدۇ. ھۇنگىرلار بۇنىڭغا ئەمەل قىلماي يەنىلا «بۇداۋارا» دەپ ئاتاۋېرىدۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئاتتىلا ئىتالىيىگە يۈرۈش قىلىدۇ. ئۇ ئاچۇيلا شەھىرىدىن تۇرنىلارنىڭ باشقا شەھەرگە قاراپ ئۇچۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، شەھەرنى تېزلا ئىگىلەيدۇ. ئاچۇيلا شەھەر خەلقى شەھەرنى تاشلاپ كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن، ۋېنىتسىيىنى بەرپا قىلىدۇ. راۋىنانىڭ ئېپىسكوپى ئاتتىلانى رىم شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئۈندەيدۇ. ئاتتىلا رىم شەھىرىگە يۈرۈش قىلىپ يېرىم يولغا كەلگەندە پاپا بىلەن ئۇچرىشىدۇ، پاپا ئاتتىلادىن قوشۇن چېكىندۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئاتتىلا قايتىپ بېرىپ راۋىنا ئېپىسكوپىنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ. ئاتتىلا پانونىياغا يۈرۈش قىلىپ بارغاندا، باكترانلار پادىشاھلىقىنىڭ تەڭداشسىز گۈزەل مەلىكىسى مىكولت ئاتتىلاغا ياتلىق قىلىنىدۇ. توي كېچىسى ئاتتىلا ھەددىدىن زىيادە كۆپ شاراب ئىشكەچكە، بۇرنىدىن توختىماي قان ئېقىپ، گېلى قانغا تولۇپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ. مىلادىيە13-، 14-ئەسىرلەردە رومانتىك تۈسنى ئالغان رىۋايەتلەر ياۋروپادا ناھايىتى كەڭ تارقىلىشقا باشلاپ، ھەر قايسى مىللەتلەر ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئۆزى خالىغان شەكىلدە ھۇنلارغا ۋە ئاتتىلاغا باغلىغان. دانىيە تارىخچىسى گىراماتىكوس مىلادىيە 1200-يىلى يازغان «دانىيەلىكلەرنىڭ قەھرىمانلىق داستانى» مۇشۇ مەقسەتتە يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مىلادىيە 13-ئەسىردە يېزىلغان «لىخ-ھۇنگىر يىلنامىسى»مۇ ئالاھىدە دىققەتنى تارتىدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭدا جەنۇبى سىلاۋيانلار بولۇپمۇ خورۋاتلارنىڭ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ئاتتىلا ھېكايىسى بايان قىلىنىدۇ. بۇ ئەسەردە ئاتتىلا ھۇنگىر پادىشاھى سۈپىتىدە ۋە

ئاچۇيلا دېگەن نامدا سۆزلىنىدۇ.

ئاچۇيلا پۈتۈن دۇنيانى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، شىمالىي تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، لىتۋان، دانىيە، ئىسلاندىيە قاتارلىق ئەللەرنى ئىشغال قىلىپ، كۆلىنگە باردۇ، ئۇ يەردە ئورسۇلار بىلەن ئۇنىڭ 11مىڭ كىنىزىكىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاۋستىرىيىگە يۈرۈش قىلىدۇ. بۇ چاغدا بىر مالائىكە ئۇنىڭغا ئەۋلىيالار توپلاشقان جاي راۋاناغا بېرىپ، ئۇ يەردىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خورۋات – سلوۋان پادشاھى كازىمىرنىڭ ئۆچىنى ئېلىشنى تاپىلايدۇ. ئاچۇيلان شۇ ھامان ۋېنىتسىيىگە ئاتلىنىپ،ئۇ يەردە ئۆزىنىڭ ئىسمى قويۇلغان ئاچويلان شەھىرنى بىنا قىلىدۇ. ئاچۇيلا، خورۋات ـسلوۋانىيە چېگىرسىغا بېرىپ، كازىمىرنى ئۆلتۈرگەن خورۋات- سلوۋانلار پادىشاھلىرنى مەغلۇپ قىلىپ،ھۇنگر ئەرلىرنى خورۋات- سلوۋانلارنىڭ ئاياللىرى بىلەن توي قىلىشقا بۇيرۇيدۇ. ئاچۇيلان ئۆزىمۇ سلوۋان پادىشاھى ـنىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاچۇيلا ھۇنگرىيىگە قايتىپ كېلىدۇ. ئاچۇيلا تۆتىنچى ئوغلى كولۇمانى خورۋات مەلىكىسىگە ئۆيلەندۈرىدۇ. كۇنۇماننىڭ ئوغلى بىلا دادىسى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاچۇيلا شەھىرگە بېرىپ، يۇنان ئىمپېراتورىنىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدۇ. بىلا ئۇنىڭدـ ـىن گىزا ئىسىملىك بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرىدۇ. ئۇنىڭ لىخ مىللىتىدىن بولغان ئايالى ئادېلخد ھۇنگرلارنى خرىستىئان دىنغا كىرگۈزىدۇ.

ھەققىي تارىخى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا،خورۋاتىيىنىڭ ھۇنگرىيىگە قوشۇۋېلىنىش كىرال لاسزو ۋە كالمان دەۋرىدە ئېلىپ بېرىلغان. يىلنامىنىڭ ئاپتورى ھۇنگر - خورۋات خانىدان مۇناسىۋىتىنىڭ قەدىمىي تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، بۇ ۋەقەنى ئاتتىلانىڭ نامىغا باغلاپ رىۋايەت قىلغان.

ھۇنگر تارىخچىسى جانۇس مىلادىيە 1488-يىلى يازغان «ھۇنگر يىلنامىسى» دېگەن ئەسەر، ھۇنگرلاردىكى ئاتتىلا رىۋايىتىنىڭ تەرەققىياتىدا ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. جانۇس بۇ ئەسەردە ئاتتىلا رىۋايىتىگە يېڭى مەزمۇنلارنى قوشقان ۋە باشقا مەنبەلەردىكى يېڭى رىۋايەتلەرنى كىرگۈزگەن. ئېلىپ ئېيتساق، بۇ ئەسەردە خاتىرلەنگەن ئەۋلىيالار رىۋايىتىدە مۇنداق سۆزلىنىدۇ: ئورلېئاندىن كاتولونىيىگە قاراپ يولغا چىققان ھۇنلار بىر ئەۋلىيا ـنى تۇتۇۋېلىپ، ئۇنى ئاتتىلانىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىدۇ. ھەممە ئىشلاردىن ئالدىن بىشارەت بەرگۈچى بۇ ئەۋلىيا كىشىدىن ئاتتىلا كاتولونىيە ئورۇشىنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى سورايدۇ. ئەۋلىيا ئاتتىلاغا: «پۈتۈن مىللەتلەرنىڭ ئىگىسى، قۇدرەتلىك تەڭرى دۇنيا ھاكىمىيىتىنىڭ

قىلىچنى ھازىر سىپنىڭ قۇلۇڭغا تۇتقۇزدى، سەن تەڭرىنىڭ قامچىسى، تەڭرى يولىدىن ئازغانلارنى سەن ئارقىلىق جازالايدۇ، ئەمما تەڭرى خالىغان ۋاقىتتا بۇ قىلىچنى سىپنىڭ قۇلۇڭدىن ئېلىپ باشقا بىرىنىڭ قولىغا تۇتقۇزىدۇ. بىلىشىڭ كېرەككى، بۇ قىيتمقى ئۇرۇشتا سەن غەلىبە قىلالمايسەن. ئەمما، بەلگىلەنگەن ۋاقىتتىن بۇرۇن بۇ قىلىچ سىپنىڭ قولۇڭدىن چۈشمەيدۇ. ھۆكۈمرانلىقىمۇ ئاخىرلاشمايدۇ» دېيدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئاتتىلا ئۆزىنى «تەڭرى قامچىسى» دەپ ئاتايدۇ.

كىرال ماتىياس دەۋرىدە (1458-1490-يىللار) ھۇنگىرىيىدە ئاتتىلاغا چوقۇنۇش دولقۇنى كەڭ ئەۋج ئالغان. كىرال ماتىياس ئۆزىنى «ئاتتىلاII» دەپ ئاتىغان. ئۇ ھۇنگىر تارىخىنى يازغان ئوردا تارىخچىسى بونفىنگە كىتابىنىڭ ئاتتىلاغا ئائىت قىسمىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشنى تاپىلىغان. جانۇس ۋە بونفىنىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئاتتىلا ھەققىدىكى مەلۇماتلار ھۇنگىر مىللىتىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىگە تارقىلىپ كىرگەن. بۈيۈك ھۇن ئىمپىراتورى ئاتتىلا -نىڭ دراماتىك ۋەقەلەرگە ئىنتايىن باي بولغان ھاياتىنى يورۇتۇش ئۈچۈن، يازغۇچى-شائىرلار قولىغا قەلەم ئېلىپ ئۇنى مەدھىيىلىگەن، تارىخچىلار ھۇنگىر ۋە لاتىن تىللىرىدا نۇرغۇنلىغان تارىخي ئەسەرلەرنى يازغان. بەزى باي كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىدە ئاتتىلا دەپ ئاتىلىدىغان نەيزە-قالقان، قىلىچ ۋە باشقا نەرسىلەر ساقلانغان. ھۇنگىرلار يەنە ئاتتىلانىڭ قەبرىسىنى ئىزدەشكە كىرىشىپ، مىلادىيە 1799-يىلى تېپىلغان بىر قەبرىنى ھازىرغا قەدەر ئاتتىلانىڭ قەبرىسى، دەپ قاراپ كەلمەكتە.

19-ئەسىر رومانتىزىم ئەدەبىياتىدا، بۈيۈك ئۇلۇغ شائىر ژ.ئارانىينىڭ ئاتتىلا دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ھاياتىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان شېئىر ۋە داستان -لىرى، شۇنداقلا خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن ھېكايە-چۆچەك ۋە مەسەللەر ئاتتىلا رىۋايىتىگە تېخىمۇ جانلىق ۋە تېخىمۇ رەڭدار مەزمۇن قوشتى. ھۇنگىرلار ئارىسىدا تا بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئاتتىلا توغرىسىدا نۇرغۇن رىۋايەتلەر توقۇلۇپ تۇرىدۇ. ھۇنگىرلار نۇرغۇنلىغان يەر-جاي، دەريا-جىلغىلار، تاغ-ئېدىرلىقلار ۋە شەھەر-قەلئەلەرنىڭ نامىنى ئاتتىلا ۋە ھۇنلارغا باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. مەسلەن: ئاتتىلانىڭ چوڭ خانىشى رېكانى رېكاس يېزىسىغا ياكى رېكاس جىلغىسىغا دەپنە قىلىنغان، ئەتەلكا (ئەتەلە-ئاتتىلا، كا-قارارگاھ) دېگەن جاينى ئاتتىلانىڭ پايتەختى، دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئاتتىلا ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئۇزۇن ساقاللىق بىر كىشىنىڭ دېگىنى بويىچە، قىلىچنى سانجىغان يەردىن سۇ چىقىپ، كىسبودزا

جىلغىسى شەكىللەنگەن، ئاتتىلا مەغلۇپ قىلىپ ئۆلتۈرگەن ئەسكەرلەرنىڭ قېنىدىن سودا كۆلى شەكىللەنگەن، ئاتتىلا توققۇز خانىشى ئىچىدە بىرىنىڭ ئەتكەن تاماقنى ياقتۇرمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ خانىش ئاتتىلاغا زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرگەن، دېگەنگە ئوخشاش رىۋايەتلەر ھۇنگىرلار ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ يۈرمەكتە.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ياۋروپا رىۋايەتلىرى ئىچىدە ھۇن، شەرقىي رىم، جەنۇبىي گېرمان ۋە ھۇنگىر رىۋايەتلىرىدە ئاتتىلانىڭ بۈيۈك سىماسى ۋە ئۇلۇغ تارىخىي پائالىيەتلىرى رېئاللىققا ماس ھالدا سۆزلەنسە، باشقا رىۋايەتلەردە بولسا، ئاتتىلا مەغلۇبىيەتچى شەخس سۈپىتىدە بايان قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى چۈشىنىشكە بولىدۇكى، ھۇنلار ۋە ئاتتىلا تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ، ئېغىر باج-سېلىق تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلىنغان ياۋروپالىقلار، ھۇنلارغا چىش-تىرنىقىغىچە ئۆچ بولۇپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ياۋروپاغا تارقاتقان مەدەنىيىتى، ئۇلارنىڭ ياۋروپا تارىخىدىكى تۇتقان ئورنى ۋە رولىغا كۆز يۇمۇپ، ئەمەلىي ھاياتتا قولغا كەلتۈرەلمىگەن ئارزۇ-ئارمانلىرىنى پەقەت ھېكايە-رىۋايەتلىرىدىلا ئىشقا ئاشۇرۇپ، ھۇنلار ۋە ئاتتىلا ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان مەزمۇننى تەسۋىرلەيدىغان نۇرغۇن رىۋايەتلەرنى توقۇپ چىقىرىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ تارىختىكى ئاجىزلىقىنى يوشۇرماقچى بولغان.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، ياۋروپا رىۋايەتلىرىدە ئاتتىلانىڭ نۇرغۇن شەھەرلەرنى سالدۇرغانلىقىمۇ سۆزلىنىدۇ. شىمالىي ئىتالىيىدىكى شەھەرلەرنىڭ ۋەيران قىلىنغاندىن كېيىن قايتا قۇرۇ -لۇشى، ئوكۋېنكوم خارابىسىنىڭ قايتا تۈزەشتۈرۈلۈشى ئاتتىلاغا مەنسۇپ قىلىنىدۇ. بۇلۇپمۇ، ئىتالىيىلىكلەر بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇدىنە شەھىرىنى ئاتتىلا سالدۇرغان ۋە بۇ شەھەرگە ئۆزىنىڭ بىر قوماندانىنىڭ ئىسمىنى قويغان، دەپ قارايدۇ. ئۇلار يەنە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىن قالغان بىر كونا قەلئە -نى «ئاتتىلا قەلئەسى» دەپ ئاتايدۇ. مىلادىيە 12-ئەسىرگە ئائىت بىر مەنبەگە ئاساسلانغاندا، ياۋروپادا «ئاتتىلا كۆۋرۈكى» دەيدىغان بىر كۆۋرۈك بولغان. يەنە شۇنداق بىر ھەقىقەت باركى، ئاتتىلا رىۋايەتلەردە ئېيتىلغىنىدەك ئۇنداق بۇزغۇنچى-ۋەيران قىلغۇچى شەخس ئەمەس ئىدى. بۇنىڭغا ئۇنىڭ ياۋروپادا ھويۇم، ھۇگنىيە، ھۇگنىياكوم، سۇبھۇگنىياكوم ۋە ھۇنۇنىيا دېگەن شەھەر، قەلئە ۋە يېزا-قىشلاقلارنى بىنا قىلدۇرغانلىقى ئىسپات بولىدۇ[45].

تۆتىنچى باب
ھۇنلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى

1. ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى

ئاتتىلانىڭ چوڭ خانىشى ئارىغقاندىن ئەلەك، دەڭگىزىك ۋە ئىرنەك دەيدىغان ئۈچ ئوغلى بولغان. ئاتتىلا ھايات چېغىدا چوڭ ئوغلى ئەلەكنى ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا بىلگە خان قىلىپ تەيىنلىگەن. دەڭگىزىكنى بولسا قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان بىتتۇغۇرلارغا خان قىلىپ تەيىنلىگەن.

مىلادىيە 453- يىلى ئاتتىلا ئالەمدىن ئۆتكەندە، ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەخت تالىشىش ماجىراسى كۆتۈرۈلدى.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك پالچىلارنىڭ سۆزىگە ئىشەنگەن ئاتتىلا چوڭ ئوغلى ئەلەكنى تەخت ۋارىسلىقىدىن قالدۇرۇپ،ئورنىغا ئىرنەكنى ۋارىس قىلىپ تەيىنلىگەن. تەخت ۋارىسلىق ئورنىدىن ئايرىلىپ قالغان ئەلەك ئاتتىلا ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلەنلا تەختكە چىقىشقا تەرەددۇت قىلغان.بۇ چاغدا بۇ چاغدا ئاتتىلانىڭ كىچىك ئوغلى ئىرنەكمۇ دادىسىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە خانلىق تەختكە چىقىشتا چىڭ تۇرغان ئاكا-ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش ئۇرۇشى پارتلىغان. ھۇنلارنىڭ ئىچكى زىدىيىتىدىن پايدىلانغان قارام مىللەتلەرمۇ ھۇنلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ چىققان. مۇشۇنداق مۇرەككەپ ۋەزىيەت ئاستىدا، ئاتتىلانىڭ چوڭ ئوغلى ئەلەك ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىگە چىققان. ئەلەك مىلادىيە 454- يىلى،ھۇنلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن گېپىدىلار بىلەن ھازىرقى ئاۋستىرىيىدىكى نىدا دېگەن جايدا ئۇرۇش قىلىۋا -تقان چاغدا ھاياتىدىن ئايرىلىدۇ.ئورنىغا ئىنىسى دەڭگىزىك ھۇن ئىمپېرىيىسى -نىڭ تەختىگە چىقىدۇ. دەڭگىزىك ناھايىتى جەسۇر كىشى بولسىمۇ،لېكىن سىياسىي ئىشلاردا ئانچە ھوشيار ئەمەس ئىدى. ئۇ ئىمپېرىيىنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن بىر تەرەپتىن شەرقىي گوتلار بىلەن، يەنە بىر تەرە -پتىن رىم ئىمپېرىيىسى بىلەن ئۇرۇش قىلغان. مىلادىيە 469-

يىلى، دەنگىز ـ بىك شەرقىي رىم بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغدا، شەرقىي رىمنىڭ بىر ئەسكىرىنىڭ ئۇنىڭ ئارقا تەرىپىدىن كېلىپ تۇيۇقسىز ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈشى بىلەن ھاياتىدىن ئايرىلغان. دەنگىزىكنىڭ كاللىسى كونىستانتىنىپولغا ئېلىپ كېلىنىپ سازايى قىلىنغان.

مىلادىيە 469-يىلى دەنگىزىك ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ھۇن ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىپ كېتىپ، ھۇنلارنىڭ بىر قىسمى غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قوبۇل قىلغان، يەنە بىر قىسمى بولسا ئىرنەكىنىڭ باشچىلىقىدا قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا سۈرۈلگەن. شۇنداق قىلىپ، مىلادىيە 374-يىلى قۇرۇلۇپ ياۋروپا خىرىستىئان دۇنياسىنى دەھشەتلىك تەھدىت ئىچىدە قويغان ھۇن ئىمپېرىيىسى، مىلادىيە 469-يىلى ھوقۇق تالىشىش ۋە دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمى نەتىجىسىدە، تارىخ سەھنىسىدىن غۇلاپ چۈشتى.

2. ھۇنئۇغۇر خانلىقى

ئوتتۇرا ئاسىيا بوز قىرلىرى بىلەن بۇنىڭ تەبىئىي ھالدىكى داۋامى بولغان شەرقىي ياۋروپا بوز قىرلىرى تارىخنىڭ قەدىمكى دەۋرلىرىدىن بېرى، تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ كۆچۈش ۋە ئۆز-ئارا قوشۇلۇپ كېتىشىدىغان سەھنە بولۇپ كەلگەن. بۇ يەردە تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ نۇرغۇن خانلىقلىرى قۇرۇلۇپ، مەدەنىيىتى ياۋروپاغا كېڭەيگەن. مىلادىيە 2-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ھۇنلارنىڭ مەركىزىنىڭ غەربكە قاراپ يۆتكىلىشى بىلەن، ھۇنلار ئالانلارنىڭ زېمىنى ئىشغال قىلىپ، كاسپىي دېڭىزنىڭ شىمالىغا قاراپ ماكانلاشقان. مىلادىيە 374-يىلى ھۇنلار دون دەرياسىنى بېسىپ ئۆتۈپ ھازىرقى ھۇنگرىيىنى مەركەز قىلغان ھالدا ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. بۇ ئىمپېرىيە بىر ئەسىر (95 يىل) ھۆكۈم سۈرۈپ، ياۋروپا خىرىستىئان دۇنياسى تارىخىدا چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان. ھۇنلاردىن كېيىن، ئۇغۇرلار-ئۇيغۇرلار، سابىرلار، ئاۋارلار، ھازارلار، پەچەنەكلەر، ئۇغۇزلار ۋە قومانلار-قىپچاقلار بىر-بىرىنىڭ كەينىدىن شەرقىي ياۋروپاغا كۆچۈپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ۋە مەركىزى ئاسىيادا ياشاپ كەلگەن، قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى. بۇ تارىخ، ئارخېئولوگىيە، تىل ۋە ئانتروپولوگىيىلىك تەتقىقاتلاردىمۇ داۋاملىق

تۆردە ئىسپاتلانماقتا.

ئېلىمىز ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخى يالغۇز ئوتتۇرا ۋە مەركىزى ئاسىيا دائىرىسى بىلەنلا چەكلەنگەن ئەمەس. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى يەنە جۇغرا ـ پىيلىك ۋە تارىخي ئۆزگىرىشلەر ھەم باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلى، ئوتتۇرا ۋە مەركىزى ئاسىيادىن باشقا جايلارغىمۇ كۆچۈپ بارغان.

ئۇغۇر، يۇغۇر ۋە ئۇيغۇر دېگەن ناملار ئوخشاش بىر سۆزنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىدىن ئىبارەت بولۇپ،① ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى كەڭ رايونلارغا بىزگە تارىختا مەلۇم بولغان ياكى بولمىغان دەۋرلەردە تۈرك دېگەن نامنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن سۆز ئىدى. ئېلىمىز مەنبەلىرىدىمۇ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000-يىللاردا «鬼方» (گۈيفاڭ) دەپ ئاتالغان بىر خەلقنىڭ شىما ـ لىي جوڭگو ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى خاتىرلەنگەن. تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە «鬼» خېتىنىڭ «غۇر» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى. گۈيفاڭلار كېيىن «义渠» (يىچۈي) دەپ ئېلىنغان. بۇنىڭمۇ «ئۇغۇر» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى. ② «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «غۇر» ماددىسىدا: «ئۇغۇر دېگەن سۆز قىسقىراپ، ‹غۇر› دېگەن شەكىلگە كەلگەنگە ئوخشاش، ئۇغۇز سۆزىمۇ قىسقىراپ ‹غۇز› شەكلىگە كەلگەن. ھەر ئىككىسى ئوخشاش بىر مەنبەدىن كېلىپ چىققان. بۇ ئىككى سۆزنىڭ قايسىسىنىڭ ئۇزاق تارىختا ئىگە ئىكەنلىكى توغرىسىدا بىر نېمە دېيىش قىيىن» ③ دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدىن شۇنداق چۈشەنچىگە كېلىشكە بولىدۇكى، قەدىمكى خەنزۇ تارىخچىلىرى جوڭگونىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالىدا ياشايدىغان مىللەت تۈركۈمىنىڭ ئۆزىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتايدىغانلىقىدىن خەۋەردار ئىدى.

ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، قەدىمدە ئۇيغۇرلارنىڭ تارقالغان جايلىرى ناھايىتى كەڭ ئىدى، غەربىي④ ئۇيغۇرلار بولسا ئۇغۇر ۋە ئۇغۇزدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈركۈمگە ئايرىلغان. ئۇلار بىر-بىرىدىن ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىردىن ئىلگىرى ئايرىلىپ چىققاچقا، ئۇلارنىڭ تىلىدا بەزى تاۋۇش پەرقلىرى شەكىللەنگەن. ئەڭ ئۆچۈق پەرق دەل ئاناتۈركچىدىكى «ز» تاۋۇشىنىڭ ئۇغۇرلارنىڭ تىلىدا «ر» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىش ھادىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇغۇر تىلى شىۋىسىدىكى يەنە بىر پەرق بولسا سۆز بېشىدىكى «ي» تاۋۇشى كۆپىنچە «د» تەلەپپۇز قىلىناتتى. مەسىلەن: يىلان-دىلوم دېگەنگە ئوخشاش.

كاسپىي دېڭىزىغا قۇيۇلىدىغان يايىق دەرياسىنىڭ نامىنى قەدىمكى گېرېك جۇغراپىيەچىسى پىتولومىنىڭ «دايىخ» دېگەن شەكىلدە يازغانلىقى، ئۇغۇرلارنىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى ئەسىرلەردىلا ئىتىل دەرياسىغا قەدەر بولغان رايونلاردا ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

شەرقىي رىم تارىخچىسى پىرىسكوسىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئۇغۇرلار ياۋروپاغا كۆچۈشتىن بۇرۇن، ئۆزىنىڭ ئەسلى ماكانلىرىدا ئۈچ چوڭ تارماققا بۆلۈنۈپ ياشىغان. ئۇلارنىڭ شەرقىي تارمىقى جەيھۇن-چۇ دەرياسى بويلىرى، تارباغاتاي تاغلىرى ۋە چالقار كۆلى ئەتىراپلىرىدا ياشايدىغان بولۇپ، ئۇلار ئون ئۇغۇرلار دەپ ئاتالغاندى. بۇلارنىڭ مىلادىيە 350-يىللاردا سوغدىچە باكات دېگەن نامدا ئاتالغان بىر شەھىرىنىڭ بولغانلىقى مەلۇم.

ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تارمىقى ئۇتۇرغۇرلار دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇلار بۈگۈنكى قازاق-قىرغىز دالىسى ۋە ئەمبا دەرياسى بويلىرىدا ياشايتتى. غەربىي تارمىقىغا مەنسۇپ بولغان قۇتۇرغۇر ۋە سارىغۇرلار ئىتىل دەرياسى بويلىرىدا ياشايتتى.

ئۇغۇرلارنىڭ ئۆز قېرىندىشى ئوغۇزلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ غەربكە قاراپ كېڭىيىشى نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ شىۋىسى «غەرب تۈركچىسى» بولۇپ شەكىللەندى. بۇ تىل شىۋىسىنىڭ «شەرق تۈركچىسى»دىن پەرقى «ز» تاۋۇشىنىڭ «ر»غا ئۆزگىرىشى ئىدى. بۇ خىل تىل خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ 5-توم، 401-بېتىدە ئۇيغۇر قەبىلىرىنىڭ نامى مۇنداق كۆرسىتىلگەن:

شەرق تۈركچىسى: غەرب تۈركچىسى:

ئۇغۇز ئوغۇر
ئون ئوغۇز ئون ئوغۇر
ئوتتۇز ئوغۇز ئۇتۇر غۇر
توققۇز ئوغۇز قۇتۇر غۇر
سېرىق ئوغۇز سارىغۇر

خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە مىلادىيىنىڭ ئالدى-كەينىلىرىدە قۇبدۇ، تارباغاتاي ۋە يەتتە سۇ رايونلىرىدا ياشىغان خۇجېي-ۋۇجېيې-ئوقۇت (خوقۇت) دەيدىغان بىر خەلق تىلغا ئېلىنىدۇ. ف.ھىرت بۇ نامنىڭ خەنزۇچە شەكلىنىڭ

ئەسلى تەلەپپۇزىنى «ئۇگىر» (ئۇيغۇر ئەمەس) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئالغا سۈرگەن. گ.نېمېزنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، بۇ نامنى تۈركچە ئۇغۇز دېگەن سۆزدىن باشقا نەرسە ئەمەس.⑤ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئوغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ تارماقلىرىدىن بىرى ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ۋە ئوتتۇرا ئېقىنى بويلىرىدا ياشىغانىدى. ئېلىمىز مەنبەلىرىدە بۇلار «دىڭلىڭ» (丁零،丁灵) دەپ ئاتالغان. دىڭلىڭلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن دائىم سانسار، تۈلكە ۋە تىيىن سودىسى قىلاتتى. بەزى ئالىملار دىڭلىڭ دېگەن نام تۈركچە «تىيىنلىق» (تىيىن تېرىسى ساتقۇچىلار) دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ھەقىقەتەن ئوغۇرلار تېرە تىجارىتى بىلەن مەشھۇر ئىدى. بۇ تىجارەت ئىچىدە تىيىن تېرىسى سودىسى ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى. ئوغۇرلار چارۋىچىلىق بىلەن بىرگە يەنە ئۇلارنىڭ غەرب تەرەپتىكىلىرى دېقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەنمۇ شۇغۇللانغان ھەم بۇ ساھالەردە يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. شۇ مەزگىلدە مارجانلارنىڭ تىلىغا قوبۇل قىلىنغان تۈرۈكچە سۆزلۈكلەر بۇ نوقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

روس ئالىمى باسكاكوۋ «ئۇيغۇر» سۆزى ئۈستىدە توختىلىپ: ئۇيغۇر- يۇغۇر؛ ئوغۇر-ئۇگۇر؛ ئوغۇز-ئۇگۇز سۆزلىرىنىڭ ھەممىسى قەدىمكى بىر خەلق نامىنىڭ ھەر خىل ۋارىئانتى بولۇپ، بۇلار «ئەقىللىق، كۈچلۈك، قۇدرەتلىك» دېگەن مەنىدىكى بىر سۆزنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىدۇر، دەپ كۆرسىتىدۇ. مەلۇمكى بۇگۈنكى مىللەت ناملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قانداش مۇناسىۋەتلەر ئاساسىدا ئۇيۇشقان قەدىمكى ئۇرۇق- قەبىلىلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتى، ئىپتىدائىي ئىدىئولوگىيىسى، ئۇرۇق ئېڭى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردىكى تىپىك ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ، ئۆزى ياكى باشقىلار قويغان ناملار ئاساسىدا شەكىللەنگەن. «ئۇيغۇر» دېگەن ناممۇ مۇشۇ ئاساستا قويۇلغان بولۇپ، «غۇر»، «ئوغۇر» ۋە «ئون ئۇغۇر» دېگەن دېگەن قەبىلە ناملىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قېلىپلاشقان شەكلىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلارنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈشى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار غەرب ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. ئالىمىز. بۇ مەلۇماتلار مىلادىيە 461-465-يىللاردا غەربىي سىبىرىيىدىكى قۋۋىملەرنىڭ ئورنىدىن قوزغىلىش ۋە چوڭ كۆلەملىك كۆچىشى مۇناسىۋىتى بىلەن شەرقىي رىم تارىخچىسى پىرىسكوس قاتارلىقلار تەرىپىدىن بېرىلگەن. مانا شۇ ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىگە ئاساسلانغاندا، مىلادىيە 458 -459-يىللاردا تابغاچ (شىمالىي ۋېي سۇلالىسى) قوشۇنىدىن مەغلۇپ بولغان ئاۋارلارنىڭ زور كۆپچىلىكىنىڭ غەربىي شىمال تەرەپكە سۈرۈلۈشى بىلەن، سابىرلار

(سىبىرلار) مۇ غەربكە سۈرۈلۈشكە مەجبۇر بولغان. سابىرلار بولسا ئالتاي-ئورال تاغلىرى ئارىسىداكى تۈزلەڭلىكلەردە ياشايدىغان غەربىي ئۇيغۇرلار-ئوغۇرلارنى غەربكە ئىتتىرگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئاسىيادىن ياۋرۇپاغا قاراپ بىر قېتىملىق كۆچۈش دولقۇنى بارلىققا كەلگەن. بۇ قېتىمى كۆچۈش دولقۇنىدا غەربكە سۈرۈلگەن ئوغۇر، ئون ئوغۇر، ئوتۇرغۇر، قۇتۇرغۇر، سارىغۇر، ئولتىزىغۇر-ئالتىزىئاغىر (ئالتە ئوغۇر) ۋە بىتتىغۇر قاتارلىق غەربىي ئۇيغۇر قەبىلىرى كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىدىكى دون ۋە دىنېپىر دەرياسى بويلىرىغا كېلىپ ماكانلاشقان. غەربكە كۆچكەن بۇ ئۇيغۇرلار ئىچىدە ھەر جەھەتە كۈچلۈكرەكى ئون ئوغۇرلار بولۇپ، ئۇلار ياۋرۇپاغا كۆچكەن بۇ ئۇيغۇر قەبىلىرىنىڭ بارلىق پالىيەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شەرقتە ئىتىل دەرياسىدىن غەربتە دۇن دەرياسىغىچە بولغان جايلار تاكى مىلادىيە 8-ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرلىرىغا قەدەر ئون ئوغۇرلارنىڭ نامى بىلەن «ئون ئوغۇرىيە»دەپ ئاتالغان.⑥مىلادىيە 6-8-ئەسىرلەردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىسى خورىناس، يۇنان تارىخچىسى سىموكاتتا، پىرىسكوس، رىكستور، ئاگەتخاس، كالكىستى، پىروتىستور، لاتىن تارىخچىسى جوردانىس قاتارلىقلار بۇ ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلار تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان «ئون ئۇغۇرىس»دېگەن شەھەر توغرىسىدا ئۆز ئەسەرلىرىدە بەلگىلىك دەرىجىدە مەلۇمات قالدۇرۇلغان.

يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئوغۇرلار ياۋرۇپاغا كۆچۈپ كېلىشتىن ئىلگىرى غەربىي سىبىرىيە دالىسىدا ياشىغان. چىچى تەڭرىقۇتنىڭ تالاستا قۇرغان ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، ھۇنلار غەرب تەرەپلەرگە سۈرۈلگەندە ئوغۇرلار ئۇلار بىلەن قوشنا بولۇپ ياشىغان. مۇشۇ مەزگىللەردە ئوغۇرلار ھۇنلارنى ياۋرۇپاغا ئىتتىرۈلگەندەك كۆچكە ئەگەشمىدى. كېيىن ئوغۇرلارنىڭ ياۋرۇپادا تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىپ دۇنياۋىي ئىمپېرىيىگە ئايلانغان ھۇنلارغا قارىغانلىقى سارغۇلارنىڭ ئاتتىلار دەۋرىدىكى ئوينىغان رولىدىن مەلۇم. ئوغۇرلار-ياۋرۇپاغا كۆچۈپ كەلگەن چاغدا، ھۇن ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىش خەۋپىگە دۇچ كېلىپ، مەركىزىي ھاكىمىيەت ئاجىزلاپ كەتكەنىدى.

شەرقىي ياۋرۇپاغا كۆچۈپ بارغان بۇ قەبىلىلەر ئىچىدە ئون ئوغۇرلار ھەرجەھەتتىن كۈچلۈك بولۇپ، ئۇلار سىياسىي پالىيەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلغان. مىلادىيە 463-يىلى ئون ئوغۇرلار بارلىق ئوغۇرلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئون ئوغۇر خانلىقىنى قۇرغان ھەمدە شۇ يىلى شەرقىي رىمگە ئەلچى ئەۋەتىپ دىپلوماتىك ئالاقە ئورناتقان. بۇ خانلىق ئون ئوغۇرس شەھىرىنى پايتەخت قىلغان. مىلادىيە 460-

470-يىللاردا ھۇن ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىپ مەركىزىي ھاكىمىيەت ئاغدۇرۇلغاندا، ئاتتىلانىڭ كىچىك ئوغلى ئېرنەك ھۇنلارنىڭ بىر بۆلەكىنى باشلاپ ئون ئوغۇرىيىگە كۆچۈپ كېلىپ، ئون ئوغۇرلارنىڭ تەركىبىگە قېتىلىپ كەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئون ئوغۇرلار يەنە «ھۇنوغۇرلار» دەپمۇ ئاتالدى. ئون⑦ئوغۇرلاربىلەن ھۇنلار ئۆز-ئارا قوشۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئون ئوغۇر-ھۇنوغۇر خانلىقىنىڭ تەختىگە ئېرنەكنىڭ چىققانلىقى مەلۇم. ئېرنەكتىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى مونىدۇ(مۇنجۇق) تەختكە چىققان.

ئون ئوغۇر-ھۇنوغۇر خانلىقى شەرقىي رىم بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە گاھىدا نورمال مۇناسىۋەتنى ساقلىغان بولسا، گاھىدا ئۇرۇش قىلىپ تۇرغان. ھەرنىي كۆچ ئارقىلىق ئۆزىنى قوغداپ ئاللىمغان ئىمپېراتور ئاناستاسىئوس پايتەخت كونىستانتىنپولنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئەتراپىغا سېپىل سوقتۇرۇ -شقا مەجبۇر بولغان. شەرقىي رىم ئون ئوغۇر- ھۇنوغۇر خانلىقىنىڭ تەھدىتى -نى تۈگۈتۈش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىغا سوغۇقچىلىق سېلىپ ئۇتۇرغۇرلار بىلەن قۇتۇرغۇرلارنى دۈشمەنلەشتۈرۈپ قويغان. ئۆز قېرىنداشى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ مەغلۇپ بولغان قۇتۇرغۇرلارنىڭ بىر قىسمىنى شەرقىي رىم تىراكىياغا ماكانلاشتۇرغان. شەرقىي رىمنىڭ سۈيقەستىنى ئۇققان ئۇتۇرغۇر -لار بالقانغا يۈرۈش قىلىپ، كونىستانتىنپولغا قەدەر ئىلگىرلەپ بارغان بولسىمۇ، بۇنىڭ ھېچبىر پايدىسى بولمىغان. شۇنىڭ بىلەن، ئون ئوغۇر- ھۇنۇغۇر خانلىقى مىلادىيە 550-يىللارغا كەلگەندە ئىچكى ئۇرۇش [46] سەۋەبىدىن ئاجىزلاپ كېتىپ، ئۆزىنىڭ مۇستەقىل سىياسىي ھالىتىنى يوقاتقان ۋە شەرقتىن كەلگەن ئاۋارلار ۋە سابىرلارغا قارام بولۇپ قالغان. ئوغۇرلارنىڭ شەرق تەرەپتىكى تارماقلىرى بولسا كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋېلىنغان.

3. بولغارلار ۋە ۋېنگىرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئون ئوغۇر-ھۇنۇغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ يەردىكى ئۇيغۇر قوۋملىرى «بولغار» دېگەن نامنى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي تەشكىلىنىڭ ئورتاق نامى سۈپىتىدە قوللاندى. ياۋروپاغا كۆچكەن بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدا بەش«بەل»، سەككىز

«سىكخىر»، ئوتتۇز «ئوتىر»، قىز «قىر» ياكى «خىر» دېيىلەتتى. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، «بولغار» دېگەن نام «بەلغۇر» يەنى «بەش ئوغۇر-بەش ئۇيغۇر-بەش ئوغۇز» دېگەنلىك بولاتتى. بولغار دېگەن نام مىلادىيە 482-يىلى تۇنجى قېتىم شەرقىي رىم تارىخىي ماتېرىيالىدا كۆرۈلگەن. قۇتۇرغۇرلامۇ① مىلادىيە 547-يىلىدىن باشلاپ شەرقىي رىمنىڭ تارىخىي مەنبەلىرىدە «قۇترىغۇر»، «قۇتراغۇ»، «قاترىغۇر» دېگەن شەكىل ـلەردە تىلغا ئېلىنغان.

مىلادىيە 583-يىلى قۇتۇرغۇر قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان قۇربات (بۆرە دېگەن مەنىدە) دېگەن كىشى ئون ئوغۇر-ھۇنوغۇر، قۇتۇرغۇر ۋە ئۇتۇرغۇر قەبىلىلىرىنى قايتا تەشكىلەپ ئۆزىنى خان دەپ جاكارلاپ بۈيۈك ئون ئوغۇر-بولغار خانلىقىنى قۇرغان. بۇ خانلىق ئۆزىنىڭ دەۋرىدە (مىلادىيە 583- 642-يىللار) دەۋرىدە تازا كۈچىيىپ-زېمىنى شەرقتە ئىتىل دەرياسىدىن، غەربتە دوناي دەرياسىغا قەدەر سوزۇلغانىدى.

مىلادىيە 659-يىلى غەربىي تۈرۈك خانلىقىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن، غەربىي تۈركلەرگە قاراشلىق مىللەتلەر باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئۆز ئالدىغا خانلىق تەشكىل قىلىشقان. بۇ ھالەت بۈيۈك ئون ئوغۇر بولغار خانلىقىنىڭ مەۋجۇتلىقى ئۈچۈن بىر تەھدىت بولۇپ قالغان. چۈنكى قۇرباتتىن كېيىن تەختكە چىققانلار دەۋرىدە بۇ خانلىق بۇرۇنقىدەك قۇدرەتلىك ئەمەس ئىدى. شۇڭا، غەربىي تۈركلەردىن ئايرىلىپ چىققان ھازارلارنىڭ قۇدرەتلىك قوشۇنى مىلادىيە 668-يىلى ئون ئوغۇر بولغار خانلىقىغا بېسىپ كىرىپ بۇ خانلىقنى چاك ـچېكىدىن بۆلۈۋەتكەن.قۇرباتنىڭ چوڭ ئوغلى ئوتتىكىن بىر بۆلۈك ئون ئوغۇر-ھۇنوغۇرلارغا باشچىلىق قىلىپ، ئون ئوغۇرىيەدە قېلىپ ھازارلارغا ئىتائەت قىلغان.

قۇرباتنىڭ ئىككىنچى ئوغلى قوتراغ ۋە قۇتورغۇرلارنىڭ كۆپچىلىكىنى باشلاپ شىمالغا قايرىلىپ ئىتىل دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن بويلىرىغا سۈرۈلگەن ھەم بۇ ئەتراپتا تۇرۇپ قالغان ئاز بىر قىسىم ئون ئوغۇر- ھۇنۇغۇرلار، سابىرلار ۋە فىن-ئوغۇر مىللەتلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئىتىل بولغار خانلىقىنى قۇرغان. مانا بۇلار بۈگۈنكى كۈندىكى باشقىرتلار، چۇۋاشلار ۋە تاتارلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى بولۇپ قالغان.

مىلادىيە 13-ئەسىردە، مۇڭغۇلىيەگە ساياھەتكە كەلگەن ياۋروپالىق سەيياھ رۇبرۇك ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە، ۋولگا «ئىتىل دەرياسىنى دېمەكچى) دەرياسىنىڭ باسكاتىر (باشقىرت) دۆلىتىدىن ئېقىپ چىقىدىغانلىقى ۋە بۇ يەردە ياشايدىغان مىللەتلەرنىڭ تىلىنىڭ ھونۇغۇر(ئون ئوغۇر)لارنىڭ تىلى بىلەن بىر خىل ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن ھەمدە باشقىرت دۆلىتىنى «بۈيۈك ھۇنگارىيە» دەپ

يازغان. ھۇنگرىيىلىك مەشھۇر شەرقشۇناس گ.نېمېز 1929-يىلى ۋىنادا ئېلان قىلغان «ماگناھۇنگارىيە» (بۈيۈك ھۇنگارىيە) دېگەن ئەسەردە، «باشقىرىت» سۆزى باشقىر-بەش ئوغۇر يەنى بەش ئۇيغۇر دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن.

مىلادىيە 668-يىلى قۇرۇلغان ئىتىل بولغار خانلىقى ئۆز تارىخىدا بەزىدە هازارلارغا، بەزىدە مۇڭغۇللارغا بېقىندى بولۇپ قالغان بولسىمۇ، يەنىلا ئالتە ئەسىر مۇستەقىل ھۆكۈم سۈرۈپ، مىلادىيە 1400-يىلىغا كەلگەندە، بۈيۈك ئىستېلاچى تۆمۈرلەڭ (ئاقساق تېمۇر) تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

قۇرباتنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ئاسپارۇخ (ئىشبارا) ئون ئوغۇر-ھۇنوغۇر ۋە قۇتۇرغۇرلاردىن 25 مىڭ ئاھالىنى باشلاپ بالقان يېرىم ئارىلىغا كۆچۈپ كەلگەن. ئۇنىڭ بالقاندا ئىگىلىگەن يېرى يۇنان مەنبەلىرىدە بۇ يەر «ئون ئوغۇرىيە» دەپ يېزىلغان. مىلادىيە 8-ئەسىردىن كېيىنكى غەرب مەنبەلىرىدە بولسا، «ئون ئوغۇردۇر قۇتراغلار» دەپ خاتىرلەنگەن. ئەينى ۋاقىتتا بالقان يېرىم ئارىلىدا ياشايدىغان سىلاۋىيان ۋە تىراك خەلقلىرى ئاسپارۇخنى ئۆزلىرىنى شەرقىي رىمنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن ئازاد قىلغۇچى نىجادكار، دەپ تونۇپ ئۇنىڭغا قوشۇلغان. شۇنىڭ بىلەن ئاسپارۇخنىڭ كۈچى خېلىلا دەرىجىدە زورايغان. شۇ سەۋەبلىك ئاسپارۇخ شەرقىي رىم بىلەن ئاۋار ئىمپېرىيىسىدىن ئىبارەت ئىككى كۈچنىڭ ئارىسىدا ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى قوغداپ ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرالىغان. ئاسپارۇخنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلغان كونستانتىنIV مىلادىيە 679-يىلى، ئاسپارۇخنىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، ئۇرۇش ئۆزىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشقان. نەتىجىدە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا مىلادىيە 681-يىلى كېلىشىم تۈزۈلۈپ، شەرقىي رىم ھەر يىلى ئاسپارۇخقا باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. ئادەتتە تارىخچىلار ئاسپارۇخ مىلادىيە 679-يىلى دوناي دەرياسى بىلەن بالقان ئارىسىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، دوناي بولغار خانلىقىنى قۇرغان، دەپ قارايدۇ.

دوناي بولغار خانلىقى قىرۇم خان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئومۇرتاغ (9- ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى) دەۋرىدە تازا كۈچىيىپ دۆلەتنىڭ سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي قۇدرىتى يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. بۇ دەۋرىدە شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى قىرۇمخاننىڭ قولىدا ھالاك بولۇشقا تاس قالغان. بۇ دەۋرىدە نۇرغۇن شەھەر-سارايلار، سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرى ياسىلىپ، مەدەنىيەت ئابىدىلىرى بارلىققا كەلگەن. مادارا ئەتراپىلىرىدىكى ئېگىز قىياغا چېكىلگەن يازمىلار ۋە قىرۇم خاننىڭ ئاتلىق قاپارتما ھەيكىلى شۇ دەۋرنىڭ خاتىرىسى ھېسابلىنىدۇ.

دۇناي بولغارلىرى ئۆزىنىڭ سانى ناھايىتى ئاز بولغىنىغا قارىماي، ياۋروپاغا خېلىلا كۈچلۈك تۈردە مەدەنىيەت تەسىرى سىڭدۈرگەنلىكى تارىخچىلار تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنماقتا. ئۇلار ئۇششاق قەبىلە شەكلىدە ياشايدىغان، دۆلەت چۈشەنچىسىدىن خەۋەرسىز سلاۋيانلارغا ۋەتەن، دۆلەت ۋە مىللەت ئۇقۇمىنى ئۆگەتكەن، ئۇلارنى تەشكىللاندۇرۇپ (سلاۋيان تىلىدىكى ھەربىي -سىياسىي ئۇنۋانلار:بويار -بويلا، زۇپان-چۇبان، باغان-بان- باياندۇر-بايىندىر) شەرقىي رىمگە قارشى ئۆزىنى قوغداش قابىلىيىتىنى يېتىلدۈرگەن [47].

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بولغارلار يەرلىكلەرگە سىڭىشتۇرغاندا نوپۇس سانى جەھەتتىن تولىمۇ ئاز ئىدى. يازما مەنبەلەردىن مەلۇم بولغىنىدەك، شەرقىي رىم مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدىكى سلاۋيانلار ئۇلارنى ئۆز قايىنىمىغا سۆرەپ كىرگەن. تەشكىللاندۇرۇلغان سلاۋيانلارنىڭ دۆلەت خىزمىتىگە قوبۇل قىلىنىشى، يەرلىكلەر بىلەن نىكاھلىنىشنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىنىڭ زۆرۈرى نەتىجىسى سۈپىتىدە يەرلىك تىلنىڭ سۈستۈنلىكى تەبىقىگە سىڭىپ كىرىشى، بۇلغارلارنى سلاۋيانلاشتۇرۇشقا باشلىغان.ئومۇرتاغ خاندىن كېيىن تېخىمۇ تېزلىشىپ داۋام قىلغان سلاۋيان -لىشىش دولقۇنى بۆرىسخان (بارىس- پارىس ياكى بۆرى) نىڭ مىلادىيە 864-يىلى كۆك تەڭرى دىنىدىن ۋەز كېچىپ، خرىستىئان دىنىنىڭ ئورتودوكس مەزھىپىنى قوبۇل قىلىپ، بولغارلارنى خرىستىئانلاشتۇرۇشى بىلەن تاماملانغان. شۇنىڭدىن باشلاپ بولغارلار سلاۋيان-شەرقىي رىم مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە كىرىپ كەتكەن.

مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، قۇرباتنىڭ تۆتىنچى ۋە بەشىنچى ئوغۇللىرى يىتەكچىلىك قىلغان ئايرىم ساندىكى ئوغۇللار غەربىي ھۇنگرىيە، شىمالىي ئىتالىيە، ئوكرائىنا،مولداۋىيە ۋە تىرنسىلۋانىياغا تارقىلىپ،شۇ جايدىكى مىللەتلەر ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن ئورال تاغلىرى بىلەن ئىتىل دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن بويلىرىدا ئەسلىدە فىن -ئۇغۇرلاردىن چەرەمىش، مۇكشى، مارى، ۋوتياك ۋە ماجارلار ياشايتتى. ئۇلار دەسلەپ ئوغۇرلارغا قارىغاندى. مىلادىيە 4-ئەسىردە ھۇنلار ئورال-ئىتىل دەرياسى بويلىرىغا يەرلەشكەندە، بۇ مىللەتلەرنى بويسۇندۇرغان. ھۇنلارنىڭ بۇ جايدىكى 200 يىلغا يېقىن ھۆكۈمرانلىقى جەريانىدا بەزى فىن-ئۇغۇر قەبىلىلىرى تۈركىلىشىپ كەتكەن. جۈملىدىن، ئەسلى نەمى «مانسى-ماگى» دەپ ئاتىلىدىغان ماجارلار ھۇنلارنىڭ تەسىرگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، تۈركچە «ئەر» (ئار) قوشۇمچى - سىنىڭ قوشۇلىشى بىلەن نامى «ماجار»غا ئۆزگەرگەن. مىلادىيە 374-يىلى ھۇنلار

ياۋرۇپانىــڭ ئىچكــى قايلىرىغــا كۆچكەنــدە، بــۇ يەردە قالغــان بىــر قىســىم ھــۇنلار مەجارلارنىڭ ئىچىگە قوشۇلۇپ كەتـكەن. مىلادىـيە 8-ئەسـىرگە كەلگەنـدە، مانـا شـۇ ماجارلار جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، ئـون ئۇغۇرىيـدىكى ھازارلارغا بېقىنىـپ ياشـاۋاتقان ئـون ئوغـۇر-ھۇنوغۇرلارنىـڭ تەركىـبىگە قوشـۇلۇپ كەتـكەن. بـۇ چاغـدا ئـون ئوغـۇر-ھۇنوغۇرلار تارقان، يەنۆ، كىسىك (پارچە)، قۇرت(قار تـوپى)، گيارمات (ھارماس)، كىـر(چـوك)، ماجـار، نىيىـك (بـۇ ئىككىسـى فىـن- ئۇغـۇر) قاتـارلىق قەبىلىلەرگە ئايرىلىغـان.كېـيىن ئۇلارغـا يەنە ھازارلارنىـڭ «قابـار» قاتـارلىق ئـۈچ قەبىلىسـى قوشـۇلغان.مىلادىـيە 896-يىلـى ئـون ئوغـۇرلار ـھۇنوغـۇرلار شـەرقتىن كەلـگەن پەچىنەكلەرنىڭ بېسىمى بىلەن ئـون ئوغـۇرىيەدىن ئايرىلىـپ، ھـازىرقى ھـۇنگرىيىگە كۆچـۈپ كەلـگەن. بىـر ئەسـىر ئۆتكەنـدىن كېيىن، ئىسـتۋان I مىلادىـيە 997-يىلـى ھۇنگرىيەدە ئون ئوغۇر خـانلىقىنى قۇرغـان. يۇقىرىـدا ئېيتىـپ ئـۆتكىنىمىزدەك، ئـون ئوغـۇرلار ئـۆزىنى ھۇنوغـۇرلار دەپمـۇ ئاتايـدىغان بولغاچقـا، بـۇ دۆلەت ياۋروپاغـا «ھۇنگر»دېگەن نام بىلەن تونۇلغـان. ھـازىرقى لاتىـنچە ئـۇنگرى، نېمىسـچە ئۇنگـار، فرانسوسچە ھـۇنگروس ۋە رۇسـچە ۋېنگـر دېـگەن ناملارنىـڭ ھەممىسـى ئـون ئوغـۇر-ھۇنوغۇر دېگەن نامنىڭ ھەرخىل ئوقۇلۇشىدىن ئىبارەت.

ھۇنگىر دۆلىتىدە مىلادىيە 1000-يىلى خرىستىئان دىنىنىـڭ كاتولىـك مەزھىپـى قوبۇل قىلىنغانغا قەدەر كۆپىنچە تۈرۈكچە ئىسىملار ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭغـا «يۇتـاش»، «تارقـاچ»، «تـاش»، «تارمـا»، «يـابغۇ» دېگەنـدەك سـۆزلەرنى مىسـال كەلتۈرۈشـكە بولىدۇ. ھەتتا، شۇ چاغدا خرىستىيئان دىنىنى بىرىنچى بولۇپ قوبۇل قىلغـان ھـۇنگر پادىشاھىنىڭ ئىسمىمۇ تۈرۈكچە «باي» دېگەن ئىسىم ئـىدى. ھـۇنگرىيە مىلادىـيە 9-10-ئەسـىرلەردە «غەربىي تـۈركىيە» دەپ ئاتالغـان. «شـەرقىي تـۈركىيە»بولسا ھـازار دۆلىتىنى كۆرسىتەتتى.

ھۇنگىر دۆلىتى مىلادىيە 1301-يىلغـا قەدەر ھۆكـۈم سـۈرگەن ئـۇلار خرىسـتىئان دىنىنـى قۇبـۇل قىلغانـدىن كېـيىن ئەتراپىتىكـى گېرمـان ۋە سـلاۋيان مىللەتلىرىنىـڭ كۈچلۈك تەسىرى، شۇنىڭدەك، فىن ـئۇغۇر مىللەتلىرىنىڭ تەركىبلىرىنىـڭ ئۇلارنىـڭ ئىچىدە بارغانسىرى مۇھىم ئـورۇن تۇتۇشـى بىـلەن بـارا-بـارا فىـن ـئۇغـۇر تىللىـرى ئائىلىسىگە مەنسۇپ بۇگۇنكى ھۇنگىر مىللىتى بولـۇپ شـەكىللەندى. ئۇلارنىـڭ باشـقا بىر مىللەت سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسـىگە چىققىنىغـا گەرچە مىـڭ يىلغـا يـېقىن ۋاقىـت بولغـان بولسـىمۇ، لـېكىن ھـۇنگىر تىلىـدا تەلەپپۇز ۋە مەنـا جەھەتـتىن ئۇيغـۇر تىلـى بىلەن ئوخشاش سۆزلەرنى ھـېلىھەم ئـۇچىراتقىلى بولىـدۇ. مۆلچەرلىنىشچە، ھـازىرقى

زامان ھۇنگىر تىلىدا تۈرك سۆز-ئىبارىلىرى تەخمىنەن 9 پىرسەنتنى ئىگەلەيدۇ [48]. مەسىلەن: «ئاينا» (ئاينا)، «ئاينام» (ئانام)، «خامبار» (ئامبار)، «ئەل» (ئەل)، «قازان» (قازان)، «كېك» (كۆك)، «كەندىر» (كەندىر) دېگەنگە ئوخشاش [49]. يەنە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا ئاھاڭلىرى ھازىرقى كۆندىمۇ ھۇنگىرلار ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بۇ ھەقتە ئىزدەنگەن خەنزۇ ئالىملىرى گەنسۇ ئۆلكىسىدە ياشايدىغان سېرىق ئۇيغۇرلار بىلەن ھۇنگىرلار (ۋېنگىرلار) نىڭ مۇزىكا قۇرۇلمىسىدا ئوخشاش بولغان قانۇنىيەتنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلىدى.

بەشىنچى باب
ياۋروپا ھۆنلىرىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلاتى، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى

1. ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى ۋە تەشكىلاتى

ياۋروپا ھۆنلىرىنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى ۋە تەشكىلاتى توغرىسىدا مەنبەلەردە تەپسىلىي مەلۇماتلار بولسىمۇ، بەزى يىپ ئۇچلىرىمۇ يوق ئەمەس. ياۋروپا ھۆنلىرىنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى كارىزماتىك تىپنى تەشكىل قىلىدۇ. يەنى ئۇلار تەخت، دۆلەت تەڭرى تەرىپىدىن ئاتا قىلىنغان، ھۆكۈمدار ئىمپېراتور تەڭرىنىڭ قۇت بېغىشلىشى بىلەن ھۆكۈمدارلىق تەختىگە چىقىدۇ، دەپ چۈشىنەتتى. ئاسىيا ھۇن ئىمپېراتورى باتۇرنىڭ تولۇق ئىسمى «كۆك تەڭرىسى، كۈن ۋە ئاي تەڭرىسى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان تەڭرىقۇت» دەپ ئاتىلاتتى. ① ياۋروپا ھۆنلىرى ئىچىدە كەڭ تارقالغان ئاتتىلاغا دۇنيا ھاكىمىيىتىنى ئىلىپ كەلگەن «تەڭرى قىلىچى» رىۋايىتى، «تەڭرى ئاربىسىنىڭ قىلىچى» ھېكايىسى، سوفيا شەھىرىدە ھۇن ئەلچىلىرى بىلەن شەرقىي رىم ئەلچىلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن مۇنازىرىدە، ھۇن ئەلچىلىرىنىڭ ئاتتىلانى ئىلاھىي مەنبەدىن كەلگەن، دەپ ئوتتۇرغا قويۇشى ۋە ئاتاكىر كرالى (پادىشاھى) نىڭ ئاتتىلانى تەڭرىگە ئوخشىتىشى، مانا شۇ كارىزماتىك ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىنىڭ ئىنكاسى ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق چۈشەنچە بويىچە ھۇنلار ئۆز ئىمپېراتورىنى تەڭرىنىڭ يەر يۈزىدىكى ۋەكىلى، مىللەتنىڭ ئاتىسى، ئۇنىڭ دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش ۋە كۈچەيتىش مەجبۇرىيىتى بار دەپ، قارايتتى.

مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ياۋروپا ھۇنلىرىدىمۇ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدار- ئىمپېراتور بولۇپ ئۇ «قاغان» (خاقان)، «قان»(خان) دېيىلەتتى. ئۇنىڭ خانىشىغىمۇ «قان» دېگەن شەرەپ نامى قوشۇلاتتى. مەسىلەن: ئارىغقان دېگەنگە ئوخشاش. ئىمپېراتور ئۆرۈش مەزگىلىدە ئەڭ ئالىي قوماندان ھېساب-لىناتتى. ئىمپېراتورنىڭ

باشقۇرۇشىدىكى جايلار «ئىلىك خانلىق» قا بۆلۈنۈپ «قوش خانلىق تۈزۈم» بويىچە ئىدارە قىلاتتى. بۇ تۈزۈم بويىچە دۆلەت «شەرق تەرەپ ئىلىك خانلىق» ۋە «غەرب تەرەپ ئىلىك خانلىق» دەپ بۆلۈنگەن. بۇ يەرگە ئىلىك-بىلگە خان بولۇپ سايلانغان كىشى چوقۇم ئىمپىرا-تورنىڭ ئالىلىرى ياكى ئىنىسى بولۇش شەرت ئىدى. دەرىجە جەھەتتە شەرق تەرەپ ئىلىك خانلىق ئۈستۈن ئورۇندا تۇراتتى. مەسىلەن: بالامبەر دەۋرىدە يىلدىز غەرب تەرەپ ئىلىك خانى بولغان. رۇگا دەۋرىدە ئايبارس بىلەن ئوكتار، ئاتتىلا دەۋرىدە ئىلەك بىلەن ئىرنەك غەرب ۋە شەرق تەرەپ ئىلىك خانى بولغان.

پىرىسكوسنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ياۋروپا هۇنلىرى دۆلەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي ئىشلىرى قاتارلىق چوڭ-چوڭ مۇزاكىرە قىلىدىغان يىغىلىشنى «ھەيئەتلەر يىغىنى» ياكى «ۋەكىللەر مەجلىسى» دەپ ئاتىغان. ② بۇ يىغىن ئىمپىراتورنى سايلاش، قوشنا ئەللەر بىلەن شەرتنامە تۈزۈش، ھەربىي يۈرۈش قىلىش قاتارلىق چوڭ ئىشلارنى قاراردىن ئۆتكۈزەتتى.

شەرق ۋە غەرب تەرەپ ئىلىك خانلىرى ھەر قايسى بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەر ئۆزىنىڭ خان -لىق نامى ۋە پادىشاھلىرىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، ئىلىك خان تەرىپىدىن نازارەت قىلىناتتى. ئۇلار تىنىچ مەزگىلدە ئۆز ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ ھۇنلارغا باج تاپشۇراتتى. ئۇرۇش مەزگىلىدە پىيادە ياكى ئاتلىق ھالدا ھۇن ئىمپىراتورىنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى. ئۇلار ئىچكى جەھەتتە تولۇق ھوقۇققا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما تاشقى ئىشلارنى ھۇنلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئىلىپ باراتتى. ئاتتىلا دەۋرىدە بۇنداق بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەرنىڭ سانى 45 كە يەتكەن بولۇپ، كاتولونىيا ئۇرۇشىغا قاتناشقان 500 مىڭ كىشىلىك ھۇن ئىمپىرىيىسى قوشۇنىنىڭ 80 مىڭىنى ھۇنلار، قالغان 420 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەرنىڭ قوشۇنى تەشكىل قىلغان.

دېمەك، ياۋروپا ھۇنلىرى مۇكەممەل تەشكىلىي سىستېمىغا ئىگە بولۇپ، ئۇلار ئاشۇ دۆلەت ئاپپاراتلىرى ئارقىلىق ئۆز جەمئىيىتىنى ئۈنۈملۈك كونترول قىلغان.

2. ھەربىي تۈزۈم ۋە ئۇرۇش تاكتىكىسى

ھۇنلارنىڭ ھەربىي ئىشلار تارىخىغا نەزەر سالدىغان بولساق، ئۇلاردا ھەر بىر كىشى ھەر ۋاقىت ھەربىي ھالەتە تۇراتتى. ھەربىي ئىشلارغا قارىتا خۇسۇسىي بىر مەسىلەك نەزىرى بىلەن قارايتتى. ئۇلاردىكى ھەربىي قوشۇننىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى ئەسكەرلەرنىڭ پۈتۈنلەي ياكى ئاساسەن ئاتلىق بولۇشى، مۇئاشلىق بولماسلىقى ۋە دائىم ئۇرۇشقا تەييار ھالەتتە تۇرۇشى ھېسابلىنىدۇ.

ئات مەدەنىيىتى ياكى ئاتلىق ئۇرۇش تېخنىكىسىنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا ئىلگىرى ئالىملار كۆپ خىل كۆز-قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەن. بەزى ئالىملار ئات مەدەنىيىتى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تۈزلەڭ رايونلاردا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇنىڭ كەشپىياتچىلىرى ئىران تىل سېستىمىسىدا سۆزلىشىدىغان سكىتلەر، دەپ قارىغاندى. يەنە بەزىلەر ئارىئانلار ئات مەدەنىيىتىنى ياراتقان ۋە ئۇنى دۇنياغا تاراتقان دەپ قاراپ كەلگەن. بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلارنىڭ چوڭقۇرلىشىغا ئەگىشىپ تۈركى تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرى ئات مەدىنىيىتىنى ۋە ئاتلىق ئۇرۇش تېخنىكىسىنى ياراتقان خەلىق، دېگەن قاراش ھازىر ئىلىم ساھەسىدە بارغانسېرى ئۈستۈنلىكنى ئىگەلىمەكتە.

داڭلىق تۈركولوگ ئو . مىنخىن 1908 يىلى ۋىنا ئانتروپولوگىيە ۋە ھۇنگىر ئارخېئولوگىيە مەجمۇئەلىرىدە ئېلان قىلغان ئەسەرلىرىدە، شىمالىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ياۋروپانىڭ تارىختىن بۇرۇنقى تەتقىقاتلارىغا مۇناسىۋەتلىك ئارخېئولگىيلىك تەكشۈرۈشلەر جەريانىدا تېپىلغان ھايۋان سۆڭەكلىرىنى تەتقىق قىلىپ،ھايۋان بېقىشنى كېيىنكى پالئولد دەۋرىدە ئورال ـئالتاي مىللەتلىرىنىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا تەرەققىي قىلدۇرغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ① ئاتنىڭ ئەڭ دەسلەپتە ئوتتۇرا ئاسىيادا قولغا ئۆگىتىلگەنلىكى ھازىر ھەممە كىشى ئېتىراپ قىلغان بىر ھەقىقەت. ئىنسانىيەت تارىخىدا ئاتنىڭ مىنىك ھايۋانغا ئايلاندۇرۇلۇشى ئەڭ ئاساسلىق مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇرىدىغىنى ئاتنىڭ ئىنسانلار تەرىپىدىن يۈك توشۇش، ھارۋىغا قوشۇش ۋە ئۇرۇشتا ئىشلىتىش مەسىلىسىدۇر.

بىرلىكە كەلگە قاراشقا ئاساسلانغاندا، بۇنىڭدىن 5000 يىللار بۇرۇن ئات قولغا ئۆگىتىلگەن. بوزقىر- يايلاق مەدەنىيىتىدە مۇھىم بولغىنى دەل مىنىكچىلىكتۇر. بۇنداق ئېھتىياجنىڭ دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىدە ئەمەس، بەلكى چەكسىز كەتكەن يايلاق ۋەسۇلۇق جايلارنى ئايلىنىش زۆرۈرىيىتىگە تايانغان بوزقىر- يايلاق مەدەنىيىتىدە ھېس قىلىنىدىغانلىقى تەبىئىي. دەسلەپتە توپ-توپ چارۋا پادىلىرىنى كۆزىتىشنىڭ ئىقتىسادىي ۋاستىسى قىلىنغان ئات ناھاتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا يەنە ھەربىي

مەقسەت ئۆچۈنمۇ ئىشلىتىلدى. س. ۋ. كىسىلېيۋنىڭ قارىشىچە، ئاندىرنوۋ مەدەنىيىتىنىڭ ئىگى ـلىرى بولغان بىراكسىفال جەڭگىۋار ئاق ئىرق كىشلىرىنىڭ ئەتراپىقا ھۆكۈمران بولۇشىمۇ، ئات مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئو. مىنخىنىنىڭ قارىشىچە، بوزقىر رايۇنلىردا سۆڭەك مەدەنىيىتى،چارۋىچىلىق مەدەنىيىتى ۋە ئات مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل مەدەنىيەت بولغان. كېيىنكى باسقۇچتا ئات ئاساسي ئورۇندا تۇرغان «چارۋىچى جەڭگىۋارلار مەدەنىيىتى» بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ بوزقىر مەدەنىيىتىدە بولۇپمۇ پىروتو تۈرۈكلەرگە خاس مەدەنىيەتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرجىسىنى تەشكىل قىلغان.②

ئات ھۇنلارنىڭ ئورۇش ھاياتىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتقان بولۇپ، ئۇلار يىراق شەرقنىڭ تۇنجى ئاتلىق مىللىتى سۈپىتىدە دۇنياغا تونۇلغان، ئاتلىق ئورۇش تېخنىكىسىنىڭ ئەسلى مەنبەسى ھۇنلارغا مەنسۇپ قىلىنىدۇ. ③ خەنزۇلار ئات مىنىشنى پەقەت مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 300-يىللارغا كەلگەندە ھۇنلاردىن ئۆگەنگەن.④ ھۇنلارنىڭ ئىقسادىي ۋە ھەربىي ئىشلار ھاياتىدا ئاتنىڭ ئىگىلىگەن رولى توغرىسىدا شەرىق ۋە غەرب مەنبەلىردە ھەر ۋاقىت ئوخشاش خىلدىكى مەلۇماتلار تەكرارلىنىپ تۇرىدۇ. خەنزۇچە مەنبەلەردە ھۇن باللىرىنىڭ كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا قوي ۋە قوزىغا مىنىپ ئات مىنىشنى،ئوقيا بىلەن كۆسەتكە ۋە قوش ئېتىپ ھەربىي تەلىم -تەربىيىنى مەشىق قىلىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. مىلادىيە 4-6-ئەسىرلەرگە مەنسۇپ غەرب مەنبەلىردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ھۇن باللىرى ماڭالىغۇدەك بولغاندا، ئۇلارنىڭ يېنىدا ئىگەرلەنگەن ئاتتىن بىر ھازىرلىناتتى ھۇنلار ئات ئۈستىدە تۇرۇپ تاماق يەيتتى، ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئالاقە قىلىشاتتى، ئات ئۈستىدە تۇرۇپ سۆھبەت ئۆتكىزەتتى، ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئۇخلايتتى، ئاتنىڭ ئۈستى ھۇنلارنىڭ قارار گاھى ھېسابلىناتتى. ⑤ بۇ خىلدىكى مەلۇماتلار مىلادىيە 14-ئەسىرگە قەدەر تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ھاياتى توغرىسىدا مەلۇمات بىرىدىغان جۇڭگو، شەرقىي رىم، رۇس، سۇرىيە ۋە ئىسلام مەنبەلىردە دائىم ئۇچرايدۇ. مەلۇم بولغىنىدەك، يايلاق تۈركىلىرىنىڭ چارۋىچىلىق ۋە ھەربىي ئىشلار ھاياتىدا،ئۇلارنىڭ مەۋجۇدىيتى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان ئاتقا قارىتا بىر خىل مۇقەددەسلىك نەزىرى بىلەن قاراش بارلىققا كەلگەن.⑥

ھۇنلاردىن باشلاپ تۈركىي تىللىق مىللەتلەر كۈچلۈك ئورۇنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەشكە بەكمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. بۇنداق قوشۇننىڭ ئاتلىرى سان- ساناقسىز ئاتلارنى بەيگىگە سېلىش ئارقىلىق تاللىناتتى.

ھۇنلارنىڭ ئاسىيا ۋە ياۋرۇپادىكى مەشھۇر ھەربىي يۈرۈش -لىرىدە، ھۇن ئاتلىق قوشۇنىنىڭ ھەيۋىسى، جەڭگىۋارلىقى،، باتۇرلىقى ۋە تېز سۈرئىتى دۇنيا ئەھلىنى ھەيران قالدۇرغان. ھۇن قوشۇنىنىڭ تەشكىلى ۋە قوراللىنىش مەسلىسىدە بولسا، ئەڭ چوڭ ئەسكىري بىرلىك 10مىڭ كىشىدىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، بۇ بىرلىكنى « تۈمەن قوشۇن» دەپ ئاتايتتى. تۈمەن قوشۇن ئۆز ئىچىدىن 1000، 100، 10 لۇق بىرلىكلەرگە ئاتىرلغان بولۇپ، ھەربىرىگە ئايرىم قوماندانلار تەيىنلىنەتتى. سول ۋە ئوڭ قول سەركەردىلەر -نىڭ ئالىي ئىدارە قىلىش ئاستىدا تەربىيىلەنگەن ۋە ئۇلارنىڭ بىر تۇتاش قوماندانلىقى ئاستىدا ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغان بۇ قوشۇننىڭ «ئونلۇق سىستېمىسى» ئىچىدە، ئون بېشىدىن تۈمەن بېشىغىچە بىر-بىرىگە باغلىنىشى ئاساسىي ماھىيتى ھەربىي خارەكتىرنى ئالغان ھۇنلارنىڭ سىياسىي تەشكىلىنى قەبىلىۋىي ھەلەتتىن ئازات قىلىپ، بىرلىككە كەلگەن دۆلەتكە ئايلاندۇراتتى. شۇنداقلا خانلىق تەۋەسىدىكى خەلقلەرنى تىنچلىق ۋە ئۇرۇشتا ئورتاق نىشان ئەتراپىغا مەركەزلەشتۈرەتتى.

ھۇن قوشۇنلىرى ئۇرۇشقا چىققاندا ئۇستىگە ساۋۇت (زەنجىر كىيىمى)، بېشىغا دوبۇلغا (تۆمۈرقالپاق) كىيىشەتتى. شەرق ۋە غەرب مەنبەلىرىگە قارىغاندا، ھۇن ئاتلىق قوشۇنلىرى شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ ئىلغار ئۇرۇش قوراللىرى ھېسابلانغان ئوقيا، قىلىچ، نەيزە، تۆمۈرتوقماق، ئاۋازلىق ئوق ۋە ئىلمەكلىك ئوق قاتارلىق قوراللارنى ئىشلەتكەن. ئۇرۇشتا ئوقيا بىلەن قىلىچ ھەممىدىن بەكرەك مۇھىم ئورۇندا تۇرغاچقا، تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ چۈشەنچىسىدە بۇ ئىككى قورالغا قارتا سېھىرلىك قاراش مەيدانغا كەلگەن. ياۋروپا ھۇنلىرى ئارىسىدا بارلىققا كەلگەن «تەڭرى قىلىچى» رىۋايىتى مۇشۇنداق ئاساستا ئوتتۇرىغا چىققان. شۇ سەۋەبلىك ھۇنلار دەۋرىدىن بويان قىلىچ تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئارىسدا كۈلەتنىڭ ۋەكىلى بولغان ھۆكۈمدارنىڭ ھەكىمىيەت سىمۋولىدىن بىر بولۇپ كەلگەندىن سىرت، يەنە قوشۇننىڭ كۈچ - قۇدرىتىنىڭمۇ سىمۋولى قىلىنغان، ⑦

ھۇن ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇش تاكتىكىسىغا كەلسەك، بۇ توغرىسىدا شەرق ۋە غەرب تارىخچىلىرىدىن سىماچيەن، بەنگۇ، ماركىلىنئۇس، جوردانىس، پىرىسكوس ۋە ماتىئۇس قاتارلىقلار ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەلۇمات قالدۇرغان. ياۋرۇپا شەرقشۇناسلىرى ھۇنلاردا كۆرۈلگەن ۋە كېيىنكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەردىمۇ ئەينەن تەدبىق قىلىنغان ئۇرۇش تاكتىكىسىنى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى نامى بويىچە «تۇران تاكتىكىسى» دەپ ئاتىغان. بۇ تاكتىكىنىڭ ئاساسلىق ئۇسۇللىرى

تۆۋەندىكىدەك ئىدى.

1. چاقماق تېزلىكىدە ھۇجۇمغا ئۆتۈش ۋە يالغاندىن چېكىنىپ بۆكتۈرمە قويۇش تاكتىكىسى:

ھۇن قوشۇنلىرى ئۇرۇشقا كىرگەندە، ئاتنىڭ تېز سۈرئىتى ۋە نىشانغا تەگكۈزۈش تېخنىكىسىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن زىچ سەپ بولۇپ، كۈچلۈك تۈردە ھۇجۇمغا ئۆتكەن دۈشمەن قوشۇنى ئۈستىدىن غالىب كېلەتتى. ھۇن ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇشتىكى ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى، ئايدىڭ كېچىدە چاقماق تېزلىكىدە تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، قارشى تەرەپ قوشۇنى ئىچىدە پاتپاراقچىلىق پەيدا قىلىپ، بۇ ئارقىلىق بىر قانچە سائەت ئىچىدىلا كۆزلىگەن نەتىجىگە يېتىشنى مەقسەت قىلاتتى. ئاتتىلا ئۇرۇشقا ئاتلىنىشتىن بۇرۇن يېنىدىكى پالچىلارغا قوي سۆڭىكىنى كۆيدۈرۈپ پال سالدۇرۇپ باقاتتى. ھۇن ئاتلىق قوشۇنلىرى ئۇرۇش ئۇرۇنغا سورۇلۇش ئېھتىمالى ياكى پايدىسىز ئەھۋال كۆرۈلسە، ئۇرۇش مەيدانىنىڭ ئەمەلىي شارائىتىغا قاراپ، ئۆزلىكىدىن تارقىلىپ كېتەتتى،كەينىدىنلا قايتىدىن بىرلىشەتتى. بەزىبىر تارىخچىلار تەرىپىدىن ئاتالمىش «تەشكىلاتسىز ۋە ئىنتىزامسىز» دەپ يېزىلغان بۇ خىل ئۇرۇش تاكتىكىسى، ھۇن قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ئىدى. مۇشۇ خىل ئۇرۇش قىلىش ئاساسىغا قۇرۇلغان ھۇن ئۇرۇش تاكتىكىسىنىڭ ئىككى خىل خۇسۇسىيىتى بولغان. ئۇنىڭ بىرى، يالغاندىن چېكىنىش يەنە بىرى، بۆكتۈرمە قويۇش ئۇسۇلى ئىدى. بۇنىڭدا يالغاندىن چېكىنگەن بولۇپ، دۈشمەن قوشۇنىنى بۆكتۈرمە قويغان يەرگىچە باشلاپ بېرىپ،ئاندىن كېيىن قورشاۋغا ئېلىپ يوقۇتاتتى.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 200-يىلى تۈز بەرگەن بەيدىڭ مۇھاسىرىسى ۋە مىلادىيە 374-يىلى گوت خانلىقىنىڭ ئاغدۇرۇلىشىدا، ھۇنلار مانا مۇشۇ تاكتىكىنى قولانغان. تارىخچىلار بۇ تاكتىكىنى «بۆرە ئويۇنى» دەپ ئاتايدۇ.

2. كىچىك ھۇجۇمچى قىسىملارنى ئەۋەتىپ كۆزىتىش ۋە تەشۋىقات تارقىتىش تاكتىكىسى:

ھۇنلار ئۇرۇش قىلىشتىن بۇرۇن كېڭەش چاقىراتتى. ئاسىيا ھۇنلىرىدا ھەربىي ئىشلارغا دائىر مەسىلىلەرنى ھەر يىلى 9-ئايدا ئېچىلىدىغان كېڭەشتە مۇزاكىرە قىلىناتتى. چارۋا ـ ماللارنىڭ سانىنى ئېلىش، قوشۇن تەشكىللەش ۋە دۆلەتنىڭ چوڭ ـ چوڭ ئىشلىرىنى مۇزاكىرە قىلىدىغان بۇ يىغىلىشنى د. گىروئىت، ۋئىگىر،

سىجمىدىت ۋە سىزاكىس قاتارلىقلار «مىللەت مەجلىسى » ياكى «ئىمپېرىيە مەجلىسى »دەپ ئاتىغان. ياۋروپا ھۇنلىرىدىكى بۇ خىل يىغىلىشنى شەرقىي رىم تارىخچىسى پرىسكوس «ۋەكىللەر مەجلىسى»ياكى «ھەيئەتلەر يىغىنى »دەپ ئاتىغان.تۈرك ئالىمى ب. ئۆگەلنىڭ كۆرسىتىشىچە، ھۇنلار يەنە قەرەلسىز ھالدا «ئۇرۇش قۇرۇلتىيى » چاقىرىپ تۇراتتى.

ھۇنلار مەجلىستە (قۇرۇلتايدا) ئۇرۇش قىلىشنى قارار قىلغاندىن كېيىن، ئالدىن كۆزەتكۈچى قىسىم تەشكىلەپ، ئۇرۇش مەيدانىنىڭ ئەمەلىي شارائىتىنى ۋە دۈشمەننىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ كېلىشكە ئاتلاندۇراتتى. ھۇنلاردا ھۇجۇم نىشانى ئىككى ئاساسقا تايىناتتى. ئۇنىڭ بىرى ئالدىن كۆزىتىش سەپىرى، يەنە بىرى يوقىتىش ئۇرۇشى قىلىش ئىدى.ئىگىلىمەكچى بولغان جايلار قانچىلىك يىراقتا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئالدىن كۆزىتىش شەرت قىلىناتتى. بۇنداق كۆزىتىش خارەكتېرىدىكى سەپەر گاھىدا بىر قانچە يىل داۋاملىشاتتى. ھۇنلارنىڭ ياۋروپانى ئىشغال قىلىشى، كېيىنكى چاغلاردا ئوغۇزلارنىڭ كىچىك ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشى، مۇشۇ شەكىلدە ئېلىپ بېرىلغان. ھۇنلار ياۋروپاغا كۆچكەندە، ئۇلار ئالانلار زېمىنىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن مىلادىيە 374 ـيىلى ئىتىل دەرياسىنىڭ بويىدا پەيدا بولغان ۋە ناھايىتى تېزلا گوت دۆلىتىنى يوقاتقان. گوتلار ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۇنلار گوت، ئالان، گېرمان ۋە تەيفال قاتارلىق مىللەتلەردىن تەشكىل قىلىنغان ياردەمچى قىسىم بىلەن مىلادىيە 378ـيىلى دوناي دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، رىم ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى تىراكىياغىچە (بۈگۈنكى ھونگرىيەدە) ئىلگىرىلەپ بارغان بولۇپ، ئۇلار كۆزىتىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان ئالدىن يۈرگۈچى قىسىم ئىدى.

ھۇنلار كۆزىتىش سەپىرى ئارقىلىق ئۇرۇش قىلىش توغرىسىدا قارار چىقارغاندىن كېيىن، چاقماق تېزلىكىدە ھەركەتكە ئۆتۈپ، دۈشمەننىڭ ئاساسىي مەركىزى، مۇھىم قاتناش تۈگۈنلىرى ۋە خام ئەشيا مەنبەلىرىگە قاراپ ھۇجۇم قىلاتتى. ھۇنلار ئالدىن كۆزىتىش ۋە يوقىتىش ئۇسۇلى ئېلىپ بېرىۋاتقان چاغدا، دۈشمەن قوشۇنىنى روھىي جەھەتتىن چۈشكۈنلەشتۈرۈش ئۈچۈن ناھايىتى قورقۇنچلۇق ئەپسانە ـرىۋايەتلەرنى تارقىتىپ، شاۋقۇن ـ سۈرەن كۆتۈرۈپ، ھۇن قوشۇنىنىڭ ناھايىتى كۈچلۈك ۋە كۆپ ئىكەنلىكىنى تەشۋىق قىلاتتى. ئاتتىلانىڭ «تەڭرى قامچىسى»دەپ ئاتىلىپ، پۈتۈن خرىستىئان دۇنياسىنى جازالاش ئۈچۈن، تەڭرى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەنلىكى توغرىسىدىكى رىۋايەت مانا مۇشۇنداق پەيدا بولغانىدى.

3-چېگرا بويىدا بەلگىلىك كەڭلىكتىكى جاينى ئاق قالدۇرۇش ئارقىلىق مۇداپىيە كۆرۈش تاكتىكىسى:

هۇنلار ئۆز دۆلىتىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش ۋە قوشنا ئەللەرنىڭ تۇيۇقسىز هۇجۇم قىلىپ، ئىغىر تالاپەت پەيدا قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، چېگرا بويىدا بەلگىلىك كەڭلىكتىكى جاينى ئادەمسىز رايون قىلىپ ئايرىپ قوياتتى. ئاسىيا هۇنلىرىدا شەرقتىكى تۇڭگۇسلار بىلەن چېگرىلىنىدىغان جايدا مىڭ چاقىرىمدىن ئوشۇقراق كېلىدىغان ئادەمسىز رايون ئايرىلغان. ياۋروپا هۇنلىرىنىڭ مەشهۇر ئىمپېراتورى ئاتتىلا شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ تۇيۇقسىز هۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مىلادىيە 448-يىلى شەرقىي رىم بىلەن ئىمزالىغان «ئاناتولىس شەرتنامىسى»دا، دوناي دەرياسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىن بەش كۈنلۈك مۇساپىدىكى بىر جاينى شەرقىي رىمنىڭ ئەسكەر ۋە پۇقرالاردىن خالىي جاي قىلىپ ئايرىپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە شۇندا قىلدۇرغان⑧

4- هەربىي مەنۋىر خاراكتېرىدىكى دائىملىق تەنتەربىيە هەركىتى:

هەربىي تەلىم-تەربىيە، ئالدىن كۆزىتىش، چاقماق تېزلىكىدە هۇجۇمغا ئۆتۈش، يوقىتىش ئۇرۇشى قاتارلىق بىر قاتار هەربىي مۇهىت ئىچىدە يېتىشكەن هۇنلارنىڭ، داۋاملىق هالدا غەلىبىگە ئېرىشىشتىكى ئاساسلىق سەۋەبلەردىن بىرى، هەربىي مانېۋىر خاراكتېرىدىكى دائىملىق تەنتەربىيە هەركىتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئىدى. هەر قايسى ئەللەرنىڭ تارىخى مەنبەلىرىدىن قارىغاندا، هۇنلاردا ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش هەربىر كىشىنىڭ تەبئىي مەشغۇلاتلىرىدىن بىرى هېسابلىناتتى.

ئات بەيگىسى، ئات ئۈستىدە چۇماقلىشىش (جىرت)، دىسكا ئېتىش، چېلىشىش، قۇشچىلىق (يىرتقۇچ قۇشلارنى ئۈۋلاش) ۋە باشقىلار هۇنلارنىڭ تۈرلۈك توپ ئويۇنلىرى -پۇتبول، گولف، پولۇ (ئاتلىق توپ ئويۇنى)هۇنلاردىن ئېتىبارەن تۈركىي قوۋملىرى ئارىسىدا ئومۇملاشقان بولۇپ،بۇ كۆك تۈرۈكلەر دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان⑨تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ بوزقىرلىرىدا ئاپرېل ۋە ماي ئېيىنىڭ دەسلەپكى هاۋا گۈلدۈرلىگەن چاغلىرىدا باشلىنىدىغان ناخشا- مۇزىكىلىق كۆڭۈل ئېچىش باهار بايراملىرىدىمۇ ئېلىپ بېرىلىدىغان ئات بەيگىسى ۋە تۈرلۈك مۇسابىقىلەر ئىچىدە ئەڭ موهىمى ئۈۋچى -لىق ئىدى. بولۇپمۇ مىڭلىغان ياۋايى هايۋانلارنى ئۈۋلاش بىلەن ئاخىرلىشىد -ىغان ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان ئوۋ هەركىتى

ھەقىقەتەن بىر خىل ھەربىي مانېۋىر خارەكتېرىگە ئىگە ئىدى. خەنزۇچە مەنبەلىرىگە قارىغاندا، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 62-يىلى ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئۇيۇشتۇرۇلغان مۇشۇ خىلدىكى بىر قېتىملىق ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئوۋ ھەرىكىتىگە 100 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر قاتناشقانىدى. يەنە بىر ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئوۋ ھەرىكىتىدە 700 چاقىرىم (350 كىلومېتىر) كېلىدىغان بىر دائىرە قورشاۋغا ئېلىنغان. ئاتتىلانىڭ ئەڭ چوڭ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ئوۋچىلىق بولۇپ، ئوۋ ھەرىكىتىگە نەچچە ئون مىڭ ھۇن ئاتلىق ئەسكەرلىرنى ئەگەشتۈرۈپ چىقىدىغانلىقى غەرب مەنبەلىرىدە تىلغا ئېلىنغان.

ھەربىي مانېۋىر خارەكتېرىدىكى دائىملىق تەنتەربىيە ھەركىتى نەتىجىسىدە چاققان، چەبدەس ۋە جەڭگىۋار روھى بىلەن ئۇرۇشتا باتۇرلۇق خىسلىتىنى ياراتقان ھۇن قوشۇنىنىڭ «تۇران تاكتىكىسى»، كېيىن ھەر قايسى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر تەرىپىدىن تەدبىقلانغاندىن سىرت، يەنە باشقا مىللەتلەر تەرىپىدىنمۇ قوبۇل قىلىنغانىدى ھەربىي يۈرۈش مەزگىلىدە تۈرلۈك قىيىنچىلىقلارغا ۋە ئوخشىمىغان جۇغراپىيىلىك مۇھىتقا ئاسانلا ماسلىشىپ كېتىشى بىلەن، زامانىمىزدىكى تەتقىقاتچىلارنىمۇ ھەيران قالدۇرغان ھۇن قوشۇنىنىڭ تەلىم-تەربىيە، تەشكىلى-ئىنتىزامى، كۈچ-قۇدرىتى، تاكتىكىسى ۋە ئۇرۇش قوراللىرىنىڭ ئىلغارلىقى باشقىلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان تۇنجى بوز قىر مۇئەسسەسىدۇر[10]

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قوشۇنى «تۇران تاكتىكىسى» بويىچە تەشكىللەش ۋە قۇراللاندۇرۇش تەشەببۇسى ئەڭ دەسلەپ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 318-يىلىدىكى كېلىشىمگە داخىل بولۇپ، ھۇنلارنىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئېرىشىش-بىلەن جاۋ بەگلىكىدىكى ۋۇلىڭ دەۋرىدە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 325-298-يىللار) ئوتتۇرىغا قويۇلغان، چىن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چىن شىخۇاڭ دەۋرىدە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 221-209-يىللار) تېخىمۇ كۈچەيگەن، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدى دەۋرىدە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 141-89-يىللار) قوماندان خۇچۇبىڭ بىلەن ۋېي چىڭ تەرىپىدىن ئىشقا ئاشۇرۇلغانىدى. خۇچۇبىڭ «تۇران تاكتىكىسى»نى قوللانغان تۇنجى باشقا مىللەت قوماندانى دەپ قارالماقتا. شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئات مىنىش مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 300-يىلى ھۇنلاردىن قوبۇل قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەش ۋاستىسى بىلەن ئەسلىدە بوز قىر ئاتلىق ئەسكەرلىرىگە خاس بولغان ئىشتان-چاپان، قولاقچا ۋە ئۆتۈك جۇڭگوغا ئېلىپ كىرىلدى. يەنە ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئوۋ ھەرىكىتىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە كۆرۈلدى. بۇ

ئىسلاھات ۋە تەقلىدلەر كۆك تۈرۈكلەر دەۋرىدىمۇ ئېلىپ بېرىلدى.(11)
ھۇنلارنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈپ بېرىشى بىلەن ئۇلارنىڭ ھەربىي تەشكىلىي تۈزۈمى ۋە ئۇرۇش تاكتىكىسى ياۋروپادا ناھايىتى تېزلا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. مۇشۇ ۋاقىتلاردىن باشلاپ، رىم قوشۇنىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈمىدە «ئونلۇق سىستېمىسى» قوراللىغا ئايلاندى. ھازىرقى ئەنگلىيىدە نۇرغۇن ھۇنچە قورال ياسايدىغان زاۋۇتلار قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن بىرگە، ھۇنلارنىڭ كىيىم- كېچەك فورمىسىمۇ غەربلىكلەر تەرىپىدىن تونۇلۇپ قوبۇل قىلىندى.
ھۇن قوشۇنىنىڭ قورالىنىشى ۋە ئۇرۇش تاكتىكىسى شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن. شەرقىي رىمدە قوشۇن ھۇن قوشۇنىغا تەدبىقلىنىپلا قالماي، يەنە ئىمپېراتورلار تەرىپىدىنمۇ بۇ ھەقتە مەخسۇس تەتقىقات ئەسەرلىرى يېزىلغان. ئىمپېراتور ھىراكلىئوسنىڭ «تاكتىكا » دېگەن ئەسىرىدە مىلادىيە 700-يىلى مائىكوس تەرىپىدىن يېزىلغان «ئىستىراتېگىيە» دېگەن ئەسەردە ۋە ئىمپېراتور لىئوننىڭ «تاكتىكا» دېگەن ئەسىرىدە ھۇن، ئوغۇر (بولغار)، كۆك تۈرك، پەچەنەك ۋە ماجارلارنىڭ قوشۇن تەشكىلىي ۋە ئۇرۇش تېكتىكىسى مەخسۇس تونۇشتۇرۇلغان، ھەمدە شەرقىي رىمدىمۇ مۇشۇ شەكىلدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنىڭ لازىملىقى ئوتتۇرغا قويۇلغان. (12) شەرقىي رىمنىڭ داڭلىق قوماندانى نارسېسنىڭ مىلادىيە 552- يىلى ئىتالىيىدىكى گوتلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىدا،«تۇران تاكتىكىسى» نى قوللانغانلىقى تارچى ئاگاتخاسىنىڭ ئەسىرىدىن مەلۇم. رۇسلارمۇ كېيىنكى كىنەزلىكى دەۋرىدىن ئېتىبارەن ئۆز قوشۇنىنى مازار، پەچەنەك ۋە قومان-قىپچاق ئۇسۇلىدا تەشكىللىگەن ۋە قوراللاندۇرغان. چىڭگىزخانمۇ مىلادىيە 1206-يىلى ئۆزىنى خان دەپ جاكارلاپ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئۇ، موڭغۇل- تۈرك قوشۇنىنى ھۇنلاردىن تەشكىللىگەن، قوراللاندۇرغان ۋە ئۇرۇش قىلغان.

3. قانۇن - ئەدلىيە

بىز ھۇنلارنىڭ قانۇن- تۈزۈمى ۋە ئۇنىڭ چېتىلىش دائىرىسى توغرىسىدا، قەدىمقى خەنزۇچە يىلنامىلەر ۋە غەربنىڭ كىلاسسىك ئەسەرلىرىدىكى مەلۇماتلارنى ئاساس قىلىمىز. ھۇن تارىخىغا دائىر نوپۇزلۇق تەتقىقات ئەسەر -لىرىدە

كۆرستىلىشچە، ھۇن جەمئىيىتىدە تۆرە قانۇنى، چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ۋە كەسكىن ئىجرا قىلىنغان. تۆرە ئۆرپ- ئادەت قانۇنى بولۇش بىلەن بىرگە، «ئىجتىمائىي ھاياتنى تەرتىپكە سالغۇچى مەجبۇرىي قائىدىلەرنىڭ بىر -لىكى» ① ئىدى. ئاتاغلىق باشقىرت ئالىمى ئا. زەكى ۋەلىدى توغان ئۆزىنىڭ «ئومۇمىي تۈرك تارىخى كىرىش» دىگەن كىتابىنىڭ 112- بېتىدە، ھەر ۋاقىت ناھايىتى ئاددىي ۋە ئېلاستىكلىق بىر تەشكىلات سىستېمىسىغا يەنى ‹تۆرە› دەپ ئاتىلىدىغان ئۆرپ- ئادەت قانۇنىغا تايانغاندۇر. بۇ سىستېما ئەڭ كىچىك بىر تەشكىلات بولغىنىغا ئوخشاش، ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋرۇپا مىقياسىدىكى كەڭ تەشكىلاتلاردىمۇ ئاشۇنداق قولايلىق بىلەن تەدبىقلا -نغان....... مەتە (باتۇر)، ئاتىللا، تون يابغۇ، چىڭگىز ۋە تۆمۈر قاتارلىق ھۆكۈمدارلار، بۇ ئۆرپ- ئادەت قانۇنى بويىچە ئىش كۆرەتتى. بۇ ئۆرپ- ئادەت قانۇنى كىتابلاردا يېزىلغان بولماستىن، بەلكى خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا داۋاملىشىپ كەلگەن دەپ يازغان.

شەرق ۋە غەرب مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا، ھۇنلارنىڭ قانۇن- تۈزۈمى ئۇلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ئىشلار، نىكاھ، ئەخلاق، ئۆرپ- ئادەت، قائىدە- رەسمىيەت، جىنايى- جازا ۋە ھەرىكەت مىزانى قاتارلىق تەرەپلەردە گەۋدىلەنگەن. ھۇن قانۇنى ناھايىتى ئادىل، ھەققانىي، باراۋەر -لىكنى ياقلاشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن شۇ دەۋردىكى باشقا مىللەت قانۇن- تۈزۈملىرىدىن پەرقلىق بولغان. ھۇن پۇقرالىرى قانۇننىڭ ھىمايىسى بىلەن جەمئىيەتتە ھۆر، ئەركىن ۋە باراۋەر ياشىغان. شەرقىي رىم تارىخچىسى پىرىسكوسنىڭ مەلۇماتىدا، بىر شەرقىي رىملىقنىڭ شەرقىي رىمدا كىشىلەرنىڭ نازارەت ۋە بېسىم ئاستىدا تۇرىدىغانلىقى، لېكىن ھۇن ئىمپېرىيىسىدە ئۆزىنىڭ ھۇنلارغا ئوخشاش تىنىچ ۋە ئەركىن ياشاۋاتقانلىقىنى تىلغا ئالغانلىقى خاتىرلەنگەن. «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «ئاياللار ھوقۇقى» ماددىسى -دا مۇنداق دىيىلگەن: «ھۇنلارغا كەلسەك، مەيلى ئاسىيا ھۇنلىرى بولسۇن ياكى ياۋرۇپا ھۇنلىرى بولسۇن، بارلىق مىللەتلەر بۇ ھەقتە سۆز ئاچىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىن ياۋرۇپانىڭ غەربىي قىرغاقلىرىغا قەدەر سوزۇلغان بۇ كەڭ رايونلاردا، ھۇنلار داۋاملىق ھالدا ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرغاچقا، ئەر ۋە ئاياللار -نىڭ جەمئىيەتتە ئوخشاش ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم. خەنزۇلار ۋە شەرقىي رىملىقلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ئىمپېراتورنىڭ يېنىدا خانىشنى -ڭمۇ ئورۇن ئېلىشى ھەر ئىككىلىسىنىڭ دۆلەتكە ۋەكىللىك قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر. ② مەنبەلەردە ھۇنلارنىڭ ئەسىرگە ئېلىنغانلارنىمۇ ئائىلە ئەزالىرى قاتارىدا كۆرگەنلىكى ئۇچرايدۇ. داڭلىق تۈرك ئالىمى

ب. ئۆگەل ھۇنلارنىڭ سىياسىي تۈزۈمى توغرىسىدا توختالغاندا: «ھۇن ئىمپېرىيىسى مۇستەبىت پادىشاھلىق ھاكىمىيەت تۈزۈمى بولماستىن، بەلكى دېموكىراتىزىم ئىدى» ③ دەپ كۆرسەتكەندى. دېمەك، شۇ دەۋردىكى باشقا مىللەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ھۇن جەمئىيىتى ئادىل قانۇن ئاساسىغا قۇرۇلغانىدى.

ھۇن قانۇنىدا پۇقرالارنىڭ قانۇن ئالدىدا ئۆتەيدىغان مەجبۇرىيىتىمۇ ئېنىق بەلگىلەنگەن. ئۇلار چارۋا- ماللىرىنىڭ سانىغا قاراپ باج تاپشۇرغاندىن سىرت، جىدىي پەيتتە ئۆزىنىڭ ئېتى ۋە قورال- ياراقلىرىنى تەييارلاپ ئۇرۇشقا قاتنىشىشى شەرت ئىدى.

ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ جىنايى جازا قانۇنى ناھايىتى روشەن ئىدى. ساقلىنىپ قالغان پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئاسىيلىق قىلغان كىشىلەرگە ۋە ئوغرىلىق قىلغان كىشىلەرنىڭ جىنايىتى ئېغىر بولغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى. چەت ئەل ئەمەلدارلىرى ۋە ئىغۋاگەرلەرچىلىك قىلىپ، ھۇنلارغا قارشى تەتۈر تەشۋىقات تارقاتسا، چېگرادىن قوغلاپ چىقىرىلىپ، قايتا كېلىشى مەنئىي قىلىناتتى. رۇگا دەۋرىدە شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ بەزى ئەمەلدارلىرى ھۇن ئىمپېرىيىسىدە سودىگەر، سەيياھ ۋە ئويۇن قويغۇچى قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، ھۇن پۇقرالىرىنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە كۈشكۈرتكەن. رۇگا بۇ ئەھۋالنى بايقىغاندىن كېيىن، ئۇلارنى تۇتۇپ كېلىپ جىنايىتىنى ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن، چېگرادىن قوغلاپ چىقارغان. رۇگا بۇنى شەرقىي رىم بىلەن تۈزگەن شەرتنامىنىڭ بىر ماددىسى قىلىپ كىرگۈزگەن. ④

ھۇنلارنىڭ ئەدلىيە تەشكىلاتى بىرى ئىمپېراتور باشچىلىقىدىكى ئالىي (دۆلەت) سوت مەھكىمىسى (يارغۇ)، يەنە بىرى يارغانلار (سوتچىلار) ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان ھەيئەتتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا ئايرىلغان. ئاتىللا ئۆزىگە سۈيىقەست پىلانلىغان بېگلارنى ئەدلىيە سوتلىغاندا، جىنيەتچىنىڭ ئىقرارى ۋە پوزىتسىيىسىگە قارايتى. بىرى -لىدىغان ئۆلۈم جازاسىنى بىكار قىلغان. ئاتىللانىڭ يۇرگۈزگەن ئۆلۈم جازاسى ئادەتتە دارغا ئېسىش ۋە موما ياغىچىنىڭ ئۇچىغا باغلاپ، يىرتقۇچ قۇشلارغا يەم قىلىپ ئۆلتۈرۈش ئارقىلىق ئىجرا قىلىناتتى.

ھۇن قانۇنىنىڭ مۇكەممەللىكىنىڭ ئالاھىدە بىر بەلگىسى ـ بۈگۈنكى كۈندىكى خەلقئارا قانۇنىنىڭ دەسلەپكى بەلگىلىرىنىڭ ھۇن قانۇنىدا كۆرۈلۈشى ئىدى. ھۇنلار قوشنا دۆلەتلەر بىلەن شەرتنامە- كېلىشىم تۈزۈپ، تىنچلىق ئورنىتىشقا ئالاھىدە

ئەھمىيەت بەرگەن ھەمدە ئۇنىڭ ماددىلىرىغا قاتتىق رىئايە قىلغان. قوشنا ئەللەر شەرتنەمە- كېلىشىمنىڭ بەلگىلىمىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، تىنچلىقنى بۇزغاندا، ھۇنلار ئىلگىركى تەرتىپنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەسكەر چىقىرىپ، ئۇ دۆلەتكە قارشى جازا يۈرۈشى قىلاتتى. ئاتىللانىڭ مىلادىيە 441- يىلى ۋە 447- يىلى ئېلىپ بارغان يالقان يۈرۈشى مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا يۈز بەرگەن.

ھۇنلارنىڭ، نىكاھ ئادىتىدە بىر ئەر- بىر خوتۇنلۇق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. ⑤ ھۇنلار ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشاۋاتقان چاغدا، ئۇلاردا يەنە ئاتىسى ئۆلسە ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدىغان، ئاكىسى ئۆلسە ئىنىسى يەڭگىسىنى ئالىدىغان ئادەتمۇ بولغان. ئۇلارنىڭ مۇنداق قىلىشتىكى مەقسىدى ئۆز نەسەبىنى ساقلاپ، تۇل خوتۇنلارنى تىزگىنلەش ئىدى. بۇ خىل ئادەت كۆك تۈرك ۋە ئۇيغۇرلاردىمۇ بولمىغان. ھۇنلار ياۋرۇپاغا كۆچكەندىن كېيىن، ئۇلاردا بۇ خىل ئادەت بولمىغان. بۇدا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خانىشى ـنىڭ تۇل ھالەتتە يالغۇز ئۆتىشى، ياۋرۇپا ھۇنلىرىدا ھەر قانداق ئەھۋالدا بىر ئەر- بىر خوتۇنلۇق تۈزۈمىنىڭ روشەن ھالدا يولغا قويۇلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

4. ئىقتىساد ـ سودا

ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسى ياۋرۇپا سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ھاياتىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى يەنە ياۋروپانىڭ ئىقتىسادىي ھاياتىغىمۇ بەلگىلىك تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن. ھۇن ئىمپېرىيىسى ئىتتىپاقىغا تۈرك، فىن- ئۇغور، ئىران، سلاۋىيان ۋە گېرمان مىللەتلىرىدىن بولۇپ، 45 تىن ئارتۇق مىللەت قارىغانىدى. بۇ ئوخشىمىغان تىل سىستېمىى ـسىدىكى مىللەتلەر يەنە ئوخشىمىغان جەمئىيەت ۋە ئىقتىساددا باسقۇچىدا ياشايتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانسا، بەزىلىرى چارۋىچىلىق بىلەن، يەنە بەزىلىرى ئورمانلىقلاردا ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. بۇ مىللەتلەر تىنچ كۈنلەردە ئۆز ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئېرىشكەن مەھسۇلاتلىرىدىن بەلگىلەنگەن مىقداردا ھۇنلارغا باج تاپشۇراتتى. ئۇرۇش كۈنلىرىدە بولسا ئۆزىنىڭ پادىشاھى ۋە قوماندانلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ھۇن ئىمپېراتورى بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، جەڭگە

قاتنىشاتتى. قەدىمكى غەرپ تارىخچىلىرىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغا ـنىدا، هۇنلار قارا دېڭىز بويلىرىدىن دوناي دەرياسىغىچە بولغان جايلاردا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ جايلار سۇيى مول، ئوت- چۆپلىرى بۇلۇق ئۆسكەن جاي بولۇپ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ناهايىتى ماس كېلەتتى. هۇنلارنىڭ ئاساسلىق چارۋا- ماللىرى ئات ۋە قوي ئىدى. بۇ هەقتە ئامىئاس مۇنداق يازغان : «هۇنلار كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولغاچقا، ئۇلار كىچىكىدىن تارتىپلا ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق ۋە سوغاققا بەرداشلىق بېرەلمەيدىغان بولۇپ چوڭ بولاتتى. هۇنلار بىر جايدىن يەنە بىر جايغا قاراپ كۆچكەندە، ئۇستىگە چېدىر ئۆي قۇراشتۇرۇلغان هارۋىلارنىڭ ئالدىدا چارۋا- ماللىرىنى هەيدەپ ماڭاتتى. ئاياللار هارۋا ئۈستىد ـىكى چېدىر ئۆيدە ئولتۇرۇپ رەخت توقۇيتى. كىيىم- كېچەك تىكەتتى. ①

هۇنلارنىڭ شۇنچە تېز ئارىدا زور غەلبىلەرنى قولغا كەلتۈرەلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب، ئۇلارنىڭ ئاتلىق ئۇرۇش تېخنىكىسىغا ماهىرلىقىدىن بولغا ـنىدى. ياۋروپا هۇن ئىمپېرىيىسىدە هۇن قوشۇنلىرىنىڭ سانى 100 مىڭدىن ئارتۇ بولۇپ، ئۇلار پۈتۈنلەي ئاتلىق قوشۇن ئىدى. مانا شۇنداق كۆپ ئەسكەرلەرگە كېتىدىغان ئات مەنبەسىنى هەل قىلىش ئۈچۈن، هۇنلار چارۋىچ ـىلىققا ئالاهىدە ئەهمىيەت بەرگەن. مىلادىيە 4ـ6ـ ئەسىرلەردە ياشىغان غەرب تارىخچىلىرى هۇن ئاللىرى ماڭالايدىغان بولغاندا، ئۇلارنى يېنىدا ئىگەرلەنگە ئاتتىن بىرى تەييار تۇراتتى. هۇنلار ئات ئۈستىدە قۇرۇلتاي ئېچىپ، ئات ئۈستىدە بىر- بىرى بىلەن ئالاقە قىلاتتى. ئات ئۈستىدە تۇرۇپ غىزالىناتتى. هەتتا ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئۇخلايتى، دەپ يازغان. مانا بۇلار هۇنلارنىڭ هاياتىدا ئاتنىڭ ناهايىتى مۇهىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈ ـرۈپ بېرىدۇ.

هۇنلارنىڭ تاشقى سودىسى ئاساسەن شەرقىي رىم بىلەن ئېلىپ بېرىلغان. هۇن سودىگەرلىرى چېگرا بويىدىكى بەلگىلەنگەن شەهەرلەردە شەرقىي رىم سودىگەرلىرىگە ئات، قوي، يۇڭ- تېرە، كىيىم- كېچەك ۋە قىلىچ قاتارلىق ئۇرۇش قوراللىرىنى ساتاتتى. هۇن ئاياللىرى تىككەن ئەرەنچە ۋە ئايالچە كۆڭلەكلەر شەرق رىم ۋە پۈتكۈل ياۋرۇپادا ئەتىۋارلىنىپ كىيىدىغان مودا كىيىمگە ئايلانغان.

هۇنلارنىڭ ئاساسلىق يېمەك- ئىچمىكى گۆش تۈرىدىكى تاماقلار ۋە قىمىزدىن ئىبارەت بولۇپ، هۇنلار قىمىزنى «كامۇن: ياكى «مەدۇس» دەپ ئاتايتى. هۇنلار ئۇرۇشقا چىققاندا، ئۇزۇن ۋاقىت ساقلاپ يېيىش ئۈچۈن گۆشتىن قۇرۇتۇلغان يېمەكلىك (كونسېرۋا) ياساپ، ئاتنىڭ ئىگىرىگە ئېسىۋا ـلاتتى. شۇ ۋاقىتتا قەدەر بۇنداق يېمەكلىكنى (گۆش كونسېرۋاسىنى) كۆرۈپ باقمىغان ياۋروپالىقلار،

ھۇنلارنىڭ بۇ خىل يىمەكلىكگە بەكمۇ ھەيران قالغان.

5. مەدەنىيەت-سەنئەت

1. تىل

تىلشۇناسلار ۋە تارىخلار قەدىمكى خەنزۇچە مەنبەلەر ۋە غەرب مەنبەلىرىدە ساقلىنىپ قالغان ھۇنچە سۆزلەرنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، ھۇنلار -نىڭ تۈركىي تىلدا سۆزلەشكەنلىگىنى تەل- تۆكۈس ئىسپاتلىدى. شۇنداقتىمۇ ھۇنلار ياۋروپادىكى گىرىك، گېرمان، سىلاۋيان ۋە فىن- ئوغۇر مىللەتلىرى بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر نەتىجىسىدە، ئۇلارنىڭ تىلىدىن بىر مۇنچە سۆزلەرنىمۇ قوبۇل قىلغان. شۇڭا، ھۇنلارنىڭ ساقلىنىپ قالغان تىل يادىكارلىقلىرىدىن سۆز ئاچقاندا، ئەلۋەتتە بۇ تەرەپلەرگە سەل قارىماسلىق كېرەك.

غەرب مەنبەلىرىدە ساقلىنىپ قالغان ھۇن تىلى يادىكارلىقلىرىنىڭ كۆپىنچىسى كىشى ئىسىملىرى، ئاز بىر قىسمى بولسا جىنىس ئىسىملىرى ھېساپلىنىدۇ. تىلشۇناسلار ھۇنچە سۆزلەرنى مۇشۇ ئىككى تۈر بويىچە ئىزاھلىغان. تۆۋەندە بىز بۇ ھەقتىكى بايانلارنى كۆرستىپ ئۆتىمىز.

1. كىشى ئىسىملىرى:

ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ بۈيۈك ئىمپىراتورى ئاتىللانىڭ ئىسمى قەدىمكى ھۇنچە قەدىمقى غەرب مەنبەلىرىنىڭ ھەممىسىدە دىگۈدەك تىلغا ئېلىنىدىغان بولۇپ، بۇ ئىسمىنىڭ تۈركچە «ئاتىل» ياكى «ئەتىل» دىگەن ئىسمىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى باشتا سۆزلەپ ئۆتكەندۇق.

ملادىيە 400- يىلىدىن 422- يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان ھۇن ئىمپىراتورى گىرك ۋە لاتىن مەنبەلىرىدە «ئولدىز»، «ئۇلدىن»، «خۇلدىن»، «يىلدىز»، «يۇلتۇز» دىگەندەك بولىدۇ، دەپ چۈشەندۈرگەن. قاراتون دىگەن ئىسىم بىرەك ھالدا «قارا چاپان» دەپ چۈشەندۈرۈلمەكتە.

پىرىسكوسنىڭ ئەسىرىدە «ئويبارسئوس» دىگەن شەكىلدە يېزىلغان ئىسمىدىكى «ئىئوس» گىرىك تىلىدا قوشۇمچە ھېساپلىنناتتى. گىرىكلارنىڭ باشقا تىللاردىكى «ئـا» تاۋۇشـى ئۇچـۇن بەزىـدە يەنە «ئـو» ھەرىپىنـى ئىشـلەتكەنلىگىنى نەزەرگە ئالىدىغان بولساق، بۇ ئىسمنى «ئايبـارىس» دەپ ئوقۇشقا بولىـدۇ. ئايبـارىس تـۈركچە ئىسـىم ھېسـابلىنىدۇ. يەنە مىسـال ئالىـدىغان بولسـاق، ئايتـاش، ئـايبەگ، ئـايتەمۇر، ئايدۆت، ئايتېكىن، تايبارس، بۆرىباس، قاربارىسى دىگەن ئىسىملار قەدىمكى تـۈركىي تىلدا كەڭ قوللىنىلغان. پىرىسكوس ھۇنلارنىڭ بىر قوماندانىنى «ئۆنېگىسوس» دەپ يازغان. سىزاكىس بۇ ئىسمنى تۈركچە «ئون ئىككى» دىگەن مەنىدە ئىزاھلىغان.

ئاتتىلانىـڭ دادىسـىنى پىرىسـكوس «مۇنـدىئوكوس»، جـوردانىس « مونـدزۇك» شەكىلدە يازغان. ھۇنگىر رىۋايەتلىرىدە «بەندەگۆز» دىيىلگەن. گ. نېمىز بۇ ئىسـمنى تۈركچە «مۇنجۇق» دەپ ئوقىغان. قەدىمكى تـۈركىي تىللىـق خەلقلەردە ئەر مۇنجـۇق دىگەن ئىسم كەڭ قوللىنىلغان. مۇنجـۇق تـۈركىي تىلـدا «ئەينەكـتىن يـاكى تاشـتىن ياسالغان ئوتتۇرىسىدا تۆشۈكى بار زىننەت بويۇمى» دىگەنلىك بـولاتتى. يەنە «ئـۇنچە ــ مەرۋايىـت، مارجـان، تۇمـار» ۋە «بـايراق» دىـگەن مەنىلىرىمـۇ بـار ئىـدى. مۇنجـۇق قەدىمدە ۋە «بۇنچۇق»، «مۇنچۇق»، «مۇنچۇق»، «مۇنچۇق»، «مۇنچـاق»، «مۇنشـاق»، « مۇنساق»، «مۇنىشاق»، «مۇنيساق»، «موينساق»، «مۇيىنساق» دەپمۇ ئاتىلاتتى. ①

ئاتتىلانىـڭ ئاكىسـى شـەرقىي رىـم مەنبەلىرىـدە «بىـلەداس»، «بلـىـداس» ، «بـدەلا»،«بـدەللا» لاتىـن مەنبەلىرىـدە «بىـلەدا»، «گېمـان رىۋايەتلىرىـدە بىلـۆدەل»، «بلۆدەلىن»، «بىلۆدەللىن» دىيىلگەن. ھۇنگىر تىلـى ۋە رىۋايەتلىرىـدە «بـۇدا» دىـگەن شـەكىلدە تىلغـان ئېلىنغـان. تىلشۇناسـلار بـۇدا ۋە رۇگـا دىـگەن ئىسـمنى گـوت مەنبەلىك ئىسىم دەپ قارىماقتا. ②

شـەرقىي رىـم مەنبەلىرىـدە ھۇنلارنىـڭ قومانـدانلىرىنىڭ ئىسـمى سـۆپىتىدە «باسكىن» ۋە «كۈرسـىكخىن» دىـگەن ئىككـى ئىسىم تىلغا ئېلىنغـان. ۋامبىرىي بـۇ ئىسىملارنى ئايرىم- ئايرىم ھالدا، تۈركچە بارسىق ۋە قۇرسىق دەپ ئوقىغان. ئاتاقـام ۋە ئەشقام دىگەن ئىسىملارنى گ. نېمىز «ئاتا شامان» ۋە «ئەش شـامان» دەپ ئىـزاھلاش بىـلەن بىـرگە، ئالدىنقىسـىدىكى «ئاتـا» سـۆزىنى بـۇ شـامانغا ھـۆرمەت كۆرسـىتىش ئۈچۈن قوللىنىلغان، دەيدۇ. ③

ئاتتىلانىـڭ چـوڭ خانىشـىنىڭ ئىسـمى پىرىسكوسـنىڭ سـاياھەت خاتىرىسـىدە «كرىكا»، «خىركا» ،«ئېرىكا» ،«ھېاكژ»، «ئېكا» ھۇنگىر مەنبەلىرىدە بولسا، «رېكـا»، «قەدىمقى گېرمان مەنبەلىرىدە «ھېركخى»، «ھېلىخى» ،«ھېركـژ»، «ئېركـا»، ھـۇنگىر

مەنبەلىرىدە بولسا «رىكا» دەپ يېزىلغان. گ. نېمىز بۇ ئىسمنى تۈركچە «ئارىغقان» دەپ ئوقىغان. «ئارى» سۆزى تۈركى تىلىدا «گۈزەل»، «پاك»، «پاكىز» ،«سىلىق» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «قان» سۆزى بولسا ھۆرمەت سۆزى ئىدى. دىمەك بۇ ئىسىمنىڭ مەنىسى «گۈزەل خانىش»، «پاك خان» دىگەنلىك بولاتتى. پىرىسكوسنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئاتىللا ئارىغقاننى ئىنتايىن ھۆرمەت قىلاتتى. ئارىغقاننىڭ ئايرىم داچا، ساناتورىيەلىرى، خاس خىزمەتچى ۋە لەتىپىچىلىرى بار ئىدى. ئۇ ئۆز ئالدىغا چەت ئەل ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلاتتى ۋە ئۇلارنىڭ شەرىپىگە زىياپەت بېرەتتى.④

ئاتىللانىڭ چوڭ ئوغلىنى جوردانىس «ئەللاك» دىگەن ئىسىمدا يازغان. گ. نېمىز بۇنى «ئىلەك» دەپ ئوقۇپ، ئۇنىڭ قەدىمكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر تەرىپىدىن كەڭ قوللىنىلغان ئىسىملارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى. ئاتىللانىڭ ئىككىنچى ئوغلىنىڭ ئىسمى مەنبەلەردە «دەنگىبىزىك» ، «دەنزىگىخ» دەپ يېزىلغان. گ . نېمىزنىڭ قارىشىچە، بۇ ئىسىم تۈركىي تىلىدىكى تەڭىز- دەڭىز- دېڭىز سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ ئىسىمنىڭ كەينىدىكى «ك» تاۋۇشى ئەركىلەتمە قوشۇمچىسى ھېسابلىنىدۇ. ⑤ ئاتىللانىڭ ئۈچىنچى ئوغلى پىرىسكوسنىڭ ئەسىرىدە «ئېرناك»، جورداسنىڭ ئەسىرىدە «ھېرناك» دىگەن شەكىلدە يېزىلغان. گ. نېمىز بۇ ئىسىمنى تۈركچە ئىرنەك ياكى ئىرنىك دەپ ئوقۇشقا بولىدىغان ـلىقىنى ئوتتۇرغا قويغان. ئۇ قىرغىزلار ئارىسىدا ئىرنەبەگ دىگەن ئىسىمنىڭ بارلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، بۇ ئىسمنى تۈركىي تىلىدىكى «ئەر» ياكى «ئىر» دىگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان، دەيدۇ. ⑥

ئەينى ۋاقىتتا ھۇن ئىمپېرىيىسى ئىنتىپاقىغا كىرگەن ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تىلىدىنمۇ بەزى سۆزلۈكلەر ھۇن تىلىغا قوبۇل قىلىنغان. بۇ سۆزلۈكلەردىن ساقىنىپ قالغانلىرى يەنىلا كىشى ئىسىملىرى ۋە جىنىس ئىسىم ـلىرى ئىدى. بۇ كىشى ئىسىملىرى ھىندى ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، بۇنىڭغا رۇگا (رۇيا، رۇئا)، بىلەدا، تولدىلا (ھۇن قوماندانى) ۋە لائۇدا رېكۇس قاتارلىقلارنى مىسال قىلىپ كۆرستىشكە بولىدۇ.

2. جىنس ئىسىملىرى:

ھۇن تىلىدىن ساقلىنىپ قالغان جىنىس ئىسىملىرى ھىندى ياۋروپا تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار پىرىسكوس بىلەن جوردانىسنىڭ ئەسىرىدە خاتىرلىنىپ قالغان.
پىرىسكوس ئاتىللانىڭ ئوردىسىغا ئەلچىلىككە بارغاندا، ئۇلارنىڭ شەرپىگە زىياپەت بېرىلگەن. دەستىخانغا تىزىلغان يېمەك- ئىچمەكلەر ئىچىدە «كامۇن» ۋە «مەدۇس» دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى خىل ئىچىملىكمۇ بولغان. كامۇن- ئارپىدىن ياسىلىدىغان ئىچىملىك بولۇپ، كامۇن دېگەن سۆز ھۇنلار ياۋروپاغا كۆچۈپ بېرىشتىن بۇرۇنلا، يەنى مىلادىيە 3- ئەسىردىكى لايىن مەنبەلىرىدە «كاموۇن»، «كاموس» دېگەن شەكىللەردە خاتىرلىنىپ، ئارپىدىن ياسىلىدىغان بىر خىل ئىچىملىكنى ئاتاشقا ئىشلىتىلگەن. ھىندى- گېرمانشۇناسلار بۇنىڭ ئەسلى مەنبەسىنىڭ كىلت ياكى پانئون تىلىغا مەنسۇپلىقىنى ئوتتۇرغا قويماقتا. يەنە بىر «مەدۇس» دېگەن سۆزنىڭ مەنبەسىمۇ ھىندى-ياۋروپا تىلىغا مەنسۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ سۆز گېرىكچىدا «مەتبۇ» (شاراپ)، سانسكرىتچىدە «مادبۇ» (ھەسەل، بال)، كىلتچىدە مەدۇ (بال)، يىراق قەدىمكى گېمان تىلىدا «مەتۇ» (شاراپ)، ئانگلو- ساكسون تىلىدا «مەدۇ»، «مەئۇدۇ» (بال)، قەدىمكى پىروسچىدا «مەدۇ» (بال)، لىتاۋ تىلىدا «مەدۇس» (شاراپ)، قەدىمكى سلاۋيانچىدىمۇ يەنە شۇ مەنىدە «مەدۇ» دېيىلەتتى.
ھۇن تىلىدا ساقلىنىپ قالغان ئۈچىنچى جىنىس ئىسمى بولسا «ستراۋا» دەپ ئاتالغان. جوردانىسنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ھۇنلار ئاتىللانىڭ تەزىيە نۇتقىنى سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن، قەبرە ئۈستىدە «ستراۋا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل مۇراسىم ئۆتكۈزگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاتىللانى دەپنە قىلغان. «ستراۋا» سۆزى سلاۋيان تىلىدا «يېمەك- ئىچمەك»، «نەزىر- چىراق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ھۇنلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى بويىچە كىشى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ روھى ئۆلمەي ياشاۋېرىدۇ. بۇ روھ ھايات ئادەمگە ئوخشاش تاماق يەيدۇ، سۇ ئىچىدۇ، ماكان تۇتۇپ ياشايدۇ، دەپ قارالغاچقا، دەپنە- مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن ياكى نەزىر- چىراق قىلىنغان كۈنلىرى، روھ ئۈچۈن يېمەك- ئىچمەك تەييارلاش، ئات ياكى قوي سويۇپ قان قىلىش ئادىتى بولغان. ئەرۋاھلارنىڭ كۆڭلىنىڭ ئېچىش ئۈچۈن، ئۇلار تېخى دەپنە مۇراسىم ئۆتكۈزۈلگەن كۈنلەردە ھەشەمەتلىك ئات بەيگىلىرى، چېلىشىش ۋە قىلىچۋازلىق قاتارلىق مۇسابىقىلەرنى ئۇيۇشتۇراتتى.
تۈركىي تىلىدا يېزىلغان «ئورخۇن- يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرى» دا روھ-

ئەرۋاھــلار ئۇچــۇن تەييارلانغــان يىمەكلىكــلەر «يــۇغ» بــىلەن تەڭــداش مەنىــدە كېلىدىغان سلاۋيان تىلىدىكى «ستراۋا» دېگەن سۆزنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەن.
قىسقىسى، ياۋروپا ھۇنلىرى تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكەن. ئالىملار ئۇلارنىڭ تىلىنى قەدىمكى چۇۋاش، باشقىرت ۋە بولغارلارنىڭ تىلى بىلەن بىر خىل ئىدى، دەپ قارايدۇ.

2. يېزىق

پىرسكوسنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ھۇن كاتىپلىرى ئۆز يېزىقىدا (ھۇن يېزىقىدا) يازغان ھۆججەتلەرنى ئاتىللانىڭ ئالدىدا ئوقۇپ ئۆتكەنلىكى مەلۇم. ئالىملار بۇ پاكىتقا ئاساسەن، ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ يېزىقى بولغان، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. لېكىن، ئالىملار ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ قايسى يېزىق ـ لىرى ئىشلەتكەنلىكى توغرىلۇق بىرەر كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويمىغان بولسىمۇ، بىز تارىخي مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ياۋروپا ھۇنلىرى «ئورخۇن-يېنسەي يېزىقى» نى ئىشلەتكەن، دەپ قارايمىز.
«ئورخۇن–يېنسەي يېزىقى» نىڭ سىرى ئېچىلغان 1893-يىلىدىن بۇيان، تۈركشۇناسلىق تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان غەرب ۋە شەرقلىق نۇرغۇن ئالىم ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە، كۆك تۈركلەر دەۋرىدە (مىلادىيە 6-8-ئەسىرلەر) تۇرغۇزۇلغان ھەم بۇگۈنكى كۈندە خەلقئارا «تاش كىتاپلار» ۋە «ئورخۇن-يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرى» دەپ «ئورخۇن-يېنسەي يېزىقى» دا يېزىلغان ئەڭ دەسلەپكى خاتىرە دەپ قارىلىپ كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن، تۈركىي تىل 1400 يىللىق تارىخقا ئىگە، دېگەن قارا ئىلىم ساھەسىدە ئومۇملىشىپ قالغان. تىلشۇناسلارمۇ «ئورخۇن- يېنسەي يېزىقى» مىلادىيە 500 يىللىرى ئوتتۇرىغا چىققان، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنىپ، 3500 يىلدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن بولىدۇ.
لېكىن، كېيىنكى يىللاردا ئاسىيادا ئېلىپ بېرىلغان مۇھىم ئارخېئولو ـ گىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە، «ئورخۇن-يېنسەي يېزىقى» دا يېزىلغان مىلادىيىدىن بۇرۇنقى دەۋرلەرگە مەنسۇپ بەزى ئۆرنەكلەر ئوتتۇرىغا چىقتى.
1970- يىلى رۇس ئارخېئولوگلىرى ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى ئېسىك قورغىنىنى قازغاندا، ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن ئىشلەنگەن 4000 دىن ئارتۇق بۇيۇم

تېپىلغان. بۇ قورغاندىن يەنە 18 ياشلار چامىسىدىكى بىر ياش يىگىتنىڭ جەسىتى قېزىۋېلىنغان. جەسەتنىڭ ئۈستىگە ئالتۇن كىيىم كىيدۈرۈلگەچكە، ئارخېئولوگلار ئۇنى «ئالتۇن كىيىملىك شاھزادە» دەپ ئاتىدى. ئەمما، قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ، ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە ئىنستىتۇتى مۇتەخەسسىلىرىنىڭ دىققەتنى تارتقىنى، قورغاندىن تېپىلغان بىر كۈمۈش تاۋاق ئىدى. بۇ كۈمۈش تاۋاقنىڭ ئۈستىگە «ئورخۇن-يېنسەي يېزىقى» دا ئىككى قۇر خەت ئويۇلغان. قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى ئاتاغلىق تۈركولوگ مۇسابايېۋ تاۋاقنىڭ ئۈستىگە يېزىلغان خەتنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، بۇ ھەقتە توختىلىپ: «بۇ مازار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 7- 5- ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بولۇپ، بۇ يەردە تېپىلغان نەرسىلەر ‹يەتتە سۇ› دەپ ئاتالغان جايدا ياشىغان ۋە تۈركچە سۆزلىشىدىغان كىشلەرنىڭ ئىدى»، دەپ كۆرسەتكەن.

كۈمۈش تاۋاقنىڭ ئۈستىگە: «ۋەقەنىڭ بايرىقنى شەرەپ بىلەن ئىگىز كۆتۈرگىن، قوماندالار، ئۈچقۇر ئاتلار، قورقماس جاسارەتلىك يىگىتلەر ساقا شان-شەرەپ كەلتۈرىدۇ سەن يۇقىرى ئۆرلىگەنسېرى ئۆز بەختىڭنى ئۆز قولۇڭ بىلەن ياراتقىن، سالامەت بول» دېگەن خەت يېزىلغان. ⑦ مانا بۇ «ئورخۇن يېنسەي يېزىقى» دا يېزىلغان ئەڭ دەسلەپكى خاتىرە ھىسابلىنىدۇ. بۇنى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە بىر پارچە ئەدەبىي ئەسەر دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ سۆزلىرى ئىخچام، ئوبرازلىق ۋە بەئىيلىكى يۇقىرى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن كىشىنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى قوزغايدۇ. بۇ خاتىرىنىڭ ئوقۇپ چىقىلىشى «ئورخۇن-يېنسەر يېزىقى» نىڭ تارىخىنى 800 يىلدىن 1000 يىللار ئالدىغا سۈردى.

مىلادىيىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇن ئالتاينى ئوخشىمىغان تىللارغا مەنسۇپ ھەر قايسى ئۇلتۇراق ۋە كۆچمەن مىللەتلەرنى قەدىمكى رىم تارىخچىلىرى «سىكىت» دەپ ئاتىغان. ئىراندىكى ناخشىچى رۇستەمدىكى مىخ يېزىقلىق تاش ئابىدىدە ئۇلار «ساكا» دەپ ئاتالغان ھەمدە ئۇلارنىڭ ئۈچ چوڭ تارماققا بۆلۈنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئارىستوۋ،ئىدۋارىد مېيىر ۋە ئا. زەكى ۋەلىدى ،توغان قاتارلىقلار، ساكالارنىڭ ئۈچ گۇرۇپپىسى ئىچىدىكى «تىگرا خائۇدا ساكلىرى» دەپ ئاتالغانلارنى تۈركىي نەسىللىك خەلق دەپ قارايدۇ. مانا شۇ تىگراخائۇدا ساكلىرى بۈگۈنكى قازاقىستان، قىرغىزىستان، تەڭرىتاغلىرى بويلىرى، پامىر ۋە ئالاي تاغلىرى، جۇملىدىن يەتتە سۇ ئەتىراپلىرىدا ياشىغان. ئېسىك قورغىلىقى مانا شۇ تىگراخائۇدا ساكلىرىنىڭ مىراسلىرى ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى رىملىقلارنىڭ ئۇلارنىڭ يېزىقىنى

بىلىدىغانلىقى مەلۇم.

مىلادىيە 568- يىلى كۆك تۈركلەرنىڭ قاغانى ئىستەمى شەرق رىم ئىمپېراتورى كونىستانتىن II گە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلار بىلەن ئىراندىكى ساسانىيلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزگەن. تۈرك ئەلچىلىرىنىڭ قولىدا رىم ئىمپېراتورىغا يېزىلغان مەكتۇپ بار ئىدى. رىملىقلار مەكتۇپتىكى يېزىق ئەسلىدە «ئورخۇن-يېنسەي يېزىقى» دەپ ئاتىغان. بۇ مەكتۇپتىكى يېزىق ئەسلىدە «ئورخۇن-يېنسەي يېزىقى» ئىدى⑧.

هۇنلارغا دائىر بەزى ئەسەرلەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغىنىدەك، ئاسىيا هۇنلىرى «ئورخۇن-يېنسەي يېزىقى» نى ئىشلەتكەنىدى. بىز هۇنلىەر ئاسىيادىن ياۋروپاغا كۆچۈپ بارغاندا «ئورخۇن- يېنسەي يېزىقى» نى ياۋروپاغا بىللە ئېلىپ بارغان، دەپ قارايمىز. بۈگۈنكى ياۋروپا هۇن ئىمپېرىيىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، هۇنلار ئۇن ئوغۇرلارنىڭ ئىچىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. ئون ئوغۇر-هۇنوغۇلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئون ئوغۇر خانلىقى، بۈيۈك ئون ئوغۇر بولغار خانلىقى، دۇناي بولغار خانلىقى، ئىتىل بولغار خانلىقى ۋە هۇنگىر دۆلىتىدە مىلادىيە 16- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىغا قەدەر،« «ئورخۇن- يېنسەي يېزىقى» ۋە بۇ يېزىقنىڭ بىر ئاز ئۆزگەرتىلگەن شەكلى بولغان هۇنگىر ئويما يېزىقى ئىشلىتىلىپ كېلىنگەن. ئالىزىم: «ئاتىللا ۋە هۇنلار» دىگەن ئەسىردە بۇ يېزىقنى «هۇنلار ئىشلەتكەن يېزىقنىڭ داۋامى» دەپ قارىغان. مانا بۇ پاكىتلار ياۋروپا هۇنلىرىنىڭ «ئورخۇن- يېنسەي يېزىقى»نى ئىشلەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. «رىم تارىخى» دا شېئىر، ناخشىلىرى هۇن يېزىقىدا يېزىلغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا رىملىقلار ئىچىدە هۇن يېزىقىنى بىلىدىغانلار بولغان، هۇنلار ئىچىدىمۇ لاتىن يېزىقىنى بىلىدىغانلار بولغان.

3. ئەدەبىيات

ياۋروپا هۇنلىرىنىڭ تارىخىغا دائىر مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، هۇنلارنىڭ ئەدەبىياتىدا داستان، مەرسىيە ۋە سەھنە ئەسەرلىرى بويىچە نۇرغۇنلىغان ئېسىل ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن. ئەينى ۋاقىتتا ئاتىللانىڭ يېنىدا نۇرغۇنلىغان ئوردا شائىرلىرى بار بولۇپ، ئۇلار ئاتىللاغا ئۇنىڭ جەڭگىۋارلىقى ۋە ئۇتۇق- غەلبىلىرى ھەققىدە يازغان داستانلىرىنى ئوقۇپ بېرەتتى. هۇن شائىرلىرىنىڭ هۇنلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، ياۋروپاغا كۆچۈشى ۋە هۇن قەھرىمانلىرىنىڭ ئىش- ئىزلىرى توغرىسىدىكى

داستانلىرىنى ئاتىللا ناھايىتمۇ ياقتۇرۇپ ئاڭلايتى.

پىرىسكوسنىڭ ئەسىرىدە بۇ توغرىسىدا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: «كەچ بولغاندا مەشئەللەر يېقىلىدى. ئىككى ھۇن شائىرى ئوردىغا كىرىپ ئاتىللانىڭ ئۇدۇلىدا تۇردى. ئۇلار ئۆزلىرىگە تەييارلىغان داستانلىرى ئارقىلىق، ئاتىللانىڭ جەڭگىۋارلىقلىرىنى ۋە زەپەرلىرىنى كۈيلىدى. زىياپەتكە قاتناشقۇچىلار ئۇلارغا قاراپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى داستاندىن لەززەت ئالسا،بەزىلىرى ئۆرۈشلارنى ئەسلەپ خىيالغا چۆمگەندى[9] ئەمما، شۇ دەۋرىدە يېزىلغان بۇ داستانلار بىزنىڭ دەۋرىمىزگە قەدەر يېتىپ كېلەلمىگەچكە، ئۇنىڭ تۈركىي تىللىق مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئورنى توغرىسىدا بىر نىمە دىيەلمەيمىز.

لاتىن تارىخچىسى جوردانىسنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئاتىللا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ماتەم مۇراسىمىدا ھۇن شائىرلىرى ئۇنىڭغا قاراپ قايغۇلۇق مەرسىيە ئوقۇغان. قەدىمدە بىر مىللەتنىڭ خانى، بېگى ياكى قەھرىمانى ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ئۆلۈمگە بېغىشلاپ قايغۇلۇق شېئىرلار يېزىلاتتى. بۇ مەرسىيە دەپ ئاتىلاتتى. مەرسىيە كۆپىنچە ئاھاڭدار ۋە مۇڭلۇق سۆزلەر بىلەن يېزىلاتتى. جوردانىس ھۇن شائىرلىرى يازغان مەرسىيەنىڭ مەزمۇنى مۇنداق يىغىنچاقلىغان: «ھۇنلارنىڭ ئەڭ بۈيۈك خانى، مۇنجۇقنىڭ ئوغلى، ئەڭ جەسۇر مىللەتنىڭ ھۆكۈمدارى ئاتىللا ئۆزىدىن بۇرۇن ھېچكىمدە كۆرۈلۈپ باقمىغان كۈچ- قۇۋۋەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ ئۆز ئالدىغا پۈتۈن سىكىتيە ۋە گېرمان دۆلەتلىرىنى بويسۇندۇردى. بىر قانچە يۇز شەھەرنى ئىگىلىدى. ھەر ئىككى رىم ئىمپېرىيىسىنى قاتتىق قورقىتىپ، ئۆزىگە باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. مانا بۇ غەلبىلەرنىڭ ھەممىسى بەخت- تەلەتنىڭ ئالاھىدە ئىلتىپاتى ئىدى. ئاتىللا دۈشمەننىڭ زەربىسى ياكى ئۆز ئادەملىرىنىڭ ساتقىنلىقى بىلەن ئەمەس، بەلكى توي كېچىسىدە، گىگانت مىللىتىنىڭ ئىچىدە ھېچقانداق ئاغرىق ئازابىغا گىرىپتار بولماستىن، ئالەمدىن ئۆتتى. ھەممە ئادەم قايغۇغا چۆمگەن بۇ ئۆلۈمنى ، كىممۇ ئۆلۈم ھېسابلىسۇن[10] بۇ پارچىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ھۇن شائىرلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان مەرسىيەلەر ئاھاڭدار ۋە مۇڭلۇق بولۇش بىلەن بىرگە، يەنە ۋەزىنمۇ سالماق ئىدى. بۇ ھۇن شائىرلىرىنىڭ بەدىئىي ماھارىتى ۋە ئىپادىلەش سەنئىتىنىڭ خېلىلا يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ھۇن تارىخىغا دائىر مەنبەلەردە يەنە ياۋروپا ھۇنلىرىدا تىياتىر-سەھنە ئەسەرلىرىنىڭمۇ بارلىققا كەلگەنلىكى تىلغان ئېلىنىدۇ. 1932- يىلى تۈركىيەدە نەشىر

قىلىنغان «تارىخ» دېگەن كىتاپتا: ھۇنلار غەرپكە كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، ئۇلاردا ئەدەبىيات ناھايىتى تەرەققىي قىلدى. بولۇپمۇ، تىياتىر ئەدەبىياتى ناھايىتى ئالغا باسقاندى. نۇرغۇن سەھنە ئەسەرلىرى ۋە سەنئەتكارلار بارلىققا كەلگەن»(11) دەپ يېزىلغان. مانا بۇ تەرەپلەر ياۋروپا ھۇنلىرىدا ئەدەبىياتنىڭ يۇقىرى سەۋىيەدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

4. ناخشا ـ مۇزىكا

ياۋرۇپا ھۇنلىرىنىڭ ھاياتىدا ناخشا ـ مۇزىكا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتقان ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان.

قەدىمكى خەنزۇچە مەنبەلەردە، ئاسىيا ھۇنلىرىدا 28 خىل خەلق ناخشا ـ مۇزىكىسىنىڭ بولغانلىقى تىلغا ئېلىنغان.

سىماچيەندىن باشلاپ خەنزۇ تارىخچىلىرى ئاسىيا ھۇنلىرىنىڭ چالغۇ ئەسۋاپلىرىدىن قوبۇز، بىلى، پىپا، ۋە قوسى قاتارلىقلارنىڭ ئىسمىنى خاتىرلەپ قالدۇرغان. بۇ چالغۇلار تارلىق، پۈلەپ چېلىنىدىغان ۋە ئۇرغۇلۇق چالغۇلار ئىدى. ھۇنلاردا يەنە ھەربىي مۇزىكا چالغۇلىرىمۇ بولغان. قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ناخشا ياكى نوتىنى «ئىر ـ بىر» دەپ ئاتىسا، مۇزىكا مىلودىيىسىنى «كۆگ ـ كۈگ» دەپ ئاتىغان.

ھۇنلار ياۋرۇپاغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ناخشا ـ مۇزىكىلىرى دوناي دەرياسى بويلىرىدا ياڭرىغان. ھۇنلارنىڭ تۇرمۇشىدا ناخشا ـ مۇزىكا مۇھىم ئورۇنغا قويۇلغاچقا، چوڭ ـ كىچىك مۇراسىملاردا، زىياپەتلەردە مەخسۇس مۇزىكا ئورۇندىلاتتى. ئەلچىلىرىنىڭ شەرىپىگە زىياپەت بەرگەندە، ھۇن مۇزىكانتلىرىنىڭ تەڭكەش قىلىشىدا، ھۇن خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئورۇندالغانلىقىنى يازغان. ھۇنلارنىڭ ھەربىي مۇزىكىلىرىدا دۇمباق، بۇرغا ئىشلىتىلگەن. ئاتىللا ھەر قېتىم ھەربىي يۈرۈشتىن قايتىپ پايتەختكە كىرگەن چاغدا، يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە چىرايلىق كىيىنىپ قاتار تۇرغان ھۇن قىزلىرى ئاتىللانى ناخشا ئېيتىپ قارشى ئالاتتى. ئاتىللانىڭ يەنە بۈرگۈند پادىشاھلىقىغا بىر ھۇن ئوركىستىرىنى ئەۋەتكەنلىكىمۇ مەلۇم.(12)

ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ چالغۇلىرى ئىچىدە قوبۇز ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانلىقى جوردانىسنىڭ ئەسىرىدىن مەلۇم. ئاتىللانىڭ ئۆلۈمى مۇناسىۋىتى بىلەن ھۇن

قۇبۇزچىلىرىنىڭ ئاتىللاغا بېغىشلىغان مەرسىيەلىرىنى مۇزىكىغا سېلىپ ئوقىغانلىقى يەنە جوردانىسنىڭ ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنغان. ھۇنلاردىن ئېتىبارەن بارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغان مۇشۇ چالغۇ-قۇبۇز، تۈركىي تىللىق مىللەتلەر تەرىپىدىن سۇرىيە، مىسىر، بالقان يېرىم ئارىلى، ھۇنگىرىيە، چىخ، پولشا، گېرمانىيە، رۇسىيە ۋە ئوكرائىناغا ئېلىپ بېرىلدى، ھەمدە مۇشۇ جايلاردا ياشايدىغان مىللەتلەر تەرىپىدىن «قۇبۇز»؛ «قۇبۇس» ، «قوبزۇ»، «قوپۇس» دىگەن ناملار بىلەن ئاتىلىپ، كىشلەر ياقتۇرۇپ ئاڭلايدىغان چالغۇغا ئايلاندى. (13)

ياۋروپاغا كۆچكەن ھۇنلار ۋە ئوغۇلار بۇلگۇنكى ھۇنگر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئاساسلىق ئېتنىك تەركىبلەرنىڭ بىرى ھىسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەپلىك ھۇن ۋە ئوغۇرلارنىڭ ناخشا- مۇزىكىسىمۇ ھۇنگرلارنىڭ مۇزىكا-ئاھاڭلىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم مەنبەلەردىن بىرى بولۇپ قالغان. ھازىرقى ھۇنگر خەلق ناخشا- مۇزىكىلىرى بىلەن گەنسۇ ئۆلكىسىدە ياشايدىغان سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ناخشا- مۇزىكىلىرى ئارىسىدا بەلگىلىك دەرىجىدىكى ئوخشاشلىقنىڭ بارلىقى، يەنى بۇ ئىككى مىللەتنىڭ مۇزىكىلىرىدا بەش تاۋۇشلۇق ئاۋاز باسقۇچى سىستېمىسىنىڭ قوللىنىشى بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

5. توتېم ئېتىقادى ۋە كۆك تەڭرى دىنى

توتېم قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ نەزىرىدە مەلۇم بىر ھايۋان، ئۆسۈملۈك ياكى باشقا نەرسىلەرنى ئۆز ئۇرۇقى ياكى قەبىلىسى بىلەن قانداش مۇناسىۋەتكە ئىگە دەپ قاراپ، ئۇلارنى ئەجداد ھېسابلاپ چوقۇنىدىغان بىر خىل ئىپتىدائىي دىنىدىن ئىبارەت. لېكىن، بۇ خىل ئېتىقاداد بەلگىسى دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ ئىدېئولوگىيە تارىخىداد ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە ئۆز تەسىرىنى ساقلاپ كەلدى. پۈتكۈل تۈركىي تىللىق مىللەت -لەرنىڭ توتېم ئېتىقاتىدا كۆك بۆرە بىلەن ئاق بۇغا ئېتىقادى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. جۈملىدىن ھۇنلاردىمۇ بۇ خىل ئېتىقاد بەلگىسى بولغان. ياۋروپا ھۇنلىرى مەنبەلىرىدە «شىمال بۆرىلىرى»(14) دەپ ئاتالغان. ھۇنلار ياۋروپاغا كۆچكەندە بۇلارنىڭ ئالدىدا بىر بۇغىنىڭ يول باشلاپ ماڭغانلىقى، (15)ھۇنلارنىڭ مائوتىس دەرياسىنى بىر بۇغىنىڭ ياردىمىدە كېسىپ ئۆتكەنلىكى ھەمدە مۇشۇ پەۋقۇلئاددە ئىشتىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ ياۋروپادا ھۇجۇمغا

ئۆتكەنلىكى سۆزلىنىدۇ. (16) 19-ئەسىردە ياشىغان ھۇنگىر شائىرى ژ.ئارانىينىڭ 1864-يىلى يازغان «بۇدانىڭ ئۆلۈمى» ناملىق 12 قىسىملىق ئېپوسىدا، ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ھەققىدىكى «مۆجىزىلىك بۇغا» رىۋايىتى داستانلاشتۇرۇلغان. بۇ داستاندا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ:

مىنروت بىلەن ساھىپجامال ئېنىفنىڭ ئوغۇللىرى ھۇنۇر بىلەن ماجار بىر كۈنى 50 كە يېقىن يىگىت بىلەن ئوۋغا چىقىدۇ. ئوۋدا ئۇلارنىڭ ئالدىغا بىر بۇغا ئۇچرايدۇ. ئوۋچىلار بۇغىنىڭ كەينىدىن ھەر قانچە قوغلاپ باققان بولسىمۇ، بۇغىنى زادىلا تۇتالمايدۇ. ئاخىرى بۇغا ئوۋچىلارنى دۇن دەرياسى ۋە ئازاق دېڭىزى تەرەپكە ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ، تۇساتتىن غايىپ بولىدۇ. ھۇنۇر بىلەن ماجار ئوت-چۆپلىرى بۇلۇق ئۆسكەن، سۇيى ئەلۋەك ھەم ئوۋ ھايۋان -لىرىغا باي بۇ جايدا تۇرۇپ قالماقچى بولىدۇ. بىر كۈنى كېچىدە ئۇلار مۇڭلۇق بىر مۇزىكا ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئورنىدىن تۇرىدۇ ۋە مۇزىكا چىققان تەرەپكە بارىدۇ. ئۇلار بۇ يەردە پادىشاھ دولنىڭ دوستلىرى بىلەن سەيلە قىلىپ يۈرگەن ئىككى قىزى ۋە پادىشاھ بىلارنىڭ ئون ئىككى قىزىنى ئۇچرىتىدۇ. ھۇنۇر بىلەن ماجار پادىشاھ دولنىڭ ئىككى قىزىغا ئۆيلىنىدۇ. باشقا يىگىتلەر بولسا بىلارنىڭ ئون ئىككى قىزىغا ئۆيلىنىدۇ. ھۇنۇر بىلەن ئۇنىڭ دوستلىرى ئەۋلادىدىن ھۇن مىللىتى، ماجار بىلەن ئۇنىڭ دوستلىرى ئەۋلادىدىن ماجار مىللىتى شەكىللىنىدۇ. بۇ ئىككى مىللەت كۆپىيىپ پۈتۈن سىكتىيىنى ئىگىلەيدۇ. (17)

يۇقىرىدا سۆزلەنگەن مەنبە، رىۋايەت ۋە داستانلاردا ياۋروپا ھۇنلىرى بۆرە ئەۋلادى دەپ قارىلىش بىلەن بىرگە، بۇغا ھۇنلارنىڭ رەھبىرى، يول باشلىغۇچىسى، مۇشكۈلنى ئاسانلاشتۇرغۇچىسى ۋە بەخت ئاتا قىلغۇچىسى، دەپ قارالغان. مانا بۇلار توتېم ئېتىقادىدا بۇلۇشقا تېگىشلىك بەلگىلەر ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يەردە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، توتېم قەدىمىي ئىنسانلارنىڭ نەزىرىدە ئۇلارنىڭ ھەمراھى، يېقىن ھامىيسى، ئەجدادى، يول باشلىغۇچىسى ۋە ئىنساندىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئىقتىدارغا ئىگە كۈچ دەپ قارالغاچقا، توتېمنى ھۆرمەت قىلىپ، ئۇنىڭغا چوقۇناتتى، ئۇنىڭدىن مەدەت تىلەيتتى، شۇڭا، قەدىمكى ئىنسانلار توتېم ئوبرازىنى چىدىر، بايراقلىرىغا، قورال-ياراقلىرىغا، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىغا ۋە ئۆز بەدىنىگە سىزى -ۋالاتتى. ئۇلار توتېم ئوبرازى سېھرىي كۈچكە ئىگە دەپ قارىغاچقا، توتېمنىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن بايراق ۋە جەڭ قوراللىرىنى ئېلىپ ئۇرۇش قىلاتتى. شۇڭا، مىللەت ۋە ھاكىمىيەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە دۆلەت

بايرىقىغا توتېمنىڭ رەسمىنى چۈشۈرەتتى. ئاسىيا ھۇنلىرىغا ئائىت مەدەنىيەت ئىزلىرى ـ بەدىن بۇغا سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ياغاچ بايراق تېپىلغانغا ئوخشاش، (18) ئاتتىلانىڭ ئوتتۇرسىغا بېشىدا تاجىسى بار بۇركۇتنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئاق رەڭلىك تۆت چاسا يېپەك بايراق ئىشلەتكەنلىكى، قەدىمكى بىر خرىستىئان دىنى ھۆججىتىدە تىلغا ئېلىنغان. بۇ ھۇنلاردىكى بۇركۇت توتېم ئېتىقادىنىڭ بەلگىسى ھېسابلىناتتى. بىر مىللەت ئوخشىمىغان توتېملارغا ئېتىقاد قىلىدىغان نۇرغۇن ئۇرۇق-قەبىلىلەردىن تەركىب تاپىدىغان بولغاچقا، ئۇ مىللەتتە ئورتاق بولغان توتېمدىن باشقا يەنە ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ توتېملىرىمۇ ساقلانغان بولىدۇ. ھۇنلاردىكى ئەجدىھا، بۆرە، بۇغا، بۇركۇت ۋە ئارسلان توتېملىرى بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ.

بوزقىر تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئەسلى ئېتىقادى كۆك تەڭرى دىنى ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى دەۋرلەردە باشقا ھېچقانداق بىر مىللەت مەدەنىيىتى بىلەن ئالاقىسى بولمىغان بۇ ئېتىقاد سىستېمىسىدا، تەڭرى ئەك ئۇلۇغ مەۋجۇد ـ دەپ سۈپەتتە تەسۋىرلىنىپ، ئۇ ياراتقۇچى،بارلىق ئېتىقادلارنىڭ ئىگىسى دېيىلىدۇ. تەڭرى ئاشۇ ئېتىقاد چۈشەنچىسىدە «ساماۋىي» ماھىيەتكە ئىگە بولغاچقا، كۆپىنچە «كۆك تەڭرى »دەپ ئاتىلاتتى. كۆك تەڭرى چۈشەنچىسى ـ نىڭ تۇپراق بىلەن مۇناسىۋىتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئوۋچى ۋە چارۋىچى مىللەتلەر تۈركۈمگە خاس بولغانلىقى، بۇ ئېتىبار بىلەن ئۇنىڭ مەنبەسىنىڭ ئاسىيا بوزقىرلىرىغا باغلىنىدىغانلىقى تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنماقتا. م.يىلئادىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، «ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيا مىللەتلىرى ئۈچۈن خارەكتېرىستىك بىر سىستېما»بولغان كۆك تەڭرى ئېتىقادى دى.گىرئۇدىنىڭ قارىشىچە، «تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئېتىقاد شەكلى» ھېسابلىنىدۇ. (19) د.گىرئۇدىنىڭ بۇ قارىشىنى كۈچەيتىدىغان مىساللار جۇڭگو، ئىران ۋە فىن خەلقلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. (20) يۇقىرىدا دەپ ئۆتۈلگىنىدەك، ھۇنلارنىڭ كۈن، ئاي، كۆك تەڭرى دىنىگە ئېتىقاد قىلغانلىقى مەلۇم. (21) كۆك تەڭرى دىنىنىڭ ئىبادەت شەكىللىرى، «تەڭرىلىك» دەپ ئاتىلىدىغان ئىبادەتخانىلىرى ۋە دىنىي خادىملار قاتلىمى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات يوق ئاسىيا ھۇنلىرىدا تەڭرىقۇتنىڭ يەنە باش دىندار (باش روھانى) ئىكەنلىكى ئالغا سۈرۈلگەن بولسىمۇ، كېلىن بۇنى ئىسپاتلايدىغان ئېنىق بىر دەلىل يوق.(22)

ھۇنلار مىلادىيە 4-ئەسىردىن كېيىن پائالىيەت ئېلىپ بارغان ياۋروپا دىيارى، خرىستىئان دىنىي چەمبىرىكىگە مەنسۇپ رايون ھېسابلىنىدۇ. ھۇنلار مانا مۇشۇنداق

كۈچلۈك خرىستىئان مۇھىتى ئاستىدىمۇ خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچۇرمىغان. تۈركىي تىللىق مىللەتلەردە كۆك تەڭرى دىنىنىڭ ئۆلىمالىرى «قام»دەپ ئاتىلاتتى. «قام»سۆزى ئەڭ بۇرۇن ياۋروپا ھۇنلىرىدا كۆرۈلگەن. ياۋروپا ھۇنلىرىدا «ئاتاقام»، «ئەشقام»دېگەن ئۆلىما كىشلەر بولغان.

ھۇنلاردىن باشلاپ ياۋروپاغا كۆچۈپ بارغان تۈركىي تىللىق مىللەت -لەردە، كۆك تەڭرى دىنى بىردەك ھالدا دۆلەت دىنى قىلىنغان. پەقەت مىلاد -يىيە، 9-ئەسىردىن باشلاپ، دوناي بولغارلىرى ئارىسىدا مىلادىيە 11-ئەسىر -دىن باشلاپ ھۇنگىرلار ئارىسىدا خرىستىيان دىنى كۆك تەڭرى دىنىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ خرىستىئانلىشش دەۋرى باشلانغان.

ئالتىنچى باب

هۇن-تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى

1. هۇنلارنىڭ قەدىمكى شەرق مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى

تۈرك ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ ئالتايدىن سىرتقا قاراپ كېڭىيىش-كۆچۈش تارىخىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى توغرىسىدا بىر نەرسە دېيىش قىيىن. خەنزۇچە مەنبەلەردىمۇ پەقەت ئالتايدىن شىمالىي جوڭگۇ تەرەپكە كۆچۈپ بېرىپ، ئۇ يەرلەردە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن بىر بۆلۈك تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش شەكلى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئاز-تولا مەلۇمات بېرىشكە مۇۋاپپەق بولالىغان. يېقىنقى بىر-ئىككى ئەسىر مابەينىدە ياۋروپا تۈركولوگلىرىنىڭ تۈرلۈك پەنلەر بويىچە ئېلىپ بارغان سېلىشتۇرما تەتقىقاتى نەتىجىسىدە شۇ نەرسە ئايدىڭلاشتىكى، تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش شەكلى، ئېتىقاد-ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىتىنىڭ ئۆزگىرىشى، شۇنداقلا سىياسىي-ھەربىي ئىشلارغا دائىر قىسمەن ھادىسىلەر ئۇلارنى كونا قۇرۇقلۇقنىڭ (ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقا قىتئەسىنى كۆرسىتىدۇ) نۇرغۇن جايلىرىغا ئېلىپ بارغان. نەتىجىدە تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى ئۇلارنىڭ شەرقتىن غەربكە، شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ كۆچۈش-سۈرۈلۈش خاراكتېرى بىلەن بەكرەك گەۋدىلەندى.

بۇنداق ئۈزۈلمەي داۋاملىشىپ تۇرغان زور لىنيەلىك كۆچۈش ھەرىكىتىدىن كېيىن، تۈرك مەدىنىيىتى چەمبىرىكى كېڭىيىپلا قالماي يەنە بىر خىل ئارلاشما مەدەنىيەت تىپى ۋۇجۇتقا كەلدى. بىز كونا قۇرۇقلۇقتىكى قەدىمىي داڭلىق مەدەنىيەت

ئىزلىرىدا بوزقىر تۈرك مەدەنىيەت تىپىنىڭ تەسىرىنى بايقىيالايمىز. خۇددى ئو.مىنخىن كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، ئەڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى يۈكسەك مەدەنىيەت تېرىقچى مىللەتلەر ماكانلاشقان دەريا ۋادىلىرىغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، ئۇ جەڭگىۋار ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ مۇداخىلىيىسىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن.① يەنە بىر خىل تەبىر بويىچە ئېيتقاندا، بوزقىر مىللەتلىرى يەرلەشكەن تېرىقچى مىللەتلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئىدارە ـ ھەربىي تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ چىققان. ھەر قايسى تارىخى دەۋرلەردە ناھايىتى كۆپ ئۆزنەكلىرى مەلۇم بولغان بۇ ھادىسە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى ئەسىرلەردە دائىم ئوتتۇرا ئاسىيادا يۈز بېرىپ تۇرغان②.بۇگۈنكى كۈندىكى ياۋروپالىقلارنىڭ ئەجدادلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندىمۇ ئەھۋال ئانچە پەرقلىق بولمىغان. ۋ.كوپپىرىسنىڭ قارىشىچە، ياۋروپالىقلارنىڭ تەشكىلات ۋە سىياسىيىدىكى ئۇتۇقلىرى بوزقىر خەلقلىرى-تۈركىي تىللىق مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتىن ئىزاھلىنىش كېرەك. ئارلىشىش ۋە قوشۇلۇش دەرىجىسىگە يېتىپ بارغان بۇ مۇناسىۋەتنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000-يىللاردا ئارال كۆلى ئەتراپىدا بارلىققا كەلگەنلىكى تەخمىن قىلىنماقتا. ③بۇ مەلۇماتلار بىزنى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئاسىيا-ياۋروپا مىللەتلىرى مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرلىرىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى مىلادىيىدىن خېلى بۇرۇنقى دەۋرلەردىن ئىزدەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدى.

ھۇن-تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى ئاھالىسى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۈچۈن ئېيتىلىك تېرمىن ھېسابلانغان «تۈرك» سۆزىنىڭ تارىختا كۆرۈلۈشى ناھايىتى كېيىنكى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. زورۇئاستېر دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا»دا «تۈرك» دېگەن نام تۇنجى قېتىم ئەينەن تەلەپپۇزدا تىلغا ئېلىنىدى. مىلادىيە 6-ئەسىرگە كەلگەندە كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسى بىۋاستە «تۈرك» دېگەن نامدا ئاتالغان تۇنجى سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىدە نامايەن بولغاندىن كېيىن، «تۈرك» دېگەن بۇ نام ئېتنىك كېلىپ چىقىش، تىل-مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ-ئادەت قاتارلىق جەھەتلەردە تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنى ئاتايدىغان ئورتاق نامغا ئايلاندى.

«تۈرك» دېگەن نامنىڭ ئىپادە قىلدىغان مەنا-چۈشەنچىسى توغرىسىدا، مىلادىيە 515-يىلىغا ئائىت ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۈردىغان پارىسچە بىر ھۆججەتتە، «قۇدرەتلىك-كۈچلۈك ھۇن» دېگەن مەنىدە «تۈرك-ھۇن» سۆزى تىلغا ئېلىنغان. ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدا: «قۇدرەت

ۋە قوۋۋەت بىلەن ھۆكۈمدار بولغان سىنىڭ ئاتاڭ» مەنىسىدىكى «بەگ ئەردى ئاتاڭ ئىلىدە ئەرك تۇرك تۆرە» دېگەن مىسرالاردا قۇدرەت مەنىسىدىكى ئەرككە يانداش مەنىدە «قۇۋۋەت» سۆزى ئورنىدا «تۈرك» سۆزى ئىشلىتىلگەن. ۋەسىقىلەردە ناھايىتى ئۇچۇق تىلغا ئېلىنغىنىغا قارىماي، ئالىملار پەقەت ف.ك.مۇللېر 1911-يىلى «ئۇيغۇرىكا» ژۇرنىلىنىڭ 2-سانىدا قەدىمكى بىر ھۆججەتكە ئاساسلانغان تەتقىقات نەتىجىسىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن «تۈرك» سۆزىنى «قۇدرەتلىك، كۈچلۈك، كۈچ-قۇۋۋەت» مەنىسىدە قوبۇل قىلىشقا باشلىدى.

ئورال- ئالتايشۇناسلىق ئىلمىدە تىلغا ئېلىنىدىغان ئالتاي دەۋرى (؟) تىل تارىخى تەتقىقاتچىلىرى تەرىپىدىن تۈركىي-مۇڭغۇل- تۇڭگۇس(مانجۇ) تىللىرى تىل بىرلىكىگە ئىگە دەۋر دەپ قارىلىۋاتقان تەخمىنىي بىر دەۋر. «ئالتاي تىللىرى»نىڭ بۇنداق تۇغقانچىلىقىنى قوبۇل قىلمىغان ئالىملار بۇنداق بىر دەۋر بولغان ئەمەس، دەپ قارايدۇ. ئۇلار «ئالتاي تىللىرى»دا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بولغانلىقىنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنغان تېمىلار -نىڭ 95% تى ئىشەنچسىز ھەم ئەھمىيىتى يوق، بەلكى «ئەڭ قەدىمكى ئانا تۈركچە» دەپ ئاتاشقا بولىدىغان بىر دەۋرنى تەسەۋۋۇر قىلماق تېخىمۇ ھەقىقىي بىر پەرەزدۇر، دېگەننى ئىلگىرى سۈرىدۇ. لېكىن، بۇ دەۋرمۇ تارىخ -نىڭ قاراڭغۇ چاغلىرىغا تەئەللۇقتۇر. بۇنىڭ دەۋرە سۈپىتىدە ئېنىق بىر دەۋر بېكىتىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4000-يىلانى كۆرسەت -كەنلەر بار، «ئالتاي تىللىرى» نەزەرىيىسىگە قارشى چىققۇچىلاردىن ئېنگلىز تۈركولوگى س.گ.كىلاۋسون بىلەن نېمىس تۈركولوگى دىئوفىر بۇ تىللاردا سىنتاكسىس، مورفولوگىيە جەھەتلەردە تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بار دېيىشىنىڭ ھېچقانداق بىر ئىلمىي ئاساسىنىڭ يوقلۇقىنى ئۆز تەتقىقات ئەسەرلىرىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن، ئۇلار تۈركىي تىل بىلەن مۇڭغۇل تىلىدا ئورتاق دەپ قارىلىۋاتقان سۆز ئېلېمېنتلىرىنىڭ بىر تىلدىن يەنە بىر تىلغا ئۆتكەن ئۆتنە سۆزلەر ئىكەنلىكىنى، بۇ ئىككى تىل گۇرۇپپىسىدىن تۈركىي تىلىنىڭ سۆز ۋە باشقا تىل ئېلېمېنتلىرىنى بەرگۈچى، مۇڭغۇل تىلىنىڭ ئۇنى قوبۇل قىلغۇچى تىل ئورنىدا تۇرغانلىقىنى ئالغا سۈرگەن. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، «ئالتاي تىللىرى» دىكى 350 كە يېقىن ئورتاق سۆزلەردىن پەقەت 18 سۆز ھەر ئۈچ تىل گۇرۇپپىسىدا مەۋجۇت. تۈركىي تىل بىلەن مۇڭغۇل تىلىدا ئورتاق سۆز 180 گە يېتىدۇ. مۇڭغۇل تىلى بىلەن تۇڭگۇس-مانجۇ تىلى ئوتتۇرسىدىكى ئورتاق سۆز 150 كە يېقىن. تۈركىي تىل بىلەن تۇڭگۇس تىلى ئوتتۇرسىدىكى ئورتاق سۆز بولسا پەقەت تۆت سۆزدىن ئىبارەت. بۇ ئۈچ گۇرۇپپا

تىلىدىكى ئورتاق سۆزلەر بىلەن بىر خىل يىلتىزداشلىقنىڭ ياكى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ مەھسۇلى بولماستىن، بەلكى بۇ سۆزلەر تۈركىي تىلىدىن مۇڭغۇل تىلىغا، مۇڭغۇل تىلىدىن تۇڭگۇس تىلىغا ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردا كىرىپ كەلگەن بىر خىل مەدەنىيەت تەسىرىنىڭ بەلگىسىدۇر. بۇ خىل تەسىر يەنە كورىيە ۋە ياپون تىلىغىمۇ سىڭىپ كىرگەن. ④بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ ئۈچ گۇرۇپپا تىلدىكى ئورتاقلىق پەقەت 5% نى ئىگىلەيدۇ. ئەمما، ھىندى-ياۋروپا تىللىرىدىكى ئورتاقلىق بولسا 46% نى تەشكىل قىلىدۇ⑤.

تۈركىي تىللىق مىللەتلەر جۇملىدىن ھۇنلارنىڭ يىراق ئەجدادلىرى ئەڭ قەدىمكى ئاتلىقلار مەدەنىيىتى دەۋرىدە، خۇاڭخېنىڭ شىمالىي ۋە غەربىگە، ھىندىستان، مىسوپاتامىيە، ئاسۇرىيە ۋە قارا دېڭىز ساھىلىغا تەسىر كۆرسەتكەن. بىز بۇنى سكىتاي مېتال بۇيۇملىرى، ھىندىستاندىكى ئارى ئەپسانىلىرى، سۈمېر خارابىلىرى، ماكدونىيە ئاتلىق قوشۇنلىرى ۋە گېرىك تىبابەتچىلىكىدىن كۆرەلەيمىز. ⑥تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن سۆز ئاچقاندا، ئالدى بىلەن جۇڭگودا ھۆكۈم سۈرگەن غەربىي جۇ سۇلالىسى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1077-771-يىللار)نى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ قۇرغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ. تۈركىي تىللىق مىللەتلەر شىيا سۇلالىسى دەۋرىدىلا (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 21-16-ئەسىرلەر) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت تەسىرىنى سىڭدۈرۈشكە باشلىغان. شىيا، شاڭ ۋە غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىلا جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلىرىنى قەدىمكى خەنزۇ ئاپتورلىرى «گۈيفاڭ»، «شيەنيۈن»(猃晕) ۋە روڭ-دى(戎،狄) دېگەن ناملاردا ئاتىغان. غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە بىر سېھىربازلىققا، يەنە بىر دىنىي پىرىنسىپلارغا ۋەكىللىك قىلىش يولى بىلەن تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ «قوش خانلىق تۈزۈمى» ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. زامانىمىزدىكى بەزى خەنزۇ ئاپتورلىرى ئۆزىنىڭ قەدىمكى تۈرك-خەنزۇ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتكەن ئەسەرلىرىدە جۇ پادىشاھى تۇنىڭ دەۋرىدىن مىراس سۈپىتىدە «ئەتى»، «قۇتا»، «ئانرۇ»، «تاي» دېگەنگە ئوخشاش تۈركچە سۆزلەرنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى⑦. يۇقىرىدىكى مەنبەلەردىن مەلۇم بولغىنىدەك،تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە يېقىن بىر خىل ھاكىمىيەت تەشكىلى بىلەن يېقى بىر خىل دىنىي ئەقىدىنى ئېلىپ كىرگەنىدى. جۇ سۇلالىسىدە كېيىنكى چاغلاردا تۈركىي تىللىق مىللەتلەردە كۆرۈلگەن بەزى ئادەتلەرنىڭ ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان پاكىتلار تىل

پاكتىلىرىغا قارىغانىدا، تېخىمۇ كۈچلۈك. جۇ لاردىكى ئۆلۈپ كەتكەن ئەجدادلارغا چوقۇنۇش ياكى ئۇلارنى مۇقەددەس بىلىش ئادىتى پۈتۈنلەي تۈركچە ئېتىقاد بەلگىسى ھېسابلىناتتى. ئاتنى تۇنجى بولۇپ ئېلىپ كىرگەنلەر يەنە شۇ جۇ سۇلالىسىنى قۇرغان كىشلەر بولدى. ۋ.كوپپېرس ئۇلارنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە يېڭى بىر خىل دۆلەت تەشكىلاتىنى ئېلىپ كىرگەن ئاتلىق تۈركىي تىللىق خەلق سۈپىتىدە قوبۇل قىلغان. ۋ.ئېبىرخارد جۇڭگونىڭ مىللەت، تىل ۋە مەدەنىيىتىنىڭ غەربىي ئاسىيادىكى سۇمېرلارنىڭكىگە ئوخشاش قوۋملەرنىڭ قوشۇلۇشىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى، بۇنى تونۇپ يېتىش ئۈچۈن ئىشنى ئالدى بىلەن «چېگرا مىللەتلىرى مەدەنىيىتى » نى تەتقىق قىلىشتىن باشلاشنىڭ ئەڭ توغرا يول ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. بىز سەددىچىن سېپىلىنىڭ مەيدانغا كېلىش جەريانلىرىنى، سەددىچىن سېپىللىرىنى بويلاپ ئېلىپ بېرىلغان جەڭ-جېدەللەر، سودا ۋە دوستانە ئالاقىلەرنى، خۇاڭخې ساھىلى مەدەنىيىتىنىڭ روناق تاپقانلىقى ۋە ئۇنىڭ سىنكرېتىك تارىخى قاتلاملىرىنى مەنىۋى جەھەتلەردىن بولمىسۇن تاكى يېقىنقى زامانغىچە ئىزچىل تەرىزدە خۇاڭخې ۋادىلىرىنى مەركەز قىلىپ شەكىللەنگەنلىكىنى ئاقىلانە قايتا مۇھاكىمە قىلىدىغان بولساق، يايلاق-بوستان مىللەتلىرىنىڭ، يايلاق-بوستان يولى مەدەنىيىتىنىڭ جۇڭگو سىنكرېتىك مەدەنىيىتىنىڭ بەرپا بولۇشتا ئوينىغان رولىنىڭ ئادەتلىنىپ كەتكەن كونا تارىخى قاراشلاردىن زور دەرىجىدە سالماقلىق بولغانلىقىنى بايقايمىز.ھەققەتەن جۇڭگونىڭ شىمالىي ۋە غەربىدە ياشىغان گۈيفاڭ، دى-زەي، ھۇن، توخار، كۆك تۈرۈك، توققۇزئوغۇز،سوغدى، قىتان، مۇڭغۇل قاتارلىق خەلقلەر ۋە ئۇلارغا قېرىنداش قەبىلىلەر ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ «ئات ئۈستىدىكى ئۇچۇرچىسى» سۈپىتىدە، خۇاڭخې ۋادىسىنى ئەينى زامان مەدەنىيىتىنىڭ يېڭىلىقلىرى بىلەن خەۋەردا قىلىپ كەلدى. بىز خۇاڭخې ۋادىسىدا شەكىللەنگەن مەدەنىيەت ئۈلگىلىرىنىڭ يىراق- يېقىن جايلارغا تارقىلىشنى يەنىلا شىمال ۋە غەربتىكى يايلاق – بوستان خەلقلىرىنىڭ ئوينىغان ۋاستىچىلىكى ئاساسىدا چۈشىنەلەيمىز.⑧

خۇاڭخې دەرياسىغا قوشۇلىدىغان ۋېيخى دەرياسى ھاۋزىسى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىر ئۈچۈن بوزقىر –يايلاق كارىدورىنى تەشكىل قىلغانىدى. بۇ يەردە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000-يىللاردا رەڭلىك ساپال بۇيۇملار مەدەنىيىتى –ياڭشاۋ مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەن. ۋ. ئېبىرخارد بۇ مەدەنىيەتنىڭ غەربىي ئاسىيا مەنبەلىك ئىكەنلىكىنى، بۇ ئىككى رايون ئوتتۇرىسىدا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ۋاستىسى

بىلەن مەدەنىيەت ئالاقىسى بولغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «帝» (دى)خېتى چىغناق-تاغاق پۇتۇكتە «*» شەكلىدە پۈتۈلگەن. ئۇخۇددى دوۋلەپ قويغان ئوتۇنغا ئوخشايتتى. قەدىمكى چاغلاردا ئوتۇن دوۋىسىگە ئوت يېقىشتىكى مەقسەت ئاساسەن تەڭرىگە دۇئا -تىلاۋەت قىلىشتۇر ئوتۇن كۆيگەن ۋاقىتتا ئوت ئۇچقۇنلىرى يالىلداپ ئاسمان ئىلاھىنىڭ سېھرىي كۈچى نامايان بولىدۇ. شۇڭا خەنزۇچە «帝» خېتىنىڭ ئەسلى مەنىسى «ئاسمان ئىلاھى» (神帝) دېگەنلىك بولىدۇ. شۇنىسى قىزىقكى، خەنزۇ تىلىدىكى بۇ سۆزنىڭ نېمە ئۈچۈن «دى» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشىنى گۇمۇرۇ ئەپەندى قەدىمكى بابىلون يېزىقىدىكى«*»خېتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دەپ قارىغان. جۇڭگونىڭ چىغناق-تاغاق يېزىقى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1500-يىللاردا بارلىققا كەلگەن. ئەمما، بابىلونلۇقلارنىڭ يېزىقى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3000-يىللاردا بارلىققا كەلگەن[9] خەنزۇچە «رەمنامە» دىكى 12 مۆچەلنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئائىت باتانلار ۋە ئاندىرسوننىڭ رەڭلىك ساپاللار توغرىسىدىكى ھۆكۈمى بويىچە، شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بابىلونلۇقلار بىلەن جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرىدە روشەن ئالاقىسى بولغان[10].يەنە بىر تەرەپتىن كالىندارغا ئائىت تەتقىقاتلار بابىل ئاسترونومىيىسىنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1500-يىللاردا جۇڭگوغا تارقالغانلىقىنى كۆرسەتتى. ئەلامدىكى ئانۇ ئىلاھى قارىشىنىڭ بۇ يولدىن جۇڭگوغا تارقالغانلىقى ھەققىدە -يكى كۆزقاراشقا ئوخشاش، سۇمېر تىلىدىكى «دىڭگېر» سۆزىنىڭ موڭغۇل تىلىدىكى «تىڭگېرى» سۆزىگە ئالماشقىنىغا ئوخشاش «تەڭ»، «ئەرى» يەنى «ئاسمان ئىگىسى» دېگەنلىك بولىدىغانلىقى ۋە ئاسمان مەنىسىدىكى بۇ تۈركچە «تەڭ»سۆزىنىڭ جۇلار ۋاستىسى بىلەن «تيەن» (天) دېگەن شەكىلدە خەنزۇلارغا تارقالغانلىقى كۈچلۈك ئېھتىماللىققا ئىگە[11]»

جۇڭگو سەنئىتى تەتقىقاتى بويىچە مۇتەخەسسىس ك.ۋ. بىسخوپ 1937 -يىلى 5-ئاينىڭ 6-كۈنى كولۇمبىيە ئۇنىۋېرسىتېتى پىروفىسورلىرىدىن دوكتور تۇماس رىئاتقا يازغان خېتىدە، جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى تۆمۈر قورال -لىرىنىڭ ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدە بولۇپمۇ جۇ سۇلالىسى تەۋەسىدە ئوتتۇرىغا چىققانلىقىغا ئاساسەن، ئۇ تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسىنى بوزقىر كارىدورى -ۋېيخې دەرياسى ھاۋزىسى بىلەن غەربتىن كېلىپ جۇ سۇلالىسىنى قۇرغانلارنىڭ ئېلىپ كىرگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان جۇڭگۇ مەنبەلىرىدە ساقلانغان مىلادىيىدىن بۇرۇنقى ھۇن تىلغا ئائىت سۆزلەر ئىچىدە تۆمۈر (تې-فەن) دېگەن سۆزمۇ ئۇچرايدۇ[12] ھىندىلارنىڭ مىلادىيىدىن

بۇرۇنقى 4-ئەسىرگە ئائىت ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان داستانلىرىدىن «ماخابى -خاراتا» دىمۇ تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسىنىڭ شىمال-ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەنلىكى سۆزلىنىدۇ. ۋ.رۇبىن: «تارىخى ۋەسىقىلەرگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ تۈركىي تىللىق مىللەتلەر زېمىنىنى (ئوتتۇرا ئاسىيا)تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسى بارلىققا كەلگەن يەر، دەپ قوبۇل قىلماق زۆرۈردۇر»⑬ دەيدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادا تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسىنىڭ بارلىققا كەلگەن ۋاقتى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى2000-يىللارنىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىدۇ.شۇنىڭدىن باشلاپ دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كۆرۈلۈشكە باشلىغان تۆمۈر قورالللا دەۋرىنىڭ ۋاقتى ۋە ئورنى مۇنداق :ھىندىستاندا مىلادىيىدىن بۇرنقى 2000-يىللارنىڭ ئوتتۇرلىرى، مىسىردا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1200-يىللىرى، ئاق دېڭىزنىڭ شەرقىدىكى جايلاردا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1100-يىللىرى، ئوتتۇرا ياۋروپادا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 800-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.⑭

فىنلاندىيىلىك مۇڭغۇلشۇناس رامستىيىدە خەنزۇ(شىمالىي جۇڭگودىكى) ۋە كورىيە تىللىرىنىڭ بۇگۈنكى كۈندە سۆزلىنىۋاتقان شىۋىلىرى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، تۈركىي تىلىنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلى ئۈستىدىكى تەسىرىنى ئېنىقلاپ چىقىش بىلەن بىرگە، يەنى تۈركىي تىلىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تەرەققىيات رايونى شىمالىي جۇڭگو ۋە كورىيە ئەتراپلىرى، دېگەن قاراشنى كۆچەپ تەرغىپ قىلغان. ئۇ كورىيە تىلىدا قەدىمكى تۈركىي تىل تەركىبلىرى-نىڭ تېخىمۇ ياخشى ساقلانغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ئەڭ قەدىمكى بىر تۈرك تىلى شېۋىسىدىن تۆرەلگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. لېكىن، بۇ ئالىم ئۆزىنىڭ مەنقۇلاتلىرىدىن ناھايىتى ئاز بىر قىسمىنى «تۈرك تىلىنىڭ مەنبەسى»دېگەن تېمىدا، 1935-يىلى فىنلاندىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇپ ئوتكەندىن باشقا نەشىرىياتلاردا بۇ ھەقتە ئەسەر ئېلان قىلالمىغان. ئا.زەكى ۋەلىدى توغان 1937-يىلى رامستىيىد بىلەن كۆرۈشكە -نىدە، تۈركىي تىلىنىڭ سىنو-كورىيە (خەنزۇ - كورىيە) تىللىرى ئۈستىدىكى تەسىرى توغۇرلۇق نۇرغۇن تىل پاكىتلىرىغا ئېرىشكەن. تۆۋەندە رامستىيىد تەمىنلىگەن پاكىتلار ئاساسىدا مىسال كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. قەدىمكى ۋە بۈگۈن -كى «ساز تۈركچىسى» دىكى «ئېغىز» (ئاغىز)، «باشماق»، «ئىش» ۋە «ئاش» دېگەن سۆزلەر سىنو-كورىيە تىللىرىدا قەدىمكى «لىرتۈركچىسى » بىلەن بىر خىل ھالدا «ئاغۇرى»، «بالماق»، « ئىل» ۋە «ئال»دېگەن شەكىللەردە ئەسلى مەنىسىدە ساقلانغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يېزا ئاقساقالى مەنىسىدىكى «چوپان» (چوبان) سۆزى سىنو- كورىيە تىلىدا «مىنىستىرنىڭ باش كاتىپى»

(سېكرېتار) دېگەن مەنىنى ئىپادە قىلىدۇ. يېرىم مەنىسىدىكى «پۇچۇق» سۆزى كورىيە تىلىدا «پچوق»شەكلىدە ئاتىلىدۇ. دۆلەت تەشكىلاتىغا ئائىت ئاتالغۇلاردىن «قاغان»، «قان» (خان)، «تار ـخان» دېگەن ناملارمۇ مۇشۇ تەلەپپۇزى ۋە مەنىسى بويىچە ئاتىلىدۇ. «تۇز» سۆزى سۇقۇمى مەنىسىدە «سۇ قوم» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ. ⑮

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە غەربىي جۇ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۆك تەڭرى دىنىي ئېتىقادىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيەت چەمبىرـ ىكى ئىچىگە سىڭىپ كىرىپ، خەنزۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئىدېئولوگىيىسى ۋە ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىدە ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتتى. بولۇپمۇ بۇ دىنىنىڭ تەڭرى، تۆرە، قۇت، دۆلەت ۋە قاغان چۈشەنچىلىرى كۈڭزىچىلىق ئىدىيىسىگە بەكمۇ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى (16).

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا بىر قېتىملىق مەدەنىيەت ئۆزگۈرۈش ھادىسى كۆرۈلۈپ ،يەرـ بەركەت تەڭرىسىنىڭ يېنىدا كۆك تەڭرى دىنى ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىشكە باشلىغان. جۇڭگو تارىخىنىڭ ھەقىقىي باشلىنىش نوقتىسى بولغان جۇ سۇلا ـلىسى دەۋرىدە، غەربىي شىمالنىڭ تەسىرى ناھايىتى كۈچىيىپ بارغان. جۇلار كۈن، ئاي، يۇلتۇز ئېتىقادىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆك تەڭرى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. پايتەختتە لوياڭمۇ بۇ دىننىڭ تەسىرى بىلەن پۈتۈن دۇنيانىڭ مەركىزى دەپ ھېسابلانغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خەنزۇ پادىشاھلىرى ئۆزىنى «كۆكنىڭ ئوغلى» ياكى «تەڭرىقۇت» دېگەن مەنىدە «天子» دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن (17). تۈركىي تىللىق مىللەتلەردىكى تەڭرىنىڭ قۇت بېغىشلىشى بىلەن دۇنيانى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىغا تايانغان ئالەمشۇمۇل (ئۇنىۋېرسال) ھوكۇمرانلىق چۈشەنچىسى جۇلاردا كۆك تەڭرى دىنىنىڭ كۈچەيگەن دەۋرىدىن ئېتىبارەن تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ، جۇڭگودا «كۆكتە بىر تەڭرى، يەردە بىر پادىشاھ» دېيىدىغان چۈشەنچە بارلىققا كەلگەن. نەتىجىدە پۈتكۈل دۇنيا جۇڭگو پادىشاھىغا تەۋە رايون دەپ ھېسابلانغان. كۆك تەڭرى دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئېتىقادلارنىڭ تەرەققىياتى شىمالىي جۇڭگونى ناھايىتى بۇرۇنلا بىر تەڭرىلىك چۈشەنچىگە، تېخىمۇ توغرىسى بىر مۇققەددەس ئېتىقادقا ئىگىلەپ كىرگەن. بۇ خىل ئېتىقاد چۈشەنچىسى ئاساسىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىمۇ «يەر، كۆك ۋە ئىنسان» دىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپتىن بارلىققا كەلگەن بىر خىل كائىنات دۆلەت چۈشەنچىسى ئومۇملىشىشقا باشلىغان. ئەسلى كۆپ تەڭرىلىك ئېتىقاد ئومۇملاشقان جۇڭگودا تەڭرىلەرنىڭ ئەڭ چوڭى بولغان دى (帝) زىرائەت ـتۇپراق تەڭرىسى ھېسابلىناتتى. تۇپراق ئانا تەڭرى سۈپىتىدە تەسەۋۋۇر

قىلىنغانلىقى. كېيىن كۆك تەڭرى دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن دى ئىنسانلارنىڭ ئاتا تەڭرىسىگە ئايلاندى. قىسقىسى، ئۇ فرانكىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىنىڭ كۆك تەڭرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى ئەسلى بۇ يەرنىڭ سىياسىي-ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىدە مەۋجۇد ئەمەس ئىدى. بۇ شىمالدىكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەردىن قوبۇل قىلىنغان.

تۈرۈك تارىخى مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلارغا ئاساسلانغاندا، ئات مەدەنىيىتى ھۇن-تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت سىستېمىسىدا ئالاھىدە بىر مەدەنىيەت تىپىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ مەدەنىيەت يەنە ھىندى-ياۋروپا مىللەتلىرى، فىن- ئوغۇرلار ۋە مۇڭغۇللارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىمۇ بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە. ئات مەدەنىيىتى بىر خىل مەدەنىيەت چەمبىرىكى سۈپىتىدە نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا چېتىلغاچقا،ئۇزاقتىن بۇيان بۇ تېما خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدە جىددى تەتقىق قىلىنغان مەسىلەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى.

ئاتنىڭ ئەڭ دەسلەپ ئوتتۇرا ئاسىيادا قولغا ئۆگىتىلگەنلىكى ھازىر ھەممە كىشى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان بىر ھەقىقەتكە ئايلىنىپ قالدى. (18) ۋ.سىمىت، ئۇ.مىنخېن، ۋ.كوپپېرىس، ف.فلور ۋە ب.ئۆگەل قاتارلىقلار ئاتنىڭ تۈركىي تىللىق مىللەتلەر تەرىپىدىن قولغا ئۆگىتىلگەنلىكىنى كۈچلۈك پاكىتلار بىلەن دەلىللەيدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە بايقالغان قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئات سۆڭەكلىرى ئۇچرايدۇ. تۈركمەنىستاندىكى ئاشخا -باتتا تېپىلغان ئانائو مەدەنىيىتىنىڭ ھەر قايسى ئىزلىرىدا ئات سۆڭەكلىرى بايقالدى. دېمەك، ئات بۇ مەدەنىيەتتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان، ئارخئولو -گىيە ساھەسىدە بۇ مەدەنىيەتنىڭ يىل دەۋرى توغرىسىدا بىر قاراشتا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4500-يىللاردا باشلانغان دېيىلسە، يەنە بىر خىل قاراشتا تەخمىنى، پەرەز بويىچە، بۇنىڭدىن 9000 يىللار بۇرۇن باشلانغان، دېيىلمەكتە. (19) ئانائو مەدەنىيىتىنى ياراتقان ئىنسانلارنىڭ ئېتنىك تەۋەلىك مەسىلىسىدە، ئۇلار تۈركىي تىللىق خەلق (20) ياكى ئالتاي مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى (21)دەپ قارالماقتا. چۈنكى، بۇ مەدەنىيەت ئىزلىرىدا تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنى پروتو تىپى ھېسابلانغان بىراكسىفال باش سۆڭىكى تېپىلغان. تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ سىياسىي،ھەربىي ۋە ئىجتىمائىي ھاياتىدا ئاتنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى غەربىي ئاسىيا ۋە ھىندى -گېرمانلارنىڭ ھاياتىدا ئاتنىڭ ئىگىلىگەن ئورنىدىن كۆپ ئۈستۈن تۇرىدۇ.(22) ئۇ.مىنخېننىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، يايلاق مەدەنىيى -تىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدا ئات ئاساسىي ئورۇندا

تۇرغان «چارۋىچى ئۇرۇشقاقلار - جەڭگىۋارلار مەدەنىيىتى» بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ بولۇپمۇ پىروتو تۈركلەرگە خاس مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدۇ. (23)ھۇن-تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ئات مۇقەددەس سانىلاتتى. ئاتنى قۇربانلىق قىلىش كۆك تەڭرى دىنىدىكى چوڭ قۇربانلىق قىلىش مۇراسىملىرىدىن بىر ئىدى. بۇ مۇراسىم ئادىتى كېيىن خەنزۇ ۋە ھىندى-گېرمانلارغا ئۆتكەن. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئاتنى مىلادىيىدىن 15ئەسىر بۇرۇن شىمالدىكى ھۇن-تۈركىي تىللىق خەلق لەر تۇنجى قېتىم ئېلىپ كىرگەن (24) كېيىن خەنزۇلار ئات مىنىشنى پەقەت مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 300-يىللارغا كەلگەندە ھۇنلاردىن ئۆگەنگەن. ئەرەبىستان بىلەن شىمالىي ئافرىقىدا ئات مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1200- يىللاردا كۆرۈلگەن. شىمالىي كاۋكاز بىلەن ئىراندا ئات بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەڭ دەسلەپكى تېپىندىلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 900-500-يىللارغا توغرا كېلىدۇ. «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ 3-توم، 195-بېتىدە: «ھارۋا دۇنيادا ئەڭ بۇرۇن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2500-يىللاردىن ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىجاد قىلىنغان. ئات قوشۇلغان ھارۋا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000- يىلى تۈركلەر تەرىپىدىن ئىشلىتىلگەن. ئۇرۇش ھارۋىسى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1450-يىلى ھۇن-تۈركلەردىن كەلگەن»دەپ يېزىلغان.

خەنزۇچە مەنبەلەردە شىمالدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ كىيىم-كېچەكلىرى توغرىسىدا: «شىماللىقلار دىلار (狄) دېيىلىدۇ. ئۇلار يۇڭ ۋە قۇش پەيلىرىنى كىيىم قىلىدۇ»، «شىمالىي دىلار(北 狄) چېچىنى ئۇزۇن قويۇۋېتىدۇ، چاپىنىنىڭ پېشىنى سول يېنىدىن ئاچىدۇ»، «شىمال ئەل ئادەملىرى بېشىغا ياغلىق چېگىدۇ، جۇۋا كېيىدۇ» دېيىلگەن. مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغىنىدەك، ئۇلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ كىيىم- كېچەكلىرى پەرقلىنەتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك كىشلىرى ھۇن-تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ كېيىنىش ئادىتىنى قوبۇل قىلغانىدى. «چىن ۋېنگۇاڭ رەختتىن كىيىم، تېرىدىن جۇۋا كېيەتتى، بېلىگە شەمشەر ئاساتتى»، «جاۋ بېگى ۋۇلىڭ ئۆرپ-ئادىتىنى ئۆزگەرتىپ، پۇقرالارنى مۇنچە كىيىندۈرۈپ، ئات مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىشنى ئۆگەتتى» (25) دېيىلىشى بۇنىڭ مىسالىدۇر. دېمەك ياڭ شاۋ مەدەنىيىتى دەپ ئاتالغان ۋە بوگۇنكى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ھەقىقىي ئاساسىنى تەشكىل قىلغان بۇ يېڭى مەدەنىيەتتە، بۇنىڭ سىياسىي ساھەدىكى ئىپادىسى بولغان جۇ سۇلالىسىدىكى بەلگىلەردىن مەلۇم بولغىنىدەك بۇ دەۋردىكى جۇڭگودا ئىقتىزادىي جەھەتتە ئات يېتىشتۇرۇش،

مەدەنىيەت جەھەتتە كۆك تەڭرى دىنىي ئەقىدىسىنىڭ كۈچىيىشى، سىياسىي جەھەتتە قوش خانلىق تۈزۈمى ۋە تەرەققىي قىلغان ھەربىي خارەكتىر قاتارلىق تۈركىي مەدەنىيەت ئېلىمىنتى كۆرۈلگەندى.(26)

مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20-يىللىرى ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى ھىندىستانغا ئارىئانلار كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇن شەكىللەنگەن خاراپپا (پەنجاپتا) ۋە موخۇنجودارا (پاكىستاننىڭ سىندۇ ئۆلكىسىدە) شەھەر خارابىلىرىنى تەكشۈرگە -ندە بايقالغان مەدەنىيەتنىڭ ئاۋۇسترو-ئاسىياتىك ھىندونىز قوۋملىرىنىڭ باشقا قوۋملار بىلەن قوشۇلىشىدىن بارلىققا كەلگەن ئارلاشقا مەدەنىيەت ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. بۇنىڭغا ئالتاي قوۋملىرىنىڭمۇ ئارلاشقانلىقى بۇ خارابىدە تېپىلغان ھەيكەللەر ئارىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تىپىغا كىرىدىغان، بېشىدىكى چېچى لىنتا بىلەن باغلانغان بىر ھەيكەلنىڭ بار ئىكەنلىكى شاھادەت بولىدۇ. (27)

ھىندىستاننىڭ ئىندوس ۋە پەنجاپ ۋادىسىغا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000-يىللارنىڭ دەسلىپىدە تۈنجى تۈرك كۆچ ھەرىكىتىنىڭ باشلانغانلىقى تەخمىن قىلىنماقتا. (28) ھىندى مەنبەلىرى «ساكا»، «تۇرۇشكا» (تۈرك) ۋە «ھۇنا» (ھۇن) دېگەن ناملار بىلەن تۈركىي قوۋملىرىنى تىلغا ئالىدۇ. (29) قەدىمكى ھىندى رىۋايەتلىرىدىن «پۇنداخشت» تا بولسا، ئافراسىياپ (ئالىپ ئەرتوڭا) ساكلارنىڭ ھۆكۈمدارى، دەپ ناھايىتى ئېنىق سۆزلىنىدۇ. موخونجودارا مەدەنىيىتىدە سۇغا چوقۇنۇش ئېتىقادى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. بۇ مەدەنىيەتتە گەۋدىلەنگەن ئۆلگەن كىشىنى سۇغا دەپنە قىلىش ئارقىلىق گۇناھىنى يۇيۇش، سۇدا ئۆلۈشنى شەرەپ دەپ بىلىش، سۇ روھلىرىغا ئىشىنىش ئەسلى تۈركلەردە ئەۋج ئالغان مەدەنىيەت بەلگىسى ھېسابلىناتتى [50].

ۋ. رۇبىن بۇدا دىنىدا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ دەرەخنى توتېم قىلىش، ئىككىلىك سىستېمىسى، قوش خانلى تۈزۈمى، كۆچمەن ۋە تۆمۈرچى قوۋم چۈشەنچىسى بار ئىككەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىققان. ھىندىلارنىڭ «ماخابخاراتا» داستانىمۇ تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەنلىكى سۆزلىنىدۇ. ئۆز ۋاقتىدا ھۇنگرىيە ئالىملىرىدىن ۋ.ۋ.خېۋسىي ھىندىستاندىكى مۇندا تىلىدا ئورال-ئالتاي قاتلىمىنىڭ ئىزلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان.(31)

ئالىملار سۇمېرلارنىڭ زاتىنى ئالتايغا ۋە تۈركىي تىللىق مىللەتلەرگە باغلىماقتا. (32) ئۆتكەن ئەسىرە ئېنگلىزلاردىن سىرلاۋلىنسۇس سۇمېرلار سىكتىلەردۇر. ئۇلارنىڭ تىلى بولسا، مۇڭغۇل-مانجۇ تىللىرى بىلەن تۇغقانچى -لىقى بولغان تۇران

تىل سىستېمىسىغا (ئالتاي تىلى سىستېمىسىغا) مەنسۇپ دەپ قاراپ، سۇمېرلارغا ئائىت كېيىنكى چوڭ كەشپىياتلارغا يول ئېچىپ بەرگەنىدى. غەربىي ئاسىيانىڭ سۇمېر، ئەلام ۋە ھۇرى قاتارلىق قەدىمكى مەدەنىيەتلىك قوۋملىرىنىڭ مۇئەييەن بىر ئېتنىك گۇرۇپپىغا ۋەكىللىك قىلماستىن، ئەينى چاغدا ھىندىستان ۋە ئىراق شەرقتە بويۇك خانلىق ۋە مەدەنىيەتلەرنى بەرپا قىلغان قوۋملەرگە ئوخشاش بىر-بىرىگە ئارلىشىپ كەتكەن ئېتنىك توپ ئىكەنلىكى مەلۇم بولماقتا. سۇمېرلار بىراكسىفال (ئاق تەنلىك) كىشلەر ئىدى. ئالدىنقى ئاسىيا تارىخى ئالىمى، پىرافېسسور ھوممېل ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئەسەرلىردىن بىرىدە، سۇمېرلارنى پۈتۈنلەي بىر تۈرك قوۋمى ھېسابلاپ، «تۈركىي قوۋملىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن بىر بۆلىكى، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى5000-يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئانا يۇرتىدىن ئايرىلىپ، غەربىي ئاسىياغا كەلگەن ۋە سۇمېرلارنى تەشكىل قىلغان. سۇمىرلارنىڭ تىلىدىن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر تۈركىي تىلىنىڭ ئاشۇ دەۋردە قانداق شەكىلدە ئىكەنلىكىنى كۆرستىپ بېرىدۇ»،دەپ يازغان. ھومېل يەنە بىر ئەسىرىدە سۇمېر تىلىدىكى 350 سۆزنى تۈركىي تىل بىلەن ئىزاھلاپ ، سۇممېر تىلىدىن تۈركچە جۈملە تۈزۈپ چىققان. (33) سۇمېرلارنىڭ شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەنلىكى ئارخئولوگىيە ۋە فىلولوگىيە تەتقىقاتى نەتىجىسىدىمۇ ئىسپاتلاندى. «بۇددىزىم سەنئىتى» دېگەن كىتابىنىڭ 8-توم، 292- بېتىدە، سۇمېرلارنىڭ مىسوپاتامىيەگە سىرتتىن كۆچۈپ كەلگەنلىكى سۆزلەن -گەن. ھەقىقەتەن قەدىمكى چاغلاردا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بىر بولىكى ئىران ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، مىسوپاتامىيەگە بارغانلىقى كۆچلۈك ئېھتىماللىققا ئىگە. ئۇلار تۈنجى مەدەنىيەتلىك مىللەت سۇمېرلاردۇر. سۇمېرلارنىڭ تىلى سام (مىسىرلىقلارنىڭ ئەجدادلىرى) ياكى ھىندى-ياۋروپا تىلى بولماستىن، بەلكى تۈرۈكچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «بىرلەشمە گۇرۇپپا تىلىدۇر.» (34) سۇمېر تىلى يېپىشقاق تىل بولۇشتەك خۇسۇسىيىتى بىلەن ئورال-ئالتاي تىللىرىدىن تۈركىي تىلى بىلەن ۋە بەزى كاۋكاز تىل تارماقلىرى بىلەن خېلىلا ئوخشاشلىقا ئىگە. سۇمېر تىلى جۈملە تۈزۈلۈشى جەھەتتىنمۇ تۈركىي تىلغا ئالاھىدە يېقىن. سۇمېر تىلىدا كومپىلېكس جۈملە تۈزۈلۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان زەنجىرلىمە جۈملە شەكىلى بار. يەنى سۆز-ئىبارىلەر ئارقا-ئارقىدىن تىزىلىپ كېلىپ، ئاخىرىدا بىر خىل گىراماتىكىلىق قوشۇمچە بىلەن باغلانغان ھالدا بىر پۈتۈن جۈملە تەشكىل قىلىدۇ. تۈركچىدە ۋە سومېر تىلىدا بىرىنچى شەخس ئۆچۈن «م»، ئىككىنچى شەخس ئۈچۈن «س» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ كېلىدۇ. لوغەت تۈزۈلۈشى جەھەتتە پەقەت

تۈركىي تىل بىلەن سۇمېر تىلى ئارىسىدا قانائەتلىنەرلىك بەزى ئېتمولوگىيىلىك يېقىنلىقلارنى بايقىغىلى بولىدۇ. بۇ جەھەتتە تېخىمۇ ئېنىق چۈشەنچىگە ئېرىشىش ئۈچۈن مەشھۇر ئالىم هوممېل رەتلەپ چىققان 350 سۆزنى تەتقىق قىلىش كېرەك. (35) سۇمېر تىلىدا ئىلاھ مەنىسىدىكى «دىڭگىر»سۆزى تۈركىي تىلىدا تەڭرى دېگەنلىك بولاتتى. تۈركىي تىلىدىكى «تەڭرى »سۆزىنىڭ « دىڭگىر» دېگەن ۋارىئانتى قەدىمكى مۇڭغۇل تىلىغا قوبۇل قىلىنغانىدى. «پالتا» (هازىرقى پالتا سۆزى)، «ئازىق» (ئۇلۇغ) سۆزلىرى سۇمېر ـ تۈركىي تىللىرىدا ئورتاق ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا سۇمېرلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر ـهۇن-ساك ۋە باشقا تۈركىي قوۋملىرىنىڭكىگە ئوخشايدىغان دەپنە قىلىش ئادەتلىرى، ئەلام تىلىدىكى تۈركىي تىل بىلەن ئورتاق بولغان تەركىبلەر ۋە ئۇلاردىكى ئاتىچىلىق ئىگىلىكى، هۇرى تىلىنىڭ تۈركىي تىل بىلەن تۇغقانچىلىق دەرىجىسىنى كۆرسىتىدىغان خۇسۇسىيەتلىرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ غەربى ئاسىيادىكى تارىختىن بۇرۇنقى ئىزلىرى هېسابلىنىدۇ.(36) يەنە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مىسوپوتامىيەدە مەدەن يوق ئىدى. هالبۇكى،سۇمېر مەدەنىيتى تەرەققىي قىلغان مەدەنچىلىكنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. بۇ مەدەننى كۆچمەنلەر ئېلىپ كەلگەنىدى.(37) بۇنىڭدىن 4600 يىل ئىلگىرىگە مۆلچەرلەنگەن سۇمېر قەبرىلىرىدىن چىققان تاغار شەكىللىك قوپال يۇڭ كىيىم بىلەن ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ۋە قوغۇشۇن قاتارلىق مىتاللار، تارىخچىلار ئارىسىدا سۇمېرلار كان قېزىلمىسى بولمىغان، هاۋاسى ئىسسىق بۇ دىيارغا ئوتتۇرا ئاسىيادىن كۆچۈپ كەلگەن،دېگەن قاراشقا ئاساس سېلىپ قويىدى.(38)بىز يۇقىرىقى مەلۇماتلارغا ئاساسەن شۇنداق كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويالايمىزكى، ئۇيغۇرلارغا ئېتنىك ئاساس بولغان قەدىمكى ئالتايلىقلارنىڭ بىر بۆلىكى شۇ چاغلاردا هازىرقى ئالتايدىن يولغا چىقىپ، غەربىي ئاسىياغا كۆچۈپ بارغان ۋە شۇ يەردىكى يەرلىك قوۋملار بىلەن قوشۇلۇپ، سۇمېر، هۇرى ۋە ئەلام قاتارلىق قەدىمكى مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيتىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇهىم ئېتنىك تەركىب هاسىل قىلغان.

ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاپىرىدە بولغان تۈرك ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ تەسىرىنىڭ شىمالىي ئافرىقىغىمۇ يېتىپ بارغانلىقى ئىلىم ساھەسىدە خېلى بۇرۇنلا ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. قەدىمكى مىسىر تارىخى بويىچە مۇتەخەسىس سىچىبىستانىڭ نىل دەرياسى ۋادىسىدا بايقىغان، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000- يىللارغا ئائىت نۇماد (چارۋىچىلىق)مەدەنىيتى ۋە پروفېسسور سىزارماكنىڭ نوبىي تىلى بىلەن تۈركىي تىل ئارىسىدىكى ئېنىقلاپ چىققان مۇناسىۋەت دەل تارىختىن بۇرۇنقى پالېئولىد دەۋرىدىكى ئورال-ئالتاي

كۆچمەن قوۋملەرنىڭ ئىستېلا ئىزلىرى ئىكەنلىكىنى ئالغا سۈرىدۇ. ۋ. كوپپېرسمۇ ۋىنادا نەشىر قىلىنغان «ئىنسانشۇناسلىق» مەجمۇئەسىدە ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە بۇ قاراشنى كۈچەپ تەرغىپ قىلغان. ۋ.سېمبىت ئۇ. مىنخىن قاتارلىقلارمۇ غەربىي ئاسىيا ۋە نىل دەريا ۋادىسىدىكى قەدىمكى بۈيۈك خانلىق ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن تەشكىلاتچى ۋە ئەسكىرى قوۋمنىڭ ئۇلتۇراق قوۋملىرىگە تېگىش قىلىپ ئارىلىششىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەنلىكى ئوتتۇرىغا قويىدى.

2. تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ياۋروپا مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىشىدە ھۇنلارنىڭ رولى

تۈرك ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ ياۋروپا مىللەتلىرى بىلەن بولغان تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي ئۇچرىشىشىنىڭ باشلىنىش دەۋرى توغرىسىدىكى تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000-يىللاردىلا تۈركىي تىللىق مىللەتلەر بىلەن ياۋروپا مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇچرىشىش ۋە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش مۇناسىۋىتى بولغان.

گېرمان قوۋملىرىنىڭ قەدىمكى ئەقىدە ۋە خەلقىياتىدا (فولكلورىدا) ئورال-ئالتاي قوۋملىرى بىلەن بولغان ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردىكى ئۇچرىشىش ۋە مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان تەركىبلەرنىڭ بولغانلىقى گېرمانشۇناسلاردىن ياكوپ ۋە ۋىلھېم گىرىم تەرىپىدىن ئىسپاتلاندى. يەنە ھىندى-گېرمانلارنىڭ ئارىسىغا تارىختىن بۇرۇنقى دەۋردە كىرىپ كەلگەن ئەترۇسكى قوۋمىنىڭ مىتولوزىيىسى ۋە ئۇلارنىڭ تىلىدا تۈركىي تىللىق مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان نۇقتىلارنىڭ بارلىقى ئېنىقلاندى. ئەترۇسكىلارنىڭ ئۆزىنى «راسېننا» دەپ ئاتىشىنىڭ بىزنىڭ «ئاسنا» رىۋايىتىمىز بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئويلاپ بېقىش كېرەك. ①قەدىمكى تۈركىي تىلىدا بۆرە «ئاسنا»دەپ ئاتىلاتتى. ئېتنولوگىيە ئىلمىگە كۆرە، بۆرە مونفى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرئۇچۇن تىپىك بولۇپ، باشقا مىللەتلەردە كۆرۈلمىگەن بىر ئېتنوگرافىك بەلگە ھېسابلىنىدۇ.②

تۈركلەر ئۈچۈن تىپىك خاراكتېر ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان بۆرە بىلەن مۇناسىۋەتلىك موڭغۇللار ۋە باشقا ئاسىيا قوۋملىرى ئارىسىدىكى ئەپسانە- رىۋايەتلەر، مەسەل ۋە ھېكايىلەردىن باشقا، قەدىمكى رىمنىڭ رېموس- رومۇلۇس ئەپسانىسى،

ئىتالىيەنىڭ پاپا لىئو، س لوپۇس ئەپسانىسى تۈرك تەسىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلانىدى. ھەقىقەتەن، پرۇتكول، ياۋروپا، ئامېرىكا ۋە ھىندىستاننىڭ مەسەل-ھېكايىلىرىدە بۆرىنىڭ تۈركىي خەلقلەردىكىگە ئوخشاش ئىككى خىل ۋەزىپە (ئەجداد ۋە رەھبەر) دە خارەكتېرلەنگەنلىكى مەلۇم. نەتىجىدە، «ئىت مىتولوژىسى» دىن تېخىمۇ قەدىمى بولغان «بۆرە مىتولوژىسى» تارىختىن بۇرۇنقى چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىن دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقالغانلىقى ئېتىراپ قىلىندى.

ھىندى ـ گېرمانلار نىڭ ئېتنىك مەنبەسى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان ئا. نىنرىك ۋە ۋ. كوپپېرس قاتارلىقلار ھىندى ـ گېرمانلارنىڭ كېيىنكى نىئولىت دەۋرىدە ئاسىيا–ياۋروپا قىتئەسى تۇتىشىدىغان جايدا ياشىغانلىقىغا ئاساس ـلىنىپ تۇرۇپ، ھىندى-گېرمانلارنىڭ ئاتنى، ئات مەدەنىيىتىنى ۋە ئاتنى قۇربانلىق قىلىش ئادەتلىرىنى ئۆزلىرىگە قوشنا ياكى قوشنىلىرىغا يېقىن جايدا ياشىغان تۈركىي تىللىق قوۋملىرىدىن قوبۇل قىلغانلىقى ئالغا سۈرگەن. ③ «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ 3-توم، 195-بېتىدە: «گېرمانلار ئۆزىنىڭ قوشنىلىرى بولغان تۈركلەردىن ھارۋا، ئات يېتىشتۈرۈشنى ۋە ئۇرۇش ھارۋىسىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ياۋروپاغا تارقاتقان» دېيىلگەن. نىنرىك كۆك تەڭرى بىلەن ئۇنىڭ نامىغا ئاتاپ ئېلىپ بېرىلىدىغان قۇربانلىق قىلىش مۇراسىمىنىڭ مەنبەسى ئاسىيا بولۇپ، ھىندى-گېرمانلارغا باشقا تەركىبلەر بىلەن بىرلىكتە ئالتاي قوۋملىرىدىن ئۆتكەن،④ دەيدۇ. ھىندى-گېرمان تىللىرىدا تۈركىي تىلىدىن قوبۇل قىلىنغىنىدەك كۆرۈنىدىغان سۆزلەرنىڭ سانىمۇ كۆپ. بولۇپمۇ، گېرمان تىلىدىكى «تارى» (تىرىق)، «بال»(ھەسەل) دېگەنگە ئوخشاش تۈركچە سۆزلەرنىڭ؛ تارىختىن بۇرۇنقى دەۋرىدىكى ئالاقىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكى ھەققىدىكى كۆز قاراش ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.⑤

گېرىك مەدەنىيتى سىنكرېتىك مەدەنىيەتنىڭ بىرىنچى چوڭ پاۋئونى سۈپىتىدە مىسىر، كىرت، مىسوپاتامىيە، ھىندىستان، ئوتتۇرا ۋە مەركىزى ئاسىيا ھەمدە كىچىك ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ھەر خىل دەرىجىدىكى تەسىرىگە ئۇچرىدى.⑥ قەدىمكى غەرب ئاپتورلىرى قارا دېڭىز بويلىرىدىن تاكى ئالتايغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان كۆچمەن ۋە ئولتۇراق قوۋملەرنى، ئۇلارنى قايسى تىل تۈركۈمىدە سۆزلىشىشىدىن قەتئىينەزەر، بىر دەك ھالدا «سىكىت»، دەپ ئاتىغان، ئىران مەنبەلىرىدە بۇلار «ساكا» دەپ يېزىلغان. غەرب ئاپتور ـلىرى تەرىپىدىن «كىرال سىكىتلىرى»⑦، ئىرانلىقلار تەرىپىدىن «تىگرا خائۇدا ساكلىرى» دەپ ئاتالغانلار ئەسلىدە تۈركىي نەسىللىك خەلق ئىدى⑧ بەزى ئالىملار «سىكىت» دېگەن نامنى «ساكا» دېگەن نامنىڭ كۆپلۈك

قۇشۇمچىسى «ت» ھەرپى بىلەن قوشۇلۇپ ئاتالغان شەكلى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ. مانا شۇ تۈركىي ساكلار مىلادىيەدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇن تەڭرىتېغىنىڭ ئوتتۇرا قىسىملىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا ساك ـ شۇ (سۇ) ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. ساك ـ شۇ ئىمپېرىيىسىنىڭ غەرب تەرەپتىكى سىياسىي تەسىرىنىڭ دوناي دەرياسى ۋادىسىغا ئۇلىشىشى بىلەن ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىمۇ شەرقىي ياۋروپاغا تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىغان. گرېكلەر تاش ئاتقۇ، ساداقدان ۋە كۆپ ئوقلۇق ئوقيا قاتارلىقلارنى مانا شۇ ساكلارنىڭ تەسىرى بىلەن تونىغان. قارا دېڭىز ساھىلىغا كۆچۈپ بارغان ساكلارنىڭ ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق توغرىسىدىكى قاراشلىرىنىڭ تەسىرىدە ھىپوگرات ۋە ئۇنىڭ ئاتىسى «تۆت فىزىس» ئاساسىدا، ئۆزىنىڭ تىبابەتچىلىك تەلىماتىنى بېتىتقان ۋە «ھاۋا، سۇ، تۇپراق»، «تىبابەتچىلىك ئەقلىيە»دېگەن ئەسەرلەرنى يازغان⑨

ھۇنلارنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈپ بېرىپ،كۈچلۈك ھۇن ئىمپېرىيىسىنى بەرپا قىلىشى ئوتتۇرا ئاسىيادا سىياسىي، ھەربىي جەھەتلەردە ئۈستۈنلۈك ھوقۇقىنى قولدىن بېرىپ قويغان مىللەتلەرنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈش ھەرىكىتىنىڭ تۈنجى دولقۇنىنى شەكىللەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن، ياۋروپا تۈركىي تىللىق مىللەت ـلەرنىڭ ئىككىنچى پائالىيەت سورۇنىغا ئايلاندى ۋە تۈركىي تىللىق مىللەتلەر مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە كىردى. مىلادىيە 375-يىلى بالامبەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان ھۇن ئىمپېرىيىسى ئاتتىلار دەۋرىدە ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا-مەركىزى ۋە غەربىي قىسىملىرىغىچە كېڭەيدى. مىلادىيە 6-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ھۇنلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن ئاۋارلارمۇ ئوتتۇرا ياۋروپاغا قەدەر ئىلگىرلەپ باردى. مىلادىيە 7-8-ئەسىرلەردە، ئاۋارلارنىڭ ئورنىنى ئوغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بولغار ئىتتىپاقى ئىگىلىدى. مىلادىيە 7-10-ئەسىرلەردە كۈچلۈك تەشكىلاتى، گۈللەنگەن تىجارەت پائالىيىتى، دىنىي ئەركىنلىك سىياسىتى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى باياشاتچىلىق بىلەن كاۋكاز شىمالىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە ئىتىل دەرياسىدىن دىنېپىر، چولمان دەرياسىغىچە ۋە كىيىفكە قەدەر سوزۇلغان رايونلاردا سىياسىي مۇقۇملۇقنى ياراتقان ھازار خانلىقى، شەرقىي ياۋروپا تارىخىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان تۈركىي خانلىقلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە كۆرۈلمەكتە.

شەرقىي ياۋروپا بوز قىرلىرى شۇنىڭدىن كېيىنمۇ بىرقانچىلىغان تۈركىي تىللىق قوۋملارنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. ھازارلاردىن كېيىن شەرقىي ياۋروپادا كۆرۈلگەن پەچىنەك، ئوغۇز، قۇمان-قىپچاقلار بۇ يەردە كۈچلۈك بىر دۆلەت قۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغان بولسىمۇ، لېكىن قوۋملەر تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن بىرلەشكەن ئىتتىپاق

ھالىتىدە ئۆز مەۋجۇدىيىتىنى داۋاملاشتۇردى.

ھۇنلار تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئۈچۈن ياۋروپانىڭ دەرۋازىسىنى كەڭ ئېچىپ، تۈركىي تىللىق مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ ياۋروپادا سالماق تەسىر كۆرسىتىش دەۋرىنى باشلاپ بەردى. ھۇنلارنىڭ ھەيۋەتلىك دېڭىز دولقۇنىدەك ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشى، ئۆز ھاكىمىيىتىنى كۈچەيتىش ۋە كېڭەيتىش يولىدا ئېلىپ بارغان بىر قاتار ھەربىي يۈرۈشلىرى، ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ ئىككى قېتىملىق زور كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ بىلەن مىللەتلەرنىڭ ئۆز-ئارا قوشۇلۇشى كۈچىيىپ، بۈگۈنكى ياۋروپادىكى نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك ئاساسى شەكىللەندى.

ھۇنلارنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىگە ئارام ئېلىش پۇرسىتى بەرمەستىن داۋاملىق ھەربىي يۈرۈش قىلىشى، سىياسىي ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتە بىر قاتار پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشى، ياۋروپادا فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ تىكلىنىشى، يەنى ئىككى خىل ئىجتىمائىي پورماتسىيەنىڭ ئورۇن ئالمىشىشىدا ئاكتىپ رول ئوينىدى. ھۇنلارنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىگە كەينى-كەينىدىن ھۇجۇم قىلىشى، بۇ ئىككى دۆلەتنى سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتىن قاتتىق ھالسىرىتىپ قويدى. ھۇنلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە باراۋەر ئۆتۈش ئىمكانىيىتىنى قولدىن بېرىپ قويغان رىملىقلار، پەقەت ھۇنلارغا ھەر يىلى ناھايىتى يۇقىرى ئۆسۈمدە باج تۆلەش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى قارام ھالەتتە ساقلاشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار مالىيە جەھەتتە قاتتىق چىقىمغا ئۇچراپ، دۆلەت غەزىنىسى قۇرۇغدۇلىپ، سىياسىي ھەم ھەربىي جەھەتتىكىگە ئوخشاش ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ ئېغىر كىرزىس ئىچىدە قالدى.

رىم ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ مالىيە جەھەتتىكى چىقىمىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، قارام خەلقلەر ئۈستىدىكى زۇلۇمنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەچكە ، ھەر قايسى جايلاردا ھۆكۈمەتكە قارشى قوزغىلاڭلار ئارقا-ئارقىدىن پارتلاپ، رىم ئىمپېرىيىسىنى زاۋاللىققا يۈزلەندۇردى. ئاتتىلا بۇ قوزغىلاڭلارنى ئاكتىپ قوللاپ، ماددىي ۋە مەنىۋىي جەھەتتىن ياردەم بېرىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ غەلىبە قازىنىشىغا سەرتتىن يېتەكچىلىك قىلدى. ئاتتىلانىڭ ھەربىي ھۇجۇمى ئاستىدا ماغدۇر -دىن كەتكەن غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى، قارام خەلقلەر قوزغىلىڭىنىڭ نەتىجى -سىدە، مىلادىيە 476-يىلى گۇمران بولدى. شۇنىڭ بىلەن، ياۋروپادا قۇللۇق تۈزۈم گۇمران بولۇپ، فېئوداللىق تۈزۈم تىكلىنىشكە باشلىدى. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىدا ناھايىتى مۇھىم باسقۇچنى تەشكىل قىلىدىغان بۇ دەۋرنىڭ ياۋروپادا باشلىنىشىدا،

ھۇنلار ناھايىتى زور رول ئوينىغانىدى.

ھۇنلار ياۋروپانىڭ جەمئىيەت تۈزۈمىگە كۆچلۈك تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن يەنە ئۆزىنىڭ ئىلغار مەدەنىيەت بەلگىلىرى بىلەنمۇ ياۋروپا مەدەنىيىتىدە سالماق ئورۇن ئىگىلىدى. بىز كىتابىمىزنىڭ «ھۇنلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى ۋە ئۇرۇش تاكتىكىسى»دىگەن قىسمىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھۇنلاردىن بويان بارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەردە ئىزچىل تەدبىقلىنىپ كەلگەن ھەربىي تەشكىلىي تۈزۈم، ھەربىي ئىستراتېگىيە، ئاتلىق ئۇرۇش قۇراللىرى يەنى« تۇران تاكتىكىسى» ياۋروپانىڭ ھەربىي ئىشلار ھاياتىدا بىردىنلا قوبۇل قىلىنىپ، تەدبىقلىنىشقا باشلىدى. ھۇنلارنىڭ بوز قىر ئۇسلۇبىدىكى ئىشتان - چاپان ۋە ئىچ كۆڭلىكى ياۋروپالىقلارنىڭ ئەتىۋارلىق كىيىم فورمىسىغا ئايلاندى. ھۇنلارنىڭ مۇزىكى چالغۇسى-قوبۇز ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ مۇزىكى چالغۇلىرى ئىچىدىن ئورۇن ئالدى. ھۇن قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ مۇزىكا سەنئىتىمۇ ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ سەنئەت بايلىقىغا ئايلىنىپ قالدى. بولۇپمۇ شەرىق دۇنياسىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ پەيلاسوپى ۋە ئەڭ ئالىي مۇزىكا نەزىرىيچىسى فارابىنىڭ مۇزىكا تەلىماتى، ئەرەب سەنئىتى ئۈچۈن يېڭى بىر دەۋىرنىڭ باشلىنىشى بولغىنىدەك، يەنە غەربىي ياۋروپانىڭ مۇزىكا تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇ مۇھىم بىر مەنبەگە ئايلانغان.

نوتا بىلەن خاتىرىلەش ئۇسۇلىنى ياۋروپالىقلار كولونلۇق فرانكو (1190 -يىلى ئۆلگەن) نىڭ تونۇشتۇرۇشى ۋە ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈشىدىن كېيىن قوبۇل قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەر بىر ئاھاڭ ئارىسىدىكى ۋاقىت نىسبىتى ھېسابقا ئېلىناتتى. ھازىرقى نوتا ئۇسۇلىدىن ماھىيەتتە كۆپ پەرقلەنمىگەن بۇ نوتا ئۇسۇلى گەرچە، فرانكو نوتا ئۇسۇلى دەپ ئاتالسىمۇ، ئۇ فرانكودىن 3-4 ئەسىر ئىلگىرى، فارابى ۋاقتىدا ئەرەب دۇنياسىدا پەيدا بولۇشقا باشلىغانىدى. ئەرەب ئالىمى، پروفېسسور ئەخۋانى بىلەن سارتوننىڭ كۆرسىتىشىچە، بۇ ئىشنى فارابى ئەمەلىيلەشتۈرگەن. ئا. ئىرسوۋ ئۆزىنىڭ «خارەزمى ۋە فارابى» ناملىق رىسالىسىدە: «تارىخچىلار مۇزىكىنى ھەرپ بىلەن يېزىشنى دەسلەپ فارابى تاپقان دېيىشىدۇ» دەپ يازغان.

مۇزىكىلىق ئاھاڭلارنى نوتا بىلەن خاتىرىلەش فارابى ۋەتىنىدىكى تۈركىي تىلللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ئۇتۇقلىرى بىرى سۈپىتىدە، فارابىدىن كۆپ ئەسىر ئىلگىرى تارىختا مەلۇم ئىدى. كۇچار (كۇسەن)لىق مۇزىكا نەزىرىيىچىسى سۇجۇپ ياشىغان چاغلاردا مۇنداق خاتىرلەش ئۇسۇلى بولغان. تاڭ سۇلا -لىسىنىڭ دەسلەپكى ۋە ئوتتۇرا دەۋرلىرىدە يېزىلغان تارىخىي خاتىرىلەر ۋە شېئىرىي ئەسەرلەردە كۇسەن

سازەندىرىنىڭ نوتىغا ئاساسلىنىپ ساز چالىدىغانلىقى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. دۆەن چىقشى يازغان «يۈيياڭ خاتىرە ـلىرى» دېگەن كىتابتا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۈەنزۇڭ پادىشاھى (713ـ756ـ) ۋاقتىدا نىڭ ۋاڭنىڭ كۇچار نوتا كىتابىنى ئالدىغا قويۇپ، كۇچار دېپىنى چېلىشنى ئۆگىنىۋاتقانلىقى خاتىرلەنگەن. تاڭ دەۋرىدىكى شائىر فاڭ گەن «چاڭئەندە يېڭى نەغمە ئاڭلىغاندا» دېگەن شېئىردا، يېڭى كۇچار نەغمىلىرىنى چاڭجىياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى سازەندىلەر كۇچار نوتىسىغا قاراپ چالغانلىقى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن.

يېڭى كۈينى ئاڭلاپ ئۆتتۇق گۈل تېگىدە قەدەھ تۇتۇپ،
ئۆتتۇق يەنە چاۋاڭ بىلەن ھەر نەغمىگە مەدھى ئوقۇپ.
سازەندە گەر بىلمىسمۇ چاڭئەننىڭ يول- رەستىسىنى،
كېلەر نەغمە بۇ ياقلارغا مەكتۇپلەرگە بىر- بىر پۈتۈپ.

مانا بۇلار غەربىي نوتىلىرىنىڭ فارابى ۋە كولۇنلۇق فىرانكودىن تولىمۇ مۇقەددەملىكىنى كۆرسىتىدۇ.

فارابىنىڭ مۇزىكا تەلماتى ياۋروپاغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. جاھان مۇزىكا سەنئىتىنىڭ داۋاملىق راۋاجلىنىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇنىڭ «ئىھسال ئۇلۇم» ناملىق ئەسىرى 12ـ ئەسىردىلا لاتىنچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ئىلىم- پەنگە، جۈملىدىن مۇزىكاشۇناسلىققا تەسىر كۆرسەتكەنىدى. 12ـ ئەسىردىكى ئىبنى بەججە ۋە ئىبنى رۇشد، 13ـ ئەسىردىكى مۇزىكا نەزەرىيىچىسى مورۋايىلىك جېروما، 13ـ 14ـ ئەسىردىكى مۇزىكا نەزەرىيىچىسى تۇنىستادا قاتارلىقلار فارابىنىڭ مۇزىكا نەزەرىيىسىنى ئۆگەنگەنىدى. 15ـ ئەسىردە ئۇنىڭ «مۇزىكا توغرىسىدىكى چوڭ كىتاب» ناملىق چوڭ مۇزىكا تەسىرى ياۋروپادا كەڭ تارقىلىپ، كۆچلۈك ھاياجان پەيدا قىلدى.

فارابىنىڭ مۇزىكا نەزەرىيىسى ۋە ئەرەب مۇزىكىسىنىڭ ياۋروپاغا تارقىلىشىدا ، ئىسپانىيە مۇھىم ئۆتكەنلىك رولىنى ئۆتىگەن. فارابىنىڭ ۋارىس ـلىرىدىن ئىبنى بەججە ئىسپانىيە ۋە ياۋروپا مۇزىكىسىغا كۆرىنەرلىك ھەسسە قوشتى. مۇسۇلمان سازەندىلىرى ئىسپانىيىدىكى كاستىر ۋە ئاراگون خانلىق سارايلىرىغا ھۆسۈن قوشتى. خرىستىئانلار بىر- بىرلەپ ئەرەب مۇزىكىسى ۋە ئۇنىڭ نەزەرىيە قوللانمىسىنى قۇبۇل قىلىشقا باشلىدى. رېتىملىق مۇزىكا بىلەن بىللە بەۋاب (ئەرەبلەردە ئەل ئۇد دە

ئاتىلىدۇ) ئىسپانىيىلىكلەر تەرىپىدىن لاتىنلاشتۇرۇلۇپ، ئەنگلىيىلىكلەر تەرىپىدىن لۇتپى دەپ راۋاپ (ئەرەپلەردە راباب دەپ ئاتىلىدۇ) ئىسپانىيىلىكلەر تەرىپىدىن رابېل، ئەنگلىيىلەر تەرىپىدىن رىبېك ياكى رىبىبى دەپ قوبۇل قىلىندى. پورتۇگالىيىلىكلەر ھېلىمۇ ئىسكىرىپكىنى رابېكا دەپ ئاتايدۇ. تەبلە (مىس دۇمباق)، بۇرغا، قالۇن قاتارلىق چالغۇلارمۇ ئىلگىرى- كېيىن بولۇپ ياۋروپاغا تارقالدى⑩

ئۇلۇغ ئېنسىكلوپېدىك ئالىم ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ پەلسەپە، تىلشۇناسلىق، لوگىكا، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، فىزىكا، مۇزىكا، جانلىق تەبىئەت ۋە تېبابەتچىلىك ساھەسىدىكى قىممەتلىك نەتىجىلىرى، مىراسلىرى شەرق ۋە غەربنىڭ ئىلىم- پەن بايلىقىغا ئايلانغاندى. فارابىنىڭ پەنلىرىنى تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى، پانتېزىملىق پەلسەپە سىستېمىسى ۋە ئىجتىمائىي باراۋەرلىك توغرىسىدىكى ئىلغار ئىدىيىلىرى ئوتتۇرا ئەسىر ئىلىم- پېنىنىڭ يارقىن نەمۇنىچىسى سۈپىتىدە فارابى ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرى، ئىبنى سىنا (980-1037)، ئىبنى تۇفەيلى (1110-1185)، ئىبنى رۇشد (1126- 1198)، ئۆمەر ھەييام (1048-113)، نىزامى ئارۇزىلىق، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپا نومىنالىزملىق ماتېرىيالىزم ئېقىمىغا، ياۋروپا ئەسىردىكى ياۋروپا مەدەنىيەت ئويغىنىشقا ۋە ياۋروپا پانتېزمىغا كۈچلۈك ئىدىيىۋى تەسىر كۆرسەتتى. شۇڭا، ئۇنى كېيىنكى ھازىرقى زامان تەتقىقاتچىلىرى «ئىدىيە ئازادلىق مۇتەپەككۇرى» ، «ئىلىم- پەن قەھرىمانى»، «روھىي ئەركىنلىك، تەرەققىيپەرۋەرلىك ۋە گۇمانىزم ئۈچۈن كۆرەشكۈچى جەڭچى» دەپ تەرىپلىنەتتى.

فارابىنىڭ ئىلىم ۋارىسلىرىدىن بولغان، تۈركىي نەسىللىك ئائىلىدىن كېلىپ چىققان ⑪ ئىبنى سىنا ئۇنىڭ پەلسەپە ۋە تىب (تېبابەتچىلىك) تەلىماتلىرىنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئۇنى يۈكسەكلىككە كۆتۈردى. ئۇنىڭ «ئەل قانۇن فىت- تىب» (تېبابەتچىلىك قانۇنلىرى) دېگەن ئەسىرى شەرق ۋە غەربتە تىب ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىدا يېتەكچى ئەسەرگە ئايلانغان. بۇ ئەسەر تاكى 17-ئەسىرگە قەدەر، ياۋروپا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا دەرسلىك ماتېرىيالى قىلىنىپ كەلگەن. خەلق ئارىسىدا «لوقمان ھاكىم» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان ئىبنى سىنانىڭ ئىسمى تىب ئىلمىنىڭ نامىغا ئايلىنىپ «مېدىتسىنا» ھەپ ئاتالدى.

ياۋروپا مەدەنىيەت تارىخىدىن سۆز ئېچىلغاندا، تۈركىي تىللىق مىللەت -لەر تەرىپىدىن يېتىشىپ چىققان يەنە بىر ئۇلۇغ ماتېماتىك، ئاسترونوم ۋە جۇغراپىيە ئالىمى خارەزمىنىڭ ئىسمى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. چۈنكى، خارەزمى ياۋروپاغا ئالگېبرا ئىلمىنى تونۇتقاندى.

خارەزىمىنىڭ ماتېماتىكا ساھەسىدىكى شۆھرىتى 16- ئەسىردە پۈتكۈل ياۋروپانى قاپلىغانىدى. شۇ دەۋردىكى ئىتالىيىلىك مەشھۇر ماتېماتىكچى گېرولاما كاردانو 1581- يىلى يازغان بىر ئەسىرىدە خارەزىمنى دۇنيادىكى ئەڭ مەشھۇر 12 نەپەر مۇتەپەككۇرنىڭ بىرى سۈپىتىدە كۆرسەتكەن. ياۋروپا مىلادىيە 12-ئەسىردىن باشلاپ، خارەزىمىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى بىلەن، قايتىدىن جانلىنىپ تەرەققىي قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن. خارەزىمىنىڭ ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلىرىدىن بىرى «ئەل- جەبر ۋەل- مۇقابەلە» ئىدى. ئەرەبچە «جەبر» سۆزى «سۇنۇق سۆڭەكنى ئەسلىگە كەلتۈرمەك، تۈزەتمەك، ئوڭشىماق» دىگەن مەنىدە بولۇپ، ياۋروپالىقلار بۇ ئەسەرنى لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلغاندا، «ئەل- جەبر» سۆزىنى«ئالگېبىرې» (ئالگېبىرا) شەكلىدە يازغان. شۇنداق قىلىپ بۇ ئەسەر شەرق ۋە غەربتە جەبر (ئالبېبىرا) ئىلمىگە مىراس قالدۇرۇشتەك ئورنى بىلەن يۇقىرى قىممەتكە ئىگە.

خارەزىمىنىڭ «كىتابۇل- مۇختاسار فىل- ھىسابۇل ھىندى» ناملىق ھېسابقا ئائىت يەنە بىر ئەسىرىنىڭ لاتىنچە تەرجىمىسى ھازىر گامبرا ئۇنىۋېر -ستېتىدا ساقلانماقتا. 12- ئەسىردە جوھاننىس ھىسپالىن تەرىپىدىن لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. «Liber alghorisimit de practica arismetrice» ناملىق شەرھىمۇ، خارەزىمىنىڭ ئەرەبچە ئەسلىسى ئېنىق بولمىغان بىر ئەسىرگە ئاساسلانغان ھالدا يېزىلغان بولۇپ، بۇ شەرھى خارەزىمىنىڭ ھېساب كىتابىنى تېخىمۇ چۈشىنىشلىك ھالغا كەلتۈرگەن.

ئۇلۇغ ماتېماتىك خارەزىمىنىڭ ئىسمى ياۋروپا تىللىرىغا تۈرلۈك شەكىل -لەردە قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، لاتىنچە ئالخورىسمى، ئالگورىتما، ئالگورىزمى، فىرانسۇزچە ئائوگرىسمى ياكى ئاۋگرىمى ئىنگلىزچە ئائۇگرىم دەپ ئاتالغان. ماتېماتىكىدىكى ھېسابلاشنى ئاددىيلاشتۇردىغان بىر سىستېمىنىڭ نامى بولغان «لوگارىتما» دىگەن ئىسمىدىن كەلگەن.

ھۇنلارنىڭ ئىزنى باسقان ئاۋارلارنىڭ مەدەنىيەت تەسىرىنىڭ ياۋروپادا ئۇزۇن داۋاملاشقانلىقى مەلۇم. خورۋاتلارنىڭ ئەڭ چوڭ ئەسكىرىي- ئىدارە ئۇنۋانلىرىدىن «بان» (كۆك تۈركچە ‹باغا›، ئاۋار تىلدا ‹باغان› دىيى -لىدۇ)، «بويار» ، «يۇغۇرۇش» قاتارلىق ئونۋان ناملىرىغا ئوخشاش ناۋارىنو (ئاۋارىنو ـ پىيلوس) شەھىرىنىڭ نامىمۇ ئاۋارلارنىڭ خاتىرىسىنى ئەكىس ئەتتۈرىدۇ. بولۇپمۇ ھۇنگرىيەدە بايقالغان ئاۋارلار دەۋرىگە ئائىت (مىلادىيە 558-805- يىللار) ئارخېئولوگىيەلىك ئەسىرلەر- تۆكۈش

سايمانلىرى بىلەن ئۇستىگە ھايۋانلارنىڭ سۈۋەتلىرى چۈشۈرۈلگەن تەسۋىرى بىلەن گىرىفۇن چۈشۈرۈلگەن ئات. ھارۋا جابدۇقلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا تەرەققىي قىلغان سەنئەت ئۇسلۇبىنىڭ (ھايۋان تەسۋىرى ئۇسلۇبى) ياۋروپادىكى ئۆرنەكلەر سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنماقتا. بۇ ئۇسلۇبنىڭ ئىزلىرى مېروۋىنجلەر دەۋرىدە فرانسىيەدىمۇ كۆرۈلگەن. ھون دەۋرىدە رىملىقلار بىلىپ يېتەلمىگەن ئۆزگىچە ياۋروپادا ئاۋارلار ۋاستىسى كەڭ ئومۇملاشتى. (13) ئارناۋۇتلۇقتىكى پىروستوۋاس ئالتۇن غەزنىسى ئاۋارلارغا ئائىت بولغىنىغا ئوخشاش، ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلار ئاۋار تۈرك سەنئىتىنىڭ گېرمان ۋە سلاۋيان سەنئىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئوتتۇرغا قويدى. مىلادىيە 4- ئەسىرگە قەدەر گېرمان گوتلىرىنىڭ، ئۇنىڭدىن كېيىن ھۇن ئىمپېراتورلىقى بىلەن تۈرك ھاكىمىيەتلىرىنىڭ دائىرىسىگە كىرگەن سلاۋيان قوۋملىرىگە ئائىت ئىشەنچى -لىك ۋەسىقىلەر ئاۋارلار دەۋرىدە باشلىنىدۇ. شۇ ۋەجىدىن سلاۋيان تارىخى ئومۇمىي تۈرك تارىخىنىڭ بىر پارچىسى سۈپىتىدە كۆرۈلىدۇ. نۇرغۇنلىغان سلاۋيان تۈپلىرىنىڭ شەرقىي ياۋروپانىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ۋە بالقانغا تارقىلىشى ئاۋارلار دەۋرىدە يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇ چوڭ دائىرىلىك كۆچۈش ئاۋار خانلىقى تەرىپىدىن دېھقانچىلىق قىلىش بىلەن بىرگە يەنە چېگرانى مۇداپىئە قىلىش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلغان. بۇ خىل يول بىلەن تۈرلۈك سلاۋيان قەبىلىلىرى تۆگۆنكى ئىلبا دەرياسى بويلىرى، دالماھىيا بويلىرى ۋە بالقانغا قوبۇل قىلىندى. دېمەك، بۈگۈنكى چېخ ۋە يۇگوسلاۋىيەنىڭ سلاۋيان -لىششى ئاۋارلارنىڭ تەسەببۇسى بىلەن بارلىققا كەلگەن. (14) مىلادىيە 750- يىللىرى ئۆيچۆرىسىدە ئافىنا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا «ئاۋارلار» دەپ ئاتالغان سلاۋيانلار تىلغا ئېلىنىدۇ. شۇ مەزگىللەردە خورۋاتلارنى ئادرىياتىك ساھىلغا باشلاپ كەلگەن رەئىسلىرى ئىچىدە كۈچلۈك، لوبىل (ئالىپ ـ ئەل)، كۆسېنجى (قوشۇنچۇ)، بۇگا، توغاي قاتارلىق تۈركچە ئىسىملارنى قويغان كىشلەر بار ئىدى.

يەنە شۇ مەزگىللەردە پاننوپيا (غەربىي ۋېنگىرىيە) ۋە مورۋا سلاۋيان -لىرىگە سلاۋيانلاشقان ئاۋار بەگلىرىنىڭ باشچىلىق قىلغانلىقى ئالغا سۈرۈل -مەكتە. يەنە بىر تەرەپتىن گېرمان قەبىلىلىرىنىڭ چېخ مەملىكىتىدىكى يۇرتىدىن ئايرىلىشىنىڭ ئاۋار قوماندانلىرىنىڭ بېسىمى ئاستىدا بولغانلىقى، بۇ ھادىسىنىڭ گېرمانىيە تەۋەسىدە بايقالغان ئاۋار سەنئىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردىمۇ ئىسپاتلانغانلىقى مەلۇم بولدى. شۇنداق قىلىپ، سۈرىيەلىك ئېپىسكوپ جوھاننىسنىڭ مىلادىيە 584- يىلى دېگەن بىر سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «ئەزەلدىن ئورمانلىقلارنىڭ

ئىچىدىن سىرتقا چىقىشقا جۈرئەت قىلالمىغان، ئاۋارلارنىڭ سايىسىدە ئاستىدا ئۇرۇشقا قاتناشقان ۋە ئالتۇن- كۆمۈش، توپ- توپ يىلقا ئىگىسىگە ئايلانغان سىلاۋيانلارنىڭ سىستېمىلىق ھالدا كۆچۈشىگە مەجبۇر قىلىنىشى، بۇگۇنكى كوندىكى ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ياۋروپا مىللەتلىرى خەرىتىسىنىڭ ئاۋار خانلىقى تەرىپىدىن سىزىلىشىغا يول ئاچقان.» قىسقىسى، سىلاۋيانلار تەشكىللىنىپ ياشاشنى ئوغۇللار ۋە ئاۋارلاردىن ئۆگەنگەن. يۇقىرىدا سۆزلىگىنىمىزدەك، سىلاۋيانلار ئاۋارلارنىڭ چارۋا- ماللىرىنى باقىدىغان پادىچىلىرى ئىدى. سىلاۋيانلار ئاۋارلارغا پادىچى بولۇشنى بىر خىل مەمۇرىيەتكە تەيىنلەنگەندەك قوبۇل قىلغان. شۇڭلاشقا سىلاۋيان تىللىرىدىكى «زوپان» يەنى «چوپان» سۆزى يۇقىرى دەرىجىلىك بىر مەمۇرىيەت ئۇنۋانى سۈپىتىدە زامانىمىزغا قەدەر قوللىنىپ كەلدى.

مىلادىيە 8-، 9- ئەسىرلەردە ياشىغان ئىسلام مۇئەللىپلىرى ئىپتىقاندەك، چىن (تاڭ سۇلالىسى) ۋە شەرقىي رىم بىلەن تەڭ تۇرىدىغان ھازار خانلىقى كۈچلۈك سىياسىي تەشكىل سۈپىتىدە، شەرقىي ياۋروپا تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. شىمالىي كاۋكازدا سابىر مەملىكىتى، ئاۋارلار، ئالانلار، ئون ئوغۇللار، كاۋكاز تاغلىق قوۋملىرى، قىرىمدا گوتلار، ئىتىل بولغارلىرى، ئىتىل بويلىرىدا فىن- ئوغۇر بورتاسلار ۋە باشقا فىن قوۋملىرى، دېسنا دەرياسى بىلەن دىنېپر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن بويلىرىدىكى سىلاۋيان مىللەتلىرىدىن: رادىمىچلار، ۋىياتىسچىلار، سېۋارىئانلار، پولىئانلار، كوبان دەرياسى ئەتراپىدىكى ماجارلارنى ۋە كېيىن بىلەن ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خانلىقلارنى باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزگەن ھازارلار، كۆك تۈرك خانلىقى ـنىڭ تەشكىلاتىغا ۋارىسلىق قىلىپ، كۈچلۈك قوشۇنغا تايىنىپ قولغا كىرگۈز ـگەن كاپالەتكە ئىگە قىلدى. مىلادىيە 7-، 9- ئەسىرلەردە شەرقىي ياۋروپادا ھەقىقىي مەنىسى بىلەن «ھازىر تىنچلىق دەۋرى» نى ياراتتى.

ھازىر تىنچلىق قاتناش ئالاقىسىنى تېزلىتىپ، مال ئالماشتۇرۇشنى كۈچەيتتى. شۇنىڭ بىلەن، ھازار خانلىقى شەرق ۋە غەرب مىللەتلىرى ئارىسىدىكى تىجارەت ۋە مەدەنىيەت-سەنئەت نەتىجىسىدە ئۇچرىشىدىغان رايونغا ئايلاندى. ھازار تىنچلىقىنىڭ نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن بىر خىل خاتىرجەملىك ۋە ئەركىن- ئازادە مۇھىت ئىچىدە تەرەققىي قىلغان تىجارەت پائالىيىتى، تارىخنىڭ ئەڭ مۇھىم ھادىسىلىرىدىن بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن تۇس- سىلاۋيان دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشىغا ۋاستە-قورال بولدى. مىلادىيە 9- ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىرىمىدا سودا مۇناسىۋىتى بىلەن ھازار خانلىقىغا كەلگەن سىلاۋيان-فىن ئارىلاشما قەبىلىلىرى

هازارلارنى ئۆرنەك قىلىپ سىياسىي قۇرۇلما تەشكىل قىلىشقا مۇۋاپپەق بولدى. مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىيە 882- يىلىردىن كېيىن ۋارگ-رۇس كىنىزەكلىكىنىڭ قولىغا ئۆتكەن ۋە شۇنىڭدىن باشلاپ رۇسلار تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتقان كىيېۋ شەھىرىنىڭ تۈركىيتىللىق مىللەتلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغانلىقى ئالغا سۈرۈلمەكتە. (17) رۇس تارىخچىلىرىدىن ۋېرنادىسكىي بىلەن لاسخىنكومۇ بۇ پىكىرنى قوبۇل قىلغان.

هازار خانلىقى دەۋرىدە (630-965- يىللار) رۇس كىنەزلىكىدە تۈرك تەسىرى ئۇچۇق كۆرۈلدى. مىلادىيە 839- يىلى قۇرۇلغان رۇس ئىتتىپاقىنىڭ رەھبىرىنىڭ ئۇنۋانى «قاغان» (كاگان) دەپ ئاتالغاندى. (18) مىلادىيە 988- يىلى خرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلغان پىرەنس ۋىلادىمىر ۋە كېيىنكى كىنە ياروسلاۋ (1036- 1050- يىللار) قاتارلىقلار «قاغان» (كاگان) ئۇنۋانى داۋاملاشتۇرغان. خىلارئون، ئىبنى رۇستا ۋە گەردىزىنىڭ ئەسەرلىرىدە ھەمدە فرانىك ۋە قايىنامەسىدە «قاغان» ئۇنۋانىدا ئاتالغان رىسۇ كىنەزلىرى تىلغا ئېلىنغان. (19) مىلادىيە 10- ئەسىردە كىيېۋ شەھىرىنىڭ بىر بۆلىكى «كوزارى» (تۈركچە) سارىيىنىڭ نامىنىڭ تۈركچىدىن كەلگەنلىكى ئىسپاتلاندى. رۇس ۋەقايىنامەسى - «رۇس ھەققىتى» دە ئىدارە قىلغۇچىلار بىلەن ئىدارە قىلىنغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشىدە ئادەتتە هازار- تۈرك تىپىنى مۇشاھىدە قىلىش مۇمكىن. (20) رۇس كىنەزلىكى دەۋرىدىن باشلاپ، پىرەنس سۋياتوسلاۋ هازارلارنىڭ تەرزىدە قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىز (سۇ) قوشۇنىنى تەشكىللەپ قوراللاندۇرغان. بالقان سلاۋيانلىرىمۇ ئوغۇزلار ئارقىلىق ھەم ھەربىي تەلىم- تەربىيە ھەم قوراللاندۇرۇش (قورال، كىيىم، تۇغ) جەھەتتە تۈرك تەرزىنى ئۆرنەك قىلىپ، ئەسكىرىي كۈچ تەشكىللىگەن. پەچىنەكلەرنىڭ رۇس ئاتلىق قوشۇنىنىڭ تەشكىل قىلىنىشىدا مۇھىم تەسىرى بولغانلىقى قوبۇل قىلىنماقتا. (21) رۇسلارنىڭ مەشھۇر «ئىگور داستانى» دىمۇ ئۇرۇش تاكتىكىسى، قوراللاندۇرۇش ۋە مەدەنچىلىك جەھەت -لەردە رۇسلار ئۈستىدىكى تۈرك تەسىرى بايان قىلىنغان.

ئوتتۇرا ئاسىيادىن ياۋروپاغا كۆچكەن تۈرك كۆچ ھەرىكىتىنىڭ كېيىنكى چوڭ دولقۇنىنى (9 ـ 11- ئەسىرلەر) مەيدانغا كەلتۈرگەن تۈركىي تىل قوۋملىرىدىن دەلەپكى پەچىنەكلەر ھېسابلىنىدۇ. پەچىنەكلەر شەرقىي ياۋروپادىكى تەشكىل قىلالمىدى. پەقەت قەبىلە تەشكىلاتى ھالىتىنى ساقلاپ ئۇرۇش ۋە مۇداپىئە مەزگىللىرىدە بىرلىشىپ ئۆتتى. پەچىنەكلەر رۇسلار بىلەن 121 يىل قوشنا ياشاش

جەريانىدا، ئۇلار بىلەن 11 قېتىم چوڭ ئۇرۇش قىلغان. رۇس ئاتلىق قوشۇنىنىڭ تەشكىل قىلىنىشىدىكى پەچېنەك تەسىرى مانا شۇنداق ھەربىي توقۇنۇش مۇناسىۋىتىنىڭ نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. مىلادىيە 1091- يىلى قۇمان- قىپچاقلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. ھۇنگرىيەنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان ناگى سىزنىت مىكلوس دېگەن جايدىن 19799- يىلى بىر غەزىنە تېپىلغان. بۇ غەزىنىدە تېپىلغان بۇيۇملار ئالتۇندىن ياسالغان كوزا، لېگەن ۋە تاۋاق قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى بولۇپ، ئۇستىگە «ئورخۇن- يېنىسەي يېزىقى» دا خەت ئويۇلغان ۋە رەسىم سىزىلغان. دۇنياغا مەشھۇر بۇ غەزىنىنىڭ قايسى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى توغرىسىدا ھازىرغىچە تالاش- تارتىش بولۇپ كەلمەكتە. كىتابىمىزنىڭ «ئاتىللانىڭ ئۆلۈمى» دېگەن قىسمىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھۇنگرىيە ـلىكلەر ۋە بىر مۇنچە ئالىملار بۇ غەزىنە تېپىلغان جاينى ئاتىللا دەپنە قىلىنغان جاي دەپ قارايدۇ. لېكىن يەنە بەزى ئالىملار بۇ غەزىنىنى پەچېنەك ـ لىكلەرنىڭ مىراسلىرى دەپ قوبۇل قىلماقتا. ھازىرغىچە سىبىرىيە، رۇمىنىيە، رۇسىيە، ھۇنگرىيە، تۈركىيە ۋە كاۋكازدىكى بەزى يەر ناملىرى ۋە ئەپسانە- رىۋايەتلىرىدە پەچېنەكلەرنىڭ خاتىرىسى- ئىزلىرى ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ كەلمەكتە.

پەچېنەك ۋە ئۇغۇزلاردىن كېيىن، رۇسىيە، بالقاننىڭ تارىخىدا چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان تۈركىي تىللىق مىللەت بولسا، ياۋروپالىقلار تەرىپىدىن «كۇمان»، شەرقلىقلەر تەرىپىدىن «قىپچاق» دەپ ئاتالغانلار ئىدى. مانا شۇ قۇمان- قىپچاقلار مىلادىيە 1080- يىللىرى ئۆزىنىڭ سىياسىي خەرىتىسىنى شەرقتە بالقاش- تالاس ھاۋزىسىدىن، غەربتە دوناي دەرياسى بويلىرىغىچە كېڭەيتكەنىدى. غەربىي سىبىرىيە ۋە شەرقىي بوزقىر رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قۇمان- قىپچاق تېررىتورىيىسى شۇنىڭدىن ئىبارەت ئىسلام مەنبە ـلىرىدە «دەشتە قىپچاق»، غەرب مەنبەلىرىدە بولسا «كۇمانىيە» دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى. د. راسۇۋسكىينىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، رۇس، بۇلغار، ھازار، ئالان، بورتاس، ئۇلاخ ۋە موردىۋان قاتارلىق مىللەتلەرنى ئىۆز ئىرادىسىگە كىرگۈزگەن قۇمان- قىپچاق خانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا، يايىق- ۋولگا، دون- دونىز، تۆەنكى دىنىپىر ۋە دوناي بويلىرىدىن ئىبارەت بەش مەمۇرىي رايونغا بۆلۈپ ئىدارە قىلىنغان. قۇمان- قىپچاقلارنىڭ سىياسىي قۇدرىتى تاكى مۇڭغۇللار باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، غەربكە يۈرۈش قىلغانغا قەدەر داۋاملاشتى.

مۇڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ بېسىپ كىرىشى بىلەن قۇمان- قىپچاق خانلىقى ئاغدۇرۇلدى. قۇمان- چىپچاقلارنىڭ زور كۆپچىلىگى جەنۇبىي روسىيەدە قورۇلغان

ئالتان ئوردا خانلىقىنىڭ پۇقراسىغا ئايلاندى. بىر قىسمى ئىتىل بولغارلىرى ئارىسىدا قوشۇلۇپ كەتتى. ئاز بىر قىسمى غەربىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقىغا كۆچۈپ كەتتى.

قۇمان-قىپچاقلارنىڭ ياۋروپادىكى مەدەنىيەت بەلگىلىرى سۆپىتىدە مۇنداق ئىزلار ساقلانغان. بۇنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن كۆرسىتىش مۇمكىن. مۇڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن ھۇنگرىيەدىكى مولداۋىيىگە كۆچۈپ بېرىپ، ئۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان قۇمان- قىپچاقلار توپ- توپ ھالدا خرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن مولداۋىيە «كۇمانىيە» (قۇمانىيە) دەپ ئاتالدى.

ھۇنگر كىرالى بىلا IVمىلادىيە 1233- يىلى ئۆزىگە «رىخ كومان» دېگەن ئۇنۋانىنى قوللانغان. (22)دۇناي بىلەن تىزا دەرياسى ئارىسىدىكى يەر ناملىرىدا قۇمان-قىپچاق تەسىرى كۆرۈلگەن. يەنى كىس- كۇنساگ (كىچىك قۇمان)، ناگى- كۇنساگ (چوڭ كۇناسگ) دېگەن يەر ناملىرى ۋە كاراتساگ شەھىرىنىڭ نامى قۇمان- قىپچاقلارغا باغلىنىدۇ. ھۇنگر تىلىدا مەۋجۇت تۈركچە سۆزلەرنىڭ «ئوتتۇرا قاتلىمى» قۇمان- قىپچاق تىلىغا مەنسۇپ دەپ قارىلىدۇ.

يەنە شۇنى قەيت قىلىش كېرەككى، ئۇز (ئوغۇز) ۋە قۇمان-قىپچاقلارنىڭ شەرقىي دوناي ئەترابىدىكى مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ سىياسىي تەشكىلىدىكى تەسىرى ئۆزىنىڭ كۈچلۈك ئورنى بىلەن دىققەتنى تارتىدۇ. ھۇنگرىيەدىكى يەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىدا قۇمان- قىپچاقلارنىڭ ئىزلىرى كۆرۈلگىنىگە ئوخشاش، رۇمىنىيەدىمۇ تېلېئورمان، تىگىخچ (تىگەچ)، دەرەخلۈي (دەرەلۈگ)، تۇرلۇي (نۇرلۇق – تۇزلۇق)، تەسلۈي (تەزلۈگ- سۈرەت)، ئارگىس ۋە باراگان قاتارلىق تۈركچە يەر دەريا- ئېقىن ناملىرى ۋە رۇمىن تىلىدىكى مەۋجۇت تۈركچە سۆزلەرنىڭ كۆپ قىسمى شۇ دەۋرنىڭ خاتىرىسى ھېسابلىنىدۇ. رۇمىنىيەدە مىلادىيە 1330- يىللاردا قۇرۇلغانلىقى بىلىنگەن تۇنجى رۇمىن دۆلىتىمۇ قۇمان- قىپچاقلاردىن بولغان بىر قوماندان ئائىلىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قۇرۇلغانلىقى تەخمىن قىلىنماقتا. بۇ دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىسىنىڭ ئىسمى باسار-ئابا دەپ ئاتىلاتتى. ئابا (ئاپا – تۈركچە ئۇنۋان) قوشۇمچى -سىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان تۈركچە ئىسىملار ئوغۇزلار (ئاي- ئابا، بوز- ئابا) ۋە قۇمان- قىپچاق (ئالتىن-ئابا، تونۇز- ئابا، بوز – ئابا) مۇھىتىدا ئومۇملاشقان ئىسىملاردىن ئىدى. باسار- ئابا دېگەن ئىسىممۇ مۇشۇ -نىڭ جۈملىسىدىن. باسار- ئابانىڭ دۆلەت قۇرۇش تارىخىدىن 100 يىل بۇرۇن «كۇمانىيە» دەپ ئاتالغان بۇ رايون قۇمان- رۇمىن مىللەت نامىدىن ئېلىنىپ، «رومانىيە» (رۇمىنىيە) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. رۇمىنىيەنىڭ شىمالىدىكى باسارىبىيە دېگەن يەرنىڭ نامىمۇ مۇشۇ

خاننىڭ ئىسمىدىن ئېلىنغان. (22) باسار دېگەن كىشى ئۇچرايدۇ. باسار- ئابانىڭ تۈرك مەدەنىيىتىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەنلىكىنى مىلادىيە 15- 16- ئەسىرلەردە رۇمىن دۆلەت خادىملىرىنىڭ ساپ تۈركچە ئىسىملارنى قوللانغانلىقىدىن كۆرۈش مۇمكىن. مەسىلەن، ئاقباس، ئاققۇش، بوزدوغان، بىلىك، بېرىنبەدى، باراق، بارس، باياس، بۇغا، بىلچىر، قارا، قىزىل، قازان، شىشمان، تەمۇرتاش، توق ۋە ئۆتەمىش قاتارلىق ئىسىملارنى مىسال قىلىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

مىلادىي 14- ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، دوبرۇجادا قۇرۇلغان دۆلەتنى قۇمان- قىپچاقلارغا باغلاش مۇمكىن. بىر تەرەپتىن بولغار خانلىقى يەنە بىر تەرەپتىن شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ سىياسىي ئىقتىدارى ئاجىزلاشقان بۇ دەۋردە، مىلادىيە 1346- يىلى ئىمپېراتورىچە ئاننا تەرىپىدىن ياردەمگە تەكلىپ قىلىنغان تۆۋەنكى دوناي بويىدىكى مەھەللىۋى خانلاردىن بولغان بالىقا (تۈركچە بالىق) نىڭ ئوغلى دوبرۇجا (بۈگۈنكى كۆندىكى دوبرۇجا دېگەن نام مۇشۇ كىشىنىڭ ئىسمىدىن كەلگەن) مىلادىيە 1354- يىلىدىن باشلاپ، كېيىنچە ئۆز نامىدا ئاتالغان رايوننىڭ ھۆكۈمرانىغا ئايلىنىپ، مىلادىيە 1385- يىلىغا قەدەر بالقان ۋە قارا دېڭىز بويىچە مۇھىم رول ئوينىغان. دوبرۇجانىڭ ئۆز نامىغا يول قويىدۇرغان ئوغلى ئىۋانكو دەۋرىدە (مىلادىيە 14- ئەسىرنىڭ ئاخىرى) بىر مەزگىل رۇمىن دۆلىتىگە قارام بولۇپ قالغان دوبرۇجا خانلىقى مىلادىيە 1417- يىلى ئوسمانلىرى ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى.

تۈرلۈك تارىخىي مەنبەلەردىن بىز تۈركىي تىللىق مىللەتلەر بىلەن سىلاۋيان مىللەتلىرىنىڭ ئۇچرىشىش تارىخىنىڭ مىلادىيە 2- ئەسىردىن باشلانغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. «ئوغۇزنامە» داستانىدا تىلغا ئېلىنىدىغان «ساقلاپ» دېگەن كىشىنىڭ سىلاۋيانلىرىنى كۆرسىتىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنماقتا. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، شەرقىي سىلاۋيانلاردىن بولغان رۇسلارنىڭ ھازار، ئوغۇز «ئۇز» ۋە پەچەنەك قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەر بىلەن قوشنا ياشاش جەريانىدا، ئۇلار بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر نەتىجىسىدە رۇس مەدەنىيىتىدە تۈرك تەسىرى سالماق ئورۇنى ئىگەللەپ كەلدى. مانا شۇنداق تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە يۈز بېرىۋاتقان كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىش ھادىسىسى، قۇمان- قىپچاق خانلىقى ۋە بۇ خانلىقنىڭ خارابىسى ئۈستىگە قۇرۇلغان ئالتۇن ئوردا خانلىقى دەۋرىدە (مىلادىيە 13-15- ئەسىرلەر) تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپ بارغان. بولۇپمۇ، تۈركىي تىلىنىڭ رۇس تىلىغا كۆرسەتكەن تەسىرى بەكرەك گەۋدىلىنىش دەۋرىگە قەدەم

قويغان.

مۇڭغۇللارنىڭ مۇڭغۇل ۋە تۈركلەردىن تەركىپ تاپقان قۇدرەتلىك ئاتلىق قوشۇنى چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ قوماندانلىقىدا كەڭ كۆلەملىك ئىستېلا يۈرۈشى ئېلىپ بارغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا، دەشتى قىپچاق ۋە قوسكۋانى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل رۇسلار زېمىنىمۇ بويسۇندۇرۇلدى. بۇ غەلىبە ئاساسىدا چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى باتۇرخان مىلادىيە 1240- يىللاردا، شەرقتە ئېرتىش دەرياسىدىن، غەربتە ئىنتىل- دوناي دەرياسىغىچە بولغان رايۇنلاردائالتۇن ئوردا خانلىقىنى قۇرغان. بۇ خانلىقنىڭ پۇقرالىرى مۇڭغۇللاردىن باشقا ئۇيغۇر، بۇلغار (تاتار)، قىرغىز، قۇمان- قىپچاق، قاڭلى ۋە شەرقىي سلاۋىيانلاردىن بولغان رۇسلار قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىپ تاپقانىدى. مىلادىيە 13- ئەسىردە بارلىققا كەلگەن كۈچلۈك مۇڭغۇل ئىمپېرىيىسى، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىن ئۇزۇقلانغانىدى. بۇ دەۋردە چىڭگىزخان ئەۋلاتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقىي ياۋروپا ۋە غەربىي ئاسىيادا رەسمىي دۆلەت تىلى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغان «ئۇيغۇر- خاقانىيە ئەدەبىي تىلى» ھەر يەردە كىشلەر چۈشىنەلەيدىغان تىلغا ئايلانغان. (23) بۇ دەۋردە مۇڭغۇللارنىڭ دىپلوماتلىرىنىڭمۇ كۆپچىلىكى ئۇيغۇرلاردىن، ئاز بىر قىسمى بولسا كېرەيتلەر ۋە ئونگۇتلەردىن كېلىپ چىققان، ئۇيغۇر ئەلچىلەر رىمدا، ۋالىيلار جۇڭگو ۋە ئىران – ئىراقتا، ئوقۇقۇچىلار چىڭگىز ئائىلىسىدە، ئالىم ۋە زىيالىيلار تەبرىزدىكى مۇڭغۇل سارىيىدا ۋەزىپە ئۆتىگەنىكەن. (24) ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى ھەر قايسى خانلارنىڭ بارلىقلىرى ۋە ھەر خىل ھۆججەتلەر ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. ئۇيغۇر، تاتار ئەمەلدارلىرى يىراق-يېقىندىكى رۇس يۇرتلىرىغا بېرىپ سېلىق يىققان. رۇسلارغا ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ تۈرلۈك مەمۇرىي بۇيرۇق ۋە ئۇقتۇرۇشلىرىنى يەتكۈزگەن. سودا- تىجارەت ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. بۇنداق كەڭ دائىرىلىك ئۇچرىشىش ۋە كەڭ دائىرىلىك ئالاقە يولغا قويۇلغان بۇ دەۋردە، بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلار ۋە تاتارلار يەنە بىر تەرەپتىن بۈيۈك رۇس (ھازىرقى رۇسلار) ۋە كىچىك رۇس (ھازىرقى ئوكرائىنلىقلار) قاتارلىق شەرقىي سلاۋىيان خەلقلىرى ئۆز- ئارا بىۋاستە تىل ئالاقىسىدە بولغان. ئەنە شۇنداق تارىخىي يۇسۇندا شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي ئامىل تۈركىي تىللار بىلەن تۇس ۋە ئوكرائىن تىللىرىنىڭ ئۆز –ئارا تەسىر كۆرستىش جەريانىنى پەيدا قىلدى. بۇ مەزگىلگە كەلگەندە تۈركىي تىلنىڭ رۇس تىلى ئۇستىدىكى تەسىرى ئۆتكەن تارىختىكى ھەر قانداق بىر دەۋردىن ھالقىپ كەتتى.

20- ئەسىرنىڭ ئالدىنقى ۋە كېيىنكى مەزگىللىرىدە ياشىغان بىر قىسىم رۇس تىلشۇناسلىرى تۈس تىلىغا تۈركىي تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئۈستىدە ئىزدەنگەن ۋە شۇ تېمىدا ئىلمىي ماقالىلەرنى يازغان. شۇ ماقالىلاردا كۆرسىتىلگەن پاكىتلاردىن قارىغاندىمۇ، رۇس تىلىغا تۈركىي تىلىدىن كىرىپ سۆزلەشكەن سۆزلەر ئاساسەن يىراق ئۆتمۈشنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۈركىي تىللار تەتقىقاتى ساھەسىدىكى ئاتاغلىق ئالىمى ن. ئا. باسكاكوۋنىڭ «رۇس تىلىدىكى تۈركىي تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر» («سوۋېت تۈركولوگىيىسى» ژورنىلىنىڭ 1979 - يىلى 6 - سان) سەرلەۋھىلىك ماقالىسىدە، فونتكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشتىن قارىغاندا، ھەقىقىي رۇس دەپ قارىلىۋاتقان بىر نەچچە سۆز مىسالغا ئېلىنىپ، ئۇلار ئۈستىدە ئېتىمولوگىيىلىك تەھلىل يۈرگۈزۈلىدۇ. مەسىلەن، «باگرووىي» (بېغىررەڭ)، «تاراكان» (تاراغان) دېگەنگە ئوخشاش. باسكاكوۋنىڭ «موسكىۋادىكى تۈركىي تىللاردىن كېلىپ چىققان كوچا نامىلىرى» («سوۋېت تۈركولوگىيىسى» ژورنىلى 1979- يىلى 2 - سان) سەرلەۋھىلىك يەنە بىر ماقالىسى مۇنداق باشلىنىدۇ: «مەزكۇر ماقالىنىڭ ۋەزىپىسى موسكىۋا كوچىلىرىنىڭ شەرق تىللىرىدىن يەنى تۈركىي، موڭغۇل، ئەرەب ۋە پارسى تىللىرىدىن كېلىپ چىققان نامىلىرىنى تولۇق خاتىرلەپ كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت. بۇ خىلدىكى كوچا نامىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى رۇس تىلىغا يەنىلا ھەر قاسى تۈركىي تىللارنىڭ ۋاستىسى بىلەن كىرگەن.» ئۇ «تاتار كوچىسى»، «تۈركمەن كوچىسى»، «بايار كوچىسى»، «ئىزومتۇر كوچىسى» (زۇمرەت كوچىسى)، «ئوردىنكو كوچىسى» (ئوردا كوچىسى)، «بالكانسكاياى» (بالقان)، «بايكالسكايا» (بايكۆل)، «يائۇز سكايا» (ياۋۇز) قاتارلىق شۇ كوچىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئاھالىسىنىڭ مىللىي نامى ياكى ئىجتىمائىي قاتلام ۋە كەسىپ نامىرى بىلەن ئاتالغان كوچىلارنى ۋە ئىزمايلوۋ- ئىسمايىل، تۇگىنىۋ- تۇرگۇن قاتارلىق تۈركىي تىللاردىن كېلىپ چىققان رۇسچە فامىلىلەرگە قويۇلغان كوچا نامىلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. رۇس ئالىملىرى يەنە تۈركىي تىللاردىن رۇس تىلىغا قوبۇل قىلىنغان بىلىق ئىسىملىرى، ھايۋانات ئىسىم -لىرى، سۆيەت ئىسىملىرى ۋە نەرسە- كېرەك ئىسىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ رۇس تىلىنىڭ ھەر قايسى دىئالېكتلىرىدا ئۆزگەرگەن مەنىلىرى ۋە ئىستىمال قىلىنىۋاتقان ئەھۋالىنى كۆچلۈك نەزىرىيىۋى تەھلىل ئاساسىدا شەرھلەپ بەرگەن. (25)

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000- يىللاردىن باشلاپ ياۋروپا تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىغان تۈركىي تىللىق مىللەتلەر مەدەنىيىتى، ئۆزىنىڭ ھەر قايسى تىپلىرى بويىچە

تەخمىنەن 3500 يىللىق تەسىر كۆرسىتىش تارىخىنى بىرىپ ئۆتتى. مانا شۇنداق تەسىر كۆرسىتىش نەتىجىسىدە تۈركىي تىللىق مىللەتلەر مەدەنىيىتى ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا مۇھىم مەنبە ۋە يىلتىزلاردىن بىرى بولۇپ قالدى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

خەنزۇچە مەنبەلەر:

لىن گەن: «ھۇنلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى» ، 1986 ـ يىلى بېيجىڭ.
«جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى» ، دۇنيا تارىخى قىسمى، 1990 ـ يىلى، بېيجىڭ ـ شاڭخەي.
«ئوتتۇرا ئاسىيا ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» 1993 ـ يىلى، جېجياڭ.
«دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى» ، 2 ـ توم ، 2 ـ قىسىم، 1961 ـ يىلى، بېيجىڭ.
«دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى» ، 3 ـ توم، 1 ـ قىسىم، 1961 ـ يىلى، بېيجىڭ.

ئۇيغۇرچە مەنبەلەر:

مەھمۇد قەشقىرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1981 ـ يىلى، ئۈرۈمچى.
يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىگ» 1984 ـ يىلى، بېيجىڭ.
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن: «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» 1986 ـ يىلى، ئۈرۈمچى.
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» 1977 ـ يىلى، ئۈرۈمچى.
ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە» 1990 ـ يىلى، بېيجىڭ.
بەنگو: «خەننامە» 1994 ـ يىلى ،ئۈرۈمچى.

تۈركچە مەنبەلەر:

ئا. زەكى ۋەلىدى توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» 19981 ـ يىلى، ئىستانبول.
ب. ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيەت تارىخى» 1962 ـ يىلى، ئەنقەرە.
ب. ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات چاغلىرى» 1 ـ توم، 1971 ـ يىلى،

ئىستانبول.
ب. ئۆگەل: «بۈيۈك ھۇن ئىمپېرىيىسى تارىخى» 1 ـ ، 2 ـ توم، 1981 ـ يىلى ئىستانبول.
ب. ئۆگەل: تۈركلەردە دۆلەت چۈشەنچىسى» 1982 ـ يىلى، ئەنقەرە.
ئىبراھىم كافەس ئوغلۇ: «قۇتادغۇ بىلىگ ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» 1980 ـ يىلى، ئىستانبول.
ـ س. م. ئارسال: «تۈرك تارىخى ۋە ھوقۇق» 1948 ـ يىلى، ئىستانبول.
ـ يىلماز ئۆزتۇنا: «تۈرك تارىخىدىن ياپراقلار» 1969 ـ يىلى، ئىستانبول.
ـ ئايدىن تانەرى: «تۈرك دۆلەت ئەنئەنىسى» (تۇنۇگۇن ـ بۈگۈن) 1981 ـ يىلى، ئەنقەرە.
ـ ر. گىرسىت: «بوزقىر ئىمپېرىيىسى» 1980 ـ يىلى، ئىستانبول.
ـ كاموران گۈرۈن: «تۈركلەر ۋە تۈرك دۆلەتلىرى تارىخى» 1984 ـ يىلى، ئەنقەرە.
ـ نىجات دىيابەكىرلى: «ھۇن سەنئىتى» 1972 ـ يىلى، ئىستانبول.
ـ ئا. جافەر ئوغلى: «تۈرك تىلى تارىخى» 1984 ـ يىلى ،ئىستانبول.
ـ ل. راسونى: «تارىختا تۈركلۈك» 1942 ـ يىلى، ئەنقەرە.
ـ گىرنارد: «ئاسىيانىڭ ئۈستۈنلىكى ۋەچۈشكۈنلىكى» 1941 ـ يىلى، ئىستنابول.
ـ ۋ. ئېبىرھارد: «چىن تارىخ» 1947 ـ يىلى، ئىستانبول.
ـ پ. ۋاكزى: «ئاتىللا ۋە ھۇنلار» 1964 ـ يىلى، ئىستانبول.
ـ ئالزىم: ئاتىللا ۋە ھۇنلار» 1940 ـ يىلى ، بوداپېشت.
ـ ل. لىگەتى: «ئاتىللا ۋە ھۇنلار»1940 ـ يىلى، بوداپېشت.
ـ ل. لىگەتى: «بىلىنمىگەن ئىچكى ئاسىيا» 1946 ـ يىلى، ئىستانبول.
ـ ب. سىزاكىس: «ھۇنلار» 1943 ـ يلى، بوداپېشت.
ـ «تۈرك دۇنياسى ئەل كىتابى» 1992 ـ يىلى، ئەنقەرە.
ـ «تۈر دۇنياسى ئەل كىتابى» 1942 ـ يىلى، ئەنقەرە.
ـ «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى»2 ، 5 ، 9 ، 10 ، 12 ـ توملىرى، ئىستانبول.
ـ «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى»1 ، 3 ، 5 ، 7 ، 8 ، 9 ، 13 ، 18 ، 19 ، 20 ، 24 ، 25 ، 29 ، 30 ـ توملىرى، ئەنقەرە.
«مەيدان لاروئۇسسى» 1 ـ ، 2 ـ توملىرى، 1969 ـ يىلى ئەنقەرە.

ئىزاھلار:

[1]«تۈرك دۇنياسى تارىخى ژورنىلى»، تۈركچە، 1987- يىلى، 10- سان، 50 بەت.
[2] «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 12- توم، 2- جىلد، 253 ، 254- بەتلەر.
[3] ئا. زەكى ۋەلىدىن توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، تۈركچە، 12- بەت.
[4] «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 10- توم، 322- بەت.
[5] ئا. زەكى ۋەلىدىن توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، تۈركچە، 12 ، 23-، 25- بەتلەر.
[6] ئابدىشۈكۈر مۇھەممەد ئىمىن : «ئۇيغۇرلار پەلسەپە تارىخى»، ئۇيغۇرچە، 52- بەت.
[7] «تۈرك دۇنياسى تارىخى ژورنىلى» ، تۈركچە، 1987- يىلى، 10- سان، 50- بەت.
[8] ئا. زەكى ۋەلىدىن توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» ، تۈركچە، 23-، 25- بەتلەر.
[9] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەد ئىمىن : «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ئۇيغۇچە، 30-، 52-، 53- بەتلەر.
[10] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەد ئىمىن: «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» ، ئۇيغۇرچە ، 292-، 293-، 294- بەتلەر.
[11] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» تۈركچە، 19- توم، 496- بەت.
[12] سۇلايمان تۈلۈجۇ: «مۇسۇلمانلارنىڭ تەبىئىي پەن ئىلىمگە قوشقان تۆھپىلىرى» ،«تۈرك دۇنياسى تارىخ ژورنىلى» ، تۈركچە، 1987- يىلى، 4- سان، 39- بەت.
[13] ر. گىروست: «بوزقىر ئىمپېرىيىسى»، تۈركچە، 37- بەت.
[14] ب. ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات چاغلىرى» ، تۈركچە، 1- توم، 74- بەت.
[15] ج. مىگلو: «ئاۋاز تىلى» تۈركچە، 1907- يىلى، 157- بەت.
[16] ب. ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات چاغلىرى»، تۈركچە، 1- توم، 75- بەت.
[17] ژ. بروتكوز: «قەدىمكى كىيىفنىڭ تۈرك- ھازار مەنبەسى»، «DTCFD ژورنىلى، تۈركچە، 1946- يىلى، 4- سان. تۈركچە، 1946- يىل، 4- سان.

[18] «ھۇدۇدۇل ئالەم» ، تۈركچە ، 117- بەت.
[19] «ھۇدۇدۇل ئالەم» ، تۈركچە ، 117- بەت.
[20] ل. راسونى: «تارىختا تۈركلۈك» ، تۈركچە، 127- بەت.
[21] «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى» ، تۈركچە، 9- توم، 538 -539- بەتلەر.
[22] ««ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى» ، تۈركچە، 5- توم،715 -539- بەتلەر.
[23] ل. راسونى« دۇناي ھاۋزىسىدا قۇمانلار» ، «بەللەتەن» ، تۈركچە، 1939- يىلى، 3- سان، 401- ، 412- بەتلەر.
[24] ئا. زەكى ۋەلىدىن توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» ، تۈركچە 133- بەت.
[25] ل. راسونى: «تارىختا تۈركلۈك» ، تۈركچە، 112- بەت.
[26] پەرھات جىلان: «تۈركىي تىللار بىلەن رۇس تىلىنىڭ ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىش جەريانى»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژورنىلى، ئۈيغۇرچە، 1997- يىلى، 3- سان، 10-، 11- بەتلەر.

[1] «جۇڭگو بۈيۈك ئىنسىكلوپېدىيىسى»، خەنزۇچە دۇنيا تارىخى قىسمى، 2-توم، 1010 - بەت.
[2] ب. ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيەت تارىخى»، تۈركچە، 3-بەت
[3] ئىبراھىم كافەس ئوغلو: «تارىختا تۈرك نامى»، «رەشىد راخمەتنى ئارات ئۈچۈن تەقدىم» تۈركچە، 1966-يىلى، 308-بەت.
[4] ب. ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيەت تارىخى»، تۈركچە، 4-بەت،5-،8- بەتلەر.
[5] ب. ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيەت تارىخى»، تۈركچە، 4-بەت،5-،8- بەتلەر.
[6] لىن گەن: «ھونلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 3 -، 150-بەتلەر.
[7] لىن گەن: « ھونلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە،150-بەت.
[8] لىن گەن: «ھونلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 150-، 151-بەتلەر.
[9] لىن گەن: «ھونلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 150-، 151-بەتلەر.
[10] كامىران گۆرۈن: «تۈركلەر ۋە تۈرك دۆلەتلىرى تارىخى»، تۈركچە، 24-بەت.
[11] «تۈرك دۇنياسى تارىخى ژۇرنىلى»، تۈركچە، 1988-يىل، 1-سان، 24-بەت.
[12] ۋ. كوپپېرس: «دەسلەپكى تۈركلىك ۋە ھىندى-گېرمانلار»، تۈركچە، 49-بەت.
[13] ر. شافېر: «دەسلەپكى ھونلار»،« b h j a u مەجمۇئەسى»، تۈركچە، 38-بەت.
[14] بەنگۇ: «خەننامە»، «ھونلار ھەققىدە قىسسە»، ئۇيغۇرچە، 681-بەت.

[15] لىن گەن: «هونلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 13-بەت.
[16] ل. لىگەتى: «بىلىنمىگەن ئىچكى ئاسىيا»، تۈركچە، 51-58-بەتلەر.
[17] لىن گەن: «هونلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 67-بەت.
[18] «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 12-توم. 2-جىلد، 152-بەت.
[19] لىن گەن: «هونلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 107- 108- بەتلەر.
[20] «ئالان» سانسكرىتچە سۆز بولۇپ، «يىراق دالىدا ياشىغۇچىلار»دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 1-توم، 420- بەت.
[21] «دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 2-توم، 2-قىسىم،1117 -بەت.
[22] ئايدىن تانەرى: «تۈرك دۆلەت ئەنئەنىسى»، تۈركچە، 23-بەت.
[23] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 19-توم، 384-بەت.
[24] «دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە 3-توم، 1-قىسىم، 75-76- بەتلەر.
[25] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 5-توم، 347-بەت.
[26] سىزاكىس: «هونلار»، تۈركچە، 127-بەت.
[27] ۋاكزى: «ئاتىللا ۋە هونلار»، تۈركچە، 82-بەت.
[28] ئالزىم: «ئاتتىلا»، تۈركچە، 133-بەت.
[29] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 20-توم، 33-بەت.
[30] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 20-توم، 33-بەت.
[31] كامۇران گۆرۈن: " تۈركلەر ۋە تۈرك دۆلەتلىرى تارىخى"، تۈركچە. 149- بەش.
[32] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 7-توم، 115-116-بەتلەر.
[33] «تۈرۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈرۈكچە،7توم 116- بەت.
[34] «تۈرۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈرۈكچە، 8-توم، 288- بەت.
[35] «ئوتتۇرا ئاسىيا ئاتلىقلار مەدەنىيىتى»، خەنزۇچە، 82-بەت.
[36] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»،تۈركچە، 4-توم، 193-بەت.
[37] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»،تۈرۈكچە،20-توم،72- بەت.
[38] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى »،تۈرۈكچە،4-توم،194-بەت.
[39] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» ، تۈركچە 4- توم، 203- بەت.
[40] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە 25- توم، 73- بەت.
[41] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە 4- توم، 195- بەت.
[42] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە4- توم، 195-196- بەتلەر.
[43] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە 4- توم، 196-،197- بەتلەر.

[44] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 4-توم، 197-198-بەتلەر.
[45] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 4-توم،199-، 200-، 201-، 204-بەتلەر.
[46] ئا.زەكى ۋەلىدى توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، تۈركچە، 155-بەتلەر.
[47] «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 12-توم، 2-جىلد، 212-بەت.
[48] داۋۇت سايىم: «ھۇنلار، تۈركلەر ۋە ئۇلارنىڭ ۋېنگىرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئۇيغۇرچە، 1997-يىلى 3-سان، 20-بەت.
[49] ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە، 152-153-بەتلەر.
[50] قەدىمدە ئوتتۇرا ئاسىيادا جۇملىدىن ئالتاي دالىسىدا بەزى كىشلەر كۆك تەڭرى دىنىنىڭ بىر قىسىم ئەقىدە-پرىنسىپلىرىنى بەزىبىر سېھىرگەرلىك چۈشەنچىسى ۋە ھەرىكەتلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، كېيىنكىلەر تەرىپىدىن «شامانىزىم» ياكى (شامان دىنى) دەپ ئاتالغان بىر خىل ھادىسىنى بەرپا قىلدى. نۇرغۇن ئالىملار بۇنى بىر خىل دىن سۈپىتىدە قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭ تەسىرىدىن سۆز ئاچىدۇ. بۇددىزىمنىڭ شامانىزىم دېگەنلىك بولىدىغانلىقى ھەققىدە مىلادىيە 11-ئەسىردە ئەل بىرونىي تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىر زامانىمىزدا مەشھۇر ئالىم، پىروفېسسور رۇبېننىڭ تەتقىقات نەتىجىسىدە ئىپتىلاندى. ھەقىقەتەنمۇ رۇبېن بىۋاستە ھىندى مەنبەلىرىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، شامانىزىمنىڭ ئارىئانلار كېلىشتىن خېلى بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن مەدەنىيەت دولقۇنلىرى بىلەن بىرگە شىمالىي ھىندىستانغا تارقالغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى. ئوخلماركىس بۇددا دىنىدا شامانىزىمغا ئائىت ئېلېمېنتلار بارلىقىنى، بۇ دىنىدا جەنۇبتىن بەكرەك شىمالنىڭ تەسىرىنىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى ئېپادە قىلدى. جەنۇبىي ئاسىيادا شامانىزىمنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان يۈكسەك بىر مەدەنىيەت شەكىللەنگەن. بۇ جەھەتتە ھىندى مەدەنىيىتى ئالاھىدە تىلغا ئېلىنماقتا. كونوۋ بۇددا دىنىدىكى «يوگى»نىڭ «قام» كەلگەنلىكىنى ئىشارەت قىلغان. شامانىزىمنى بۇددا دىنىنىڭ مەنبەسى قىلىپ كۆرسەتكەن ۋ.رۇبېن ئۆزىنىڭ «بۇددا دىنىنىڭ مەنبەسى» دېگەن ئەسىرىدە ھىندىلاردىكى «يوگى» بىلەن «قام»نىڭ، بۇددا دىنىدىكى «يوگا ئېقىمى» بىلەن «شامانىزىم»نىڭ ئەقىدە-چۈشەنچىلىرى ئارىسىدا زور دەرىجىدە ئوخشاشلىقنىڭ بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شامان دىنى ئالتاي داللىرىدىن باشقا شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىدىكى

ئىندىئانلار ئارىسىدا، ئاۋستىرالىيە قورۇقلۇقىدىكى يەرلىك ئاھالىلەردە ۋە تىنىچ ئوكيان ئارالىرىدىكى ئىپتىدائىي خەلقلەردە كەڭ تارقالغانلىقى مەلۇم، ئۇلاردىمۇ ئۆزلىرىنىڭ شامان پىرلىرى ۋە سېھىرگەرلىكنى ئاتايدىغان مەخسۇس ناملىرى بولغان. ۋ.رۇبىنىنىڭ مەلۇماتىغا كۆرە، شامانىزم، لاپلار مەملىكىتىدىن بىرىنگ بوغۇزىغا، ئۇ يەردىن ئىسكوموسلارغا، شىمالىي ئامېرىكىنىڭ غەربىي شىمال ساھىللىرىگە نىخايەت، ھىندىستان بىلەن شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئاراللارغا ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارقالغان دېيىلمەكتە. نىيبىرىگ قەدىمكى ئىراندىكى «ماگا» جامائىتىنىڭ شامانىست بىر ماھىيەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغان. مەۋلەۋىلەرنىڭ ئەقىدە-چۈشەنچىلىرىنىمۇ شامانىزم بىلەن ئىزاھلىغان بۇ مۇئەللىپ دەلفى كاھىنلىقىنى بىر خىل شامانىزم دەپ چۈشەنگەن. ئوخلماركىس شامانىزىمنىڭ سكىتلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن ھەتتا تىراكلارغىمۇ تارقىلىپ كىرگەنلىكىنى ئوتتۇرغا قويغان. ئوخلماركىس قەدىمكى ھىندى، ئىران ۋە سكىت مەدەنىيىتىدە شامانىست بىر قاتلامنىڭ بارلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، ھىندۇ-ئىرانىي دەۋرىدە ئارىئانلارنىڭ شىمالىي قۇتۇبنىڭ جەنۇبىدا شامانىزم ئېتىقادىدىكى خەلقلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى ئالغا سۈرگەن. بۈگۈنكى كۈندە ئېتنوگرافىيە ۋە مەدەنىيەت تارىخىدىكى تەتقىقاتچىلىرى تەرىپىدىن ھىندى-گېرمانلارنىڭ قەدىمكى دىنى ۋە دىنغا ئائىت مۇراسىملىرى شامانىزم بىلەن ئىزاھلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئوخشاشلىقلار توغرىسىدا بەزى قاراشلار ئوتتۇرغا قويۇلماقتا.

مەنبە: تەكلىماكان بىلوگىدىن ئېلىندى.